

***Україна
на історіографічній мапі
міжвоєнної Європи***

***Ukraine
on the Historiographic Map
of Interwar Europe***

Ukrainian Free University
W. K. Lypynsky East European Research Institute
Harvard Ukrainian Research Institute
Canadian Institute of Ukrainian Studies
University of Alberta
Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine
Ludwig Maximilian University in Munich

Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe

*Proceedings of the International Conference
(Munich, Germany, 1-3 July, 2012)*

Український Вільний Університет
Східноєвропейський Інститут ім. В'ячеслава Липинського
Гарвардський Інститут Українських Студій
Канадський Інститут Українських Студій
Альбертський університет
Інститут Історії України Національної академії наук України
Мюнхенський Університет Людвіга-Максиміліана

Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи

*Матеріали міжнародної наукової конференції
(Мюнхен, Німеччина, 1-3 липня 2012 р.)*

Київ – 2014

Редакційна рада:

*Ярослава Мельник, Сергій Плохій, Франк Е. Сисин, Валерій Смолій,
Оксана Юркова (відповідальний секретар)*

Авторський колектив:

*Вадим Ададуров, Тетяна Боряк, Владислав Верстюк, Марк фон Гаген,
Ярослав Грицак, Леонід Зашкільняк, Зенон Е. Козут, Міхаель Мозер,
Олег Павлишин, Сергій Плохій, Андрій Портнов,
Франк Е. Сисин, Оксана Юркова*

**Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the
Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конфе-
ренції (Мюнхен, Німеччина, 1-3 липня 2012 р.). — К.: Інститут історії України
НАН України, 2014. — 251 с.**

До збірки увійшли матеріали, підготовлені на основі доповідей, що були виголошені на міжнародній науковій конференції в Українському Вільному Університеті (Мюнхен, Німеччина) 1-3 липня 2012 р. В них висвітлюються актуальні питання та малознані факти міжвоєнної української європейської історіографії, доробок наукових українознавчих інституцій, розглядаються історичні погляди деяких українських істориків міжвоєнної доби.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
протокол № 3 від 28 березня 2013 р.*

Виходить у світ за сприяння Фонду Катедр Українознавства (США)

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	7
INTRODUCTION	11
<i>Mark von HAGEN</i> Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism	15
<i>Владислав ВЕРСТЮК</i> Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії	39
<i>Олег ПАВЛИШИН</i> «Соборницька» ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції	59
<i>Zenon E. KOHUT</i> Habent sua fata libelli: The Torturous Destiny of Two Monographs on Hetman Petro Doroshenko	75
<i>Франк Е. СИСИН</i> Грушевський проти Липинського: Останні думки історика про гетьмана Богдана Хмельницького та його добу	85
<i>Вадим АДАДУРОВ</i> Конструювання Ільком Борщаком міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника у інтерпретації історичних джерел	109
<i>Тетяна БОРЯК</i> Український історичний кабінет і феномен Празького архіву	133
<i>Леонід ЗАШКІЛЬНЯК</i> Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії	149
<i>Андрій ПОРТНОВ</i> Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). Політика історії у міжвоєнній Європі	167
<i>Ярослав ГРИЦАК</i> Український вимір школи Францішка Буяка	187
<i>Міхаель МОЗЕР</i> Історія української літературної мови Івана Огієнка і «ми»	203
<i>Оксана ЮРКОВА</i> Вшанування Патріарха: Реакція на смерть Михайла Грушевського поза межами радянської України	219
<i>Сергій ПЛОХІЙ</i> Діалог через кордони: українські історики у пошуках автора «Історії Русів»	239

ВСТУПНЕ СЛОВО

У 2012–2013 рр. відбулись три міжнародні наукові конференції, спрямовані на осмислення українського історіографічного процесу ХХ — початку ХХІ ст. Перша з них — «Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи» — була організована в Українському вільному університеті у Мюнхені (Німеччина) у 2012 р. Наступного року були проведені конференції у Києві (Україна) в Інституті історії України НАН України («Світло й тіні українського радянського історіописання», 22–23 травня 2013 р.) та у Кембріджі (США) в Українському науковому інституті Гарвардського університету («Quo Vadis Ukrainian History? Assessing the State of the Field», 19–20 листопада 2013 р.).

Організаторами цих заходів стали провідні українознавчі центри — Гарвардський інститут українських студій (США), Центр дослідження історії України ім. Петра Яцика (Канадський інститут українських студій, Університет Альберта, Канада), Український вільний університет у Мюнхені, Інститут історії України Національної академії наук України (Україна), Східноєвропейський інститут ім. В'ячеслава Липинського (Філадельфія, США) та Історичний семінар, Відділ історії Східно- та Південно-Східної Європи (Університет ім. Людвіг-Максиміліана у Мюнхені, Німеччина).

Дане видання подає матеріали першої конференції, що відбулась 1–3 липня 2012 р. у затишному приміщенні Українського вільного університету. Місце проведення конференції було обрано організаторами не випадково. Заснований у Відні ще у 1921 р. Український вільний університет (УВУ), довголітнім осідком якого невдовзі після заснування стала Прага, а з 1945 р. — Мюнхен, вже у міжвоєнний період був не лише вищим навчальним закладом для української молоді, що опинилась на еміграції, але й однією із чільних наукових українознавчих інституцій в Європі. Тож не дивно, що на конференції раз-по-раз повертались до міжвоєнного історіографічного спадку УВУ та його професорів.

Загалом були проведені шість тематичних блоків-засідань. Потужний поштовх подальшому плідному обговоренню дала виголошена ввечері 1 липня проблемна вступна доповідь **проф. Андреаса Каппелера «Що таке Україна? Що таке Європа? Що таке історіографічна мапа?»**. Своїм завданням професор Каппелер обрав постановку кількох принципових питань у площині теми конференції, почавши із визначальних термінологічних означень. Які території треба розуміти під міжвоєнною *Україною*? Кого можна вважати *українським істориком*? Адже багато не з'ясовано досі як щодо істориків — українців, так і тих істориків неукраїнського походження, які займались різноманітними українознавчими студіями. Приміром, запитував професор, хто були емігранти з Укра-

їни? З яких регіонів та країн вони походили? Яку освіту мали і де її здобували? Які покоління були представлені в еміграції? Які наукові інституції були засновані та як вони діяли? Хто із науковців мав найбільший вплив? Чи багато жінок було серед українських істориків на еміграції? В яких країнах та навчальних закладах проводились українознавчі дослідження? Яким чином і наскільки інтенсивно контактували українські та неукраїнські вчені?

Окрему увагу професор Каппелер присвятив змісту історичної роботи у міжвоєнний час, провокативно запитуючи, що можна вважати саме українознавчими студіями? Чи можна визначити історичні школи на еміграції? Яким чином історіографічна ситуація у країнах, де жили та працювали вчені, впливала на їх дослідження? І чи мала на них вплив радянська історіографія? Які специфічні теми розроблялись істориками-емігрантами? Як політична ситуація в міжвоєнній Європі позначалась на історіографічному процесі? Відповіді на ці та багато інших питань, підкреслив професор, якраз і допоможуть визначити місце України на історіографічній мапі Європи.

2 липня конференція розпочала роботу з **тематичного блоку «Переосмислення революції»**. У доповіді «Історія Павла Христюка та політика українського антиколоніалізму» **проф. Марк фон Гаген** наголосив, що Перша світова війна була війною за деколонізацію та вказав на різноплановість означення *колоніалізм* та на його позитивні і негативні впливи у російській історії. Вчений звернув увагу на долю Христюка, феномен повернення його в радянську Україну та особливості викладу ним історії української революції. **Проф. Владислав Верстюк** у доповіді «Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії» зосередився головню на візіях української революції М. Грушевського, В. Винниченка та В. Липинського. Він відзначив, що їх думки про причини поразки революції використовувались не лише в академічній полеміці, але й у політичній боротьбі між УНР-рівською та гетьманською частинами еміграції та були реанімовані вже в незалежній Україні на початку 1990-х. Цю думку про історичні праці як інструмент політичної боротьби розвинув **Олег Павлишин** у доповіді «“Соборницька” ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції», вказавши на заангажованості авторів в історичних подіях.

Під час другого **тематичного блоку «Історики державницької школи»** із захопливою доповіддю «*Habent sua fata libelli*: Болісна доля двох монографій, присвячених гетьману Петру Дорошенку» виступив **проф. Зенон Когут**. Він розповів історію написання Дмитром Дорошенком книги про свого відомого предка та оповів про обставини її виявлення та публікації у 1985 р. Професор Когут також провів її порівняльний аналіз із монографією польського вченого Яна Пердені про того ж таки Петра Дорошенка, що, подібно до книги Д. Дорошенка, була опублікована лише через багато років по смерті автора. **Проф. Франк Сисин** у доповіді «Грушевський проти Липинського: Останні думки історика про гетьмана Богдана Хмельницького та його добу» виклав суперечливі візії на добу Хмельницького двох визначних українських істориків та наголосив на винятковому значенні для української історичної думки та політичних дискусій книги В. Липинського «Україна на переломі». Вчений звернув увагу, що зазвичай про Липинського говорять як про теоретика української держави, між

тим недооцінюють особливості трактування ним нації та народу, як і його намагання підважити традиційну польську історичну схему.

Третій **тематичний блок** конференції «**Люди та інституції центрально-та західноєвропейської еміграції**» аргументованою доповіддю «Конструювання Ільком Борщакком міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника у інтерпретації історичних джерел» розпочав **Вадим Ададуров**. На підставі ретельно проведеної перевірки архівних джерел, на які посилався або які публікував Борщак, дослідник виявив різнотипні фальсифікації, до яких часто вдавався вчений. На жаль, ці введені Борщакком недостовірні дані й далі є надбанням сучасної української історіографії. У наступній доповіді «Життя та діяльність Степана Рудницького у Відні та Празі у 1921–1926 рр.» **проф. Гвідо Гаусманн** висвітлив еміграційну діяльність відомого географа в контексті європейської наукової думки і підкреслив, що саме виключення Рудницького із німецько-австрійського наукового середовища спричинилось до його повернення в радянську Україну. Про історію Празького архіву йшлося у доповіді **Тетяни Боряк** «Український історичний кабінет і феномен Празького архіву». Неабияку увагу дослідниця приділила аналізу роботи Аркадія Животка та очолюваної ним спеціфічної архівної установи — Українського історичного кабінету. **Проф. Микола Шафовал** у доповіді «Український науковий інститут у Берліні та історія як наука» проаналізував діяльність цієї еміграційної інституції та розглянув праці Інституту, пов'язані з історичною тематикою. Професор Шафовал зауважив, що в міжвоєнний період неполітичні наукові установи служили політичним організаціям, в даному випадку інститут стояв на близьких до монархічно-консервативної думки ідеологічних позиціях.

3 липня конференція продовжила роботу в рамках четвертого **тематичного блоку** «**Вдома і на еміграції: Українська історіографія в міжвоєнній Польщі**». У синтетичній доповіді-огляді «Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії» **проф. Леонід Зашкільняк** наголосив, що, попри постійне напруження у стосунках українського політикуму й громадськості з польською владою, українські історики зуміли використати наявні можливості для збагачення української національної історичної думки. **Андрій Портнов** у доповіді «Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). Політика історії у міжвоєнній Європі» говорив про персональні стратегії істориків-емігрантів, можливості їхньої «академічної асиміляції» та залежність кар'єрних траєкторій від політичних преференцій, контактів з неукраїнськими середовищами та тематики публікацій. **Проф. Ярослав Грицак** присвятив свою доповідь «Український вимір школи Францішка Буяка» обговоренню ставлення Францішка Буяка до українців та українського питання. Вчений наочно показав, що в школі Буяка був представлений весь політичний спектр тодішньої Польщі, а сама школа мала виразно багатонаціональний характер. **Проф. Міхаель Мозер** у доповіді «Історія української літературної мови Івана Огієнка і “ми”» представив найретельніший аналіз мови цього популярного викладачу Огієнка в контексті творення вченим образів «ми» та «інші».

П'ятий **тематичний блок** «**Діалог понад границями**» логічно завершував конференцію. **Оксана Юркова** у доповіді «Вшановуючи Патріарха: Реакція на

INTRODUCTION

In 2012–2013 three international academic conferences aimed at understanding the Ukrainian historiographic process of the 20th — early 21st centuries were held. The first one, «Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe» was organized at the Ukrainian Free University (UFU) in Munich (Germany) in 2012. The following year conferences were held in Kyiv (Ukraine) at the Institute of History of Ukraine («The Light and Shadows of Ukrainian Soviet Historiography», 22–23 May 2013) and Cambridge (Mass., USA) at the Harvard Ukrainian Research Institute («Quo Vadis Ukrainian History? Assessing the State of the Field», 19–20 November 2013).

The leading centers of Ukrainian Studies — the Harvard Ukrainian Research Institute (USA), the Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research (Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta), the Ukrainian Free University (UFU) in Munich, the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, the W. K. Lypynsky East European Research Institute (Philadelphia, USA), and the Department of History of Eastern- and Southern-Eastern Europe at the Historical Seminar (Ludwig Maximilian University in Munich) were the organizers of these events.

This volume contains some of the materials of the first conference which was held 1–3 July 2012 at the premises of the Ukrainian Free University. Founded in Vienna in 1921, the UFU was soon transferred to Prague and in 1945 to Munich. In the interwar period, it was not only a higher institution for émigré Ukrainian youth but also one of the leading institutions for researching Ukrainian history in Europe. Not surprisingly, the interwar historiographic legacy of the UFU and its professors was often addressed at the conference.

Six panels were held at the conference. On 1 July, the thematic direction of the conference was defined by *Professor Andreas Kappeler* in his introductory lecture, «**What is Ukraine? What is Europe? What is a Historiographic Map?**», in which he formulated a number of important questions. What territories should be included in interwar Europe? Who could be considered a Ukrainian historian? Who were immigrants from Ukraine? Where was research in Ukrainian studies conducted? What were the connections with non-Ukrainian scholars? Professor Kappeler paid special attention to the content of historical research during the interwar period, provoking the following questions: what are considered to be Ukrainian studies? What historical schools were involved in the emigration? How did the historiographic situation in the new countries of settlement impact their research? Were they under the influence of Soviet historiography? What specific topics were elaborated by émigré historians? How did the political situation in interwar Europe influence the historiographic

process? Professor Kappeler's closing remarks were that the answers to these and many other questions would help define Ukraine's place on the map of Europe.

On 2 July, **Professor Mark von Hagen** opened the panel, «**Revising the Revolution**», with his presentation «Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism», in which he spoke on Khrystiuk's fate, his return to the Soviet Ukraine and his concept of history of the Ukrainian revolution. In his presentation, «The Ukrainian Revolution in Reflections of Interwar Émigré Historiography», **Professor Vladyslav Verstiuk** focused mainly on the vision of the Ukrainian revolution by Mykhailo Hruhevsky, Volodymyr Vynnychenko, and Viacheslav Lypynsky, whose concepts and thoughts were used not only in academic polemics but also in political struggle between various groups in emigration and were later revived in independent Ukraine. This idea of historical work as an instrument in political struggle was elaborated by **Oleh Pavlyshyn** in his presentation, «The "United Ukraine" Idea in the Discourse of Émigré Historiography of the Ukrainian Revolution», who pointed out the engagement of various authors in historical events.

Professor Zenon Kohut opened the second panel, «**Historians of the State School**», with his presentation «Habent sua fata libelli: The Torturous Destiny of Two Monographs on Hetman Petro Doroshenko», in which he discussed the fate of Dmytro Doroshenko's manuscript on his prominent ancestor and the circumstances in which it was discovered and published in 1985. The presenter also made a comparative analysis with a monograph on Petro Doroshenko by the Polish scholar Jan Perdenia, which had been similarly published many years after the author's death. In his presentation, «Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian's Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era» **Professor Frank Sysyn** spoke on the controversial attitudes of these two prominent Ukrainian historians regarding the Khmelnytsky era, emphasizing the impact of Lypynsky's book *Ukraina na perelomi* [Ukraine at Crossroads] on Ukrainian historical thought and political discourse. The presenter noted that Lypynsky is usually considered as a historian of the statist school while his treatment of nation and people was underestimated, as well as his attempt to undermine the traditional Polish historical scheme.

Vadym Adadurov opened the third panel, «**People and Institutions of the Central- and West-European Emigration**», with his presentation «The Construction of a Mythological Image of Ukraine in France in the 18–19th Centuries by Ilko Borshchak, or the Limits of Freedom and Researcher's Responsibility in Interpretation of Historical Sources». After a thorough discussion of archival sources, the researcher discovered various falsifications employed by Borshchak, which, unfortunately, were accepted by modern Ukrainian historiography. In his presentation, «The Life and Work of Stepan Rudnytsky in Vienna and Prague in 1921–1926», **Professor Guido Hausmann** spoke about the émigré activities of this well-known geographer in the context of European scholarship. He concluded that the fact that the German and Austrian academic milieu ignored Rudnytsky might have caused his return to Soviet Ukraine. **Tetiana Boriak's** presentation, «The Ukrainian Historical Cabinet and the Phenomenon of the Prague Archive», dealt with works by Arkadii Zhyvotko and the Ukrainian Historical Cabinet, which he directed. In his presentation, «The Ukrainian Research Institute in Berlin and History as a Science», **Professor Nicolas Szafowal** analyzed the activities of this émigré institution focusing on its historical works. He

noted that in the interwar period academic institutions were frequently favourable to political organizations and movements: the institute was under the influence of the conservative monarchist ideology.

On 3 July, **Professor Leonid Zashkilniak** opened the next panel, «**In the Homeland and in Emigration: Ukrainian Historiography in Interwar Poland**». In his presentation, «Ukrainian Historiography in Interwar Poland: Ways of Legitimization of the National History», he argued that despite ongoing tensions between Ukrainian politicians and society and the Polish authorities, Ukrainian historians managed to use their scholarship to contribute to Ukrainian historical thought. In his presentation, «The Ukrainian Scientific Institute (Ukrainskyi Naukovyi Instytut) in Warsaw (1930–1939). Policy of History in Interwar Poland», **Andrii Portnov** spoke about the personal strategies of émigré historians, the possibilities of their «academic assimilation», and their career opportunity, which often depended on their political preferences, non-Ukrainian connections, and topics of their publications. **Professor Yaroslav Hrytsak's** presentation, «The Ukrainian Dimension of Franciszek Bujak School», examined the attitude of Franciszek Bujak to Ukrainians and the Ukrainian question and revealed the multinational nature of the school in which the whole political spectrum of interwar Poland was represented. **Professor Michael Moser** spoke on «History of Ukrainian Literary Language by Ivan Ohienko and “We”», focusing on a thorough language analysis of this popular work through the prism of creating the images of «We» and «They».

At the panel «**The Dialogue across Borders**», **Oksana Iurkova** in her presentation, «Honouring the Patriarch: A Response to Hrushevsky's Death outside Soviet Ukraine», pointed out the different levels of honouring the prominent historian, including obituaries, newspapers, and social events. **Professor Serhii Plokhii's** presentation, «The Dialogue across Borders: Ukrainian Historians in Search of “The History of the Rus'” Author», was devoted to the cooperation among scholars, primarily from Galicia and Kyiv, in 1939–1941, which became possible after «the golden September» of 1939.

The conference concluded with the round table «**The Balance Sheet of the Ukrainian Historiography between the Wars**». The participants agreed that many questions have not been addressed despite the productive discussion at the conference. They noted that gaps remain on both empirical and theoretical levels, which encouraged continuing the studies.

A selection of the papers from the conference is included in this volume. We are grateful to Oksana Iurkova for undertaking the editorial compilation of the proceedings.

Editorial Board: Yaroslava Melnyk
Serhii Plokhii
Valerii Smolii
Frank E. Sysyn

Mark von Hagen

Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism

Khrystiuk's *Zamitki i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii, 1917–1920*¹ is one of the earliest and most comprehensive works to appear on the Ukrainian revolution. Written and published during Khrystiuk's émigré period (1919–1923) it is an illuminating read of the years of world war, revolution and then civil war in Ukraine. Khrystiuk exposes how a historian works to compose and frame his understanding of a period of great turmoil and change and the particularities of a recently «imagined» place, namely a Ukraine that was not on the maps of Europe in 1914. What he calls his «notes and materials toward a history of the Ukrainian national revolution» is, in fact, fragments left unfinished; they also expose the author's own engagement in the events that he describes, events that ended in at least temporary disappointment for the author-revolutionary. In this sense, his text recalls that of other revolutionary activists in a contiguous revolution, starting with Leon Trotsky, who not only wrote as an eyewitness-participant of the Russian Revolution, but as a state-builder, speech-maker-agitator, and theorist of what was happening around and under his vision². The fact that Trotsky lost power in the regime that he helped to establish gives his

¹ Notes and Materials for the History of the Ukrainian Revolution. 4 vols. — Vienna, 1921–1922. My citations to Khrystiuk's text are from an unpublished translation of this work, which doesn't have consistent and unified pagination yet. Khrystiuk's history has long been known to specialists on the Ukrainian revolution. John S. Reshetar, Jr., in «The Ukrainian Revolution» (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1952) notes that this work «contains invaluable documents». Those documents have been largely republished from the archives and contemporary newspapers by Vladyslav Verstiuk, in his «Ukrains'kyi natsionalno-vyzvolnyi rukh: berezen'-lystopad 1917 roku: Dokumenty i materialy» (Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihi, 2003). Another standard history of the revolution that made use of Khrystiuk's work was Jurij Borys, in his «Political Parties in the Ukraine», in Taras Hunczak, ed., «The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution» (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977). Borys is also the author of «The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations» (Stockholm, Kungl. Boktryckeriet. P. A. Norstedt, 1960).

² *Trotsky L.* The History of the Russian Revolution. — New York: Pathfinder Press, 1980; and his *My Life: An Attempt at an Autobiography.* — New York: Grosset and Dunlap, 1960; for Trotsky's view of revolution, see *Knei-Paz Baruch.* The Social and Political Thought of Leon Trotsky. — New York: Oxford University Press, 1980.

voice a poignant sense of irony and perhaps tragic nostalgia for the lost cause. In a similarly compelling way, a Russian-Jewish Menshevik-Internationalist in exile, Raphael Abramovitch, wrote *The Soviet Revolution*³, also from the vantage point of a «loser» in the revolutionary struggle, as someone who insists on understanding why it happened that the Bolsheviks emerged victorious, and does not thereby abandon his own revolutionary sense of justice and the struggle that was so much part of his life and self-identity, though he had to transport that struggle to the diaspora in New York.

Khrystiuk also seeks to understand the rapidly evolving politics of revolution in Ukraine and insists that the revolution in Ukraine, though tied in intimate ways with the revolutions in Petrograd and Moscow, quickly began to diverge from the Russian model in response to local, Ukrainian conditions. He also insisted, however, that that Ukrainian model was as authentically revolutionary and socialist as what the Bolsheviks were waging in Russia, and that a Ukrainian revolution would have a different outcome, if it were not strangled at birth. Khrystiuk, as a veteran political activist aged 27 in 1917, is familiar with the major political parties and their leaders in Ukraine and the Russian capitals; he is an astute reader of the party presses and the platform statements and resolutions of congresses and conferences. He captures the political life of Kyiv, Kharkiv and other Ukrainian cities across class and ethnic divides. His prism is that of an avowed revolutionary, a fighter for liberation of Ukraine from its double—national and socio-economic—oppression. Indeed, he offers this history as part of the story of «intensified efforts on the part of oppressed peoples everywhere to throw off the shameful and heavy yoke of national oppression», but also the story of the «world-wide struggle of working and exploited classes against the contemporary bourgeois capitalist socio-economic system and for a new socialist society». (Foreword)

Like Trotsky and Abramovich, Pavlo Khrystiuk writes from the perspective of an active and important player in the events he describes, whether in the various Ukrainian national center-left governments or in the insurgency against the «Hetmanate dictatorship» of Pavlo Skoropadskyi, as he calls it. Khrystiuk, a leading member of the Ukrainian Social-Revolutionary party, also tries to explain what happened in Ukraine from his particular type of class analysis, one coupled with a sensitivity to national identity that is remarkably absent in both the previously mentioned revolutionary accounts of the events. Indeed, I shall argue that one of his — and other of his Ukrainian comrades' — leading contributions was to interrogate the failures of Marxism, as it had evolved by the late 19th and early 20th centuries, to accommodate both the national question in multinational empires and states and the bearers of the «national», the peasantry, who made up the overwhelming majority of the population claimed by the Ukrainian movement. Another Russian Social Democrat, the Georgian Menshevik Iraklii Tsereteli, spoke of the «blindness» of Russian revolutionary democracy on the «national question», by which he meant that the all-Russian

³ (George Allen, 1962); Mensheviks were among the best historians of the revolution; a good introduction to their politics in 1917 and after is *Galili Ziva*. The Menshevik Leaders in the Russian Revolution: Socialist Realities and Political Strategies. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989. See also memoirs of *Sukhanov N. N.* Zapiski o revoliutsii. 7 vols. — Berlin, Petrograd and Moscow, 1922–1923.

parties could not reconcile class with national oppression and resistance, despite conventional commitments to the right of self-determination of nations, a commitment that proved much harder to realize than had been anticipated⁴. As a Social Revolutionary, and eventually a Ukrainian Social Revolutionary when that wing broke with the All-Russian party in 1917, Khrystiuk offers a good counterpoint and corrective to memoirists such as the leader of the Russian SR Party, Viktor Chernov, and Alexander Kerensky (though he broke party discipline early in 1917 to join the first Provisional Government) whose perspective is shaped not surprisingly by events in Petrograd⁵.

Khrystiuk, in turn, is one of several eyewitness-participants who wrote their accounts of the specifically Ukrainian revolution within the larger revolutionary movement in the former Russian Empire, including the leaders of the Ukrainian national movement⁶ and others in Kyiv and Ukraine during these events⁷. I have written about two other figures who played prominent roles at various times in the Ukrainian revolution, but were viewed as hostile to the Ukrainian cause by Khrystiuk and many of his revolutionary and socialist comrades: Konstantin Mikhailovich Oberuchev⁸, a Russian SR who served as Commissar of the Provisional Government in Petrograd to the Kiev Military District and then was appointed to Commander in Chief of that District, and Pavlo Skoropadskyi, who rose from Russian general to Ukrainian Hetman by 1918 and was overthrown in an insurgency in which Khrystiuk played an active role⁹. My perspective of Khrystiuk is also shaped by my earlier acquaintance

⁴ *Tsereteli I. G. Vospominaniia o fevral'skoi revoliutsii*. 2 vols. — Paris and the Hague, 1968; Tseretelli's memoirs are another valuable source for understanding the politics of the «dual authority» in Petrograd; he was a member of a delegation sent from the Provisional Government to negotiate with the Ukrainian Central Rada in summer 1917.

⁵ *Chernov V. The Great Russian Revolution*. — NY: Russell and Russell, 1966; *Kerensky A. The Catastrophe: Kerensky's Own Story of the Russian Revolution*. — New York 1927.

⁶ Among the most influential from the Ukrainian national movement have been *Vynnychenko Volodymyr*. *Vidrodzhennia natsii*. — Kyiv, Vienna: Vyd. Dzvin, 1920; *Lototskyi Oleksandr*. *Storinky mynuloho*. — Warsaw: Ukrainskyi Naukovyi Instytut, 1934, and *Doroshenko Dmytro*. *Istoriia Ukrainy, 1917–1923 rr.* — 2d ed. — New York: Bulava Publishing Corporation; and also his *Moi spomyny pro davne-mynule (1914–1918)* — 4 vols. — Lviv, 1923–1924.

⁷ Particularly interesting are: *Goldenveyzer A. A. Iz kievskikh vospominanii (1917–1921 gg.) // Arkhiv russkoi revoliutsii*. — Vol. VI. — Berlin, 1922; see also the volume edited by *Alexeev S. A. Revoliutsiia na Ukraine po memuaram belykh*. — Moscow: Gosizdat, 1930; *Chykalenko Evhen*. *Spohady*. — 3 vols. — Lviv, 1925–1926.

⁸ See *Oberuchev K. V dni revoliutsii: Vospominaniia uchastnika Velikoi Russkoi revoliutsii 1917-go goda*. — New York: Izd «Narodnopravstva», 1919, and his later *Vospominaniia*. — New York: Izd. Gruppy pochitatelei pamiati K. M. Oberucheva, 1930; for my essay on Oberuchev's role in the Ukrainian revolution, see: *A Socialist Army Officer Confronts War and Nationalist Politics: Konstantin Oberuchev in Revolutionary Kyiv // Journal of Ukrainian Studies*. — 2008–2009. — Vols. 33–34: *Tentorium honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on his Sixtieth Birthday / Ed. Olga Andrews, Zenon E. Kohut, Serhii Plokh, and Larry Wolff*. — P. 191–197.

⁹ For Skoropadskyi's memoirs, see: *Spohady: Kinets 1917 — hrudden 1918 / Ed. Iaroslav Pelen'skyi*. — Kyiv and Philadelphia: Instytut ukainskoi arkheolohii ta dzereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Instytut skhidnoievropeiskikh doslidzhen NAN Ukrainy, and Skhidnoievropeiskyi doslidnyi institut im. V. K. Lypynskoho, 1995; and my essay, «I love

with a then-living Siberian Social Revolutionary, but one of Ukrainian ethnicity, Pavel Sergeevich Dotsenko, who played an important role in the Siberian events of revolution and civil war, and also wrote his memoir-history of his experience after he escaped to exile; Dotsenko's views on federalism and national autonomy were closest of all these to the views of Khrystiuk¹⁰. Like Dotsenko, Khrystiuk did not harbor any animus for Russians in general, and felt himself the beneficiary of the legacy of Russian revolutionary democrats, especially those critical of Russian imperialism and nationalism. This perspective makes Khrystiuk's history one that contemporary Russian readers should find less hostile to Russia than many, especially later, Ukrainian critics. But like another of his self-declared intellectual and political ancestors, Myhailo Drahomanov, Khrystiuk became troubled and later alarmed at the uncritical Russian nationalism that shaped the attitudes of even the best Russian socialists. Finally, *The Notes and Materials* can be read as a history of lost opportunities for more genuinely egalitarian, dare I say fraternal, Ukrainian-Russian relations.

Who was Pavlo Khrystiuk?¹¹

Pavlo Onykyiovych was born in 1890 in a Cossack *stanytsia* to a Cossack farmer family in the Kuban' region, a region claimed in 1917 as part of the historically ethnographic Ukrainian territories of the Russian Empire. He completed high school in Baku (today's Azerbaijan) and finished Kyiv Polytechnic Institute, where he joined the Ukrainian student *hromada* (society) and also began work in the rural cooperative movement. Khrystiuk considered his fellow cooperative workers to be among the «most nationally conscious and politically mature forces of Ukrainian democracy». During 1917 he was in Kyiv, the unrivalled capital of the Ukrainian «national rebirth», where he was a political activist, statesman, journalist/publicist, and literary scholar. He wrote for and edited several Ukrainian journals mostly for the cooperative movement, peasant movement, and Ukrainian Social Revolutionary Party. That party broke from the All-Russian Social Revolutionary Party in April 1917.

Khrystiuk was a member of every Ukrainian autonomous and independent coalition government (except for Skoropadskyi's Hetmanate and the several Soviet Ukrainian governments) between 1917–1919. Indeed, he took an active part in the preparation for the insurgency against Skoropadskyi's regime and served in the Directory before fleeing to emigration in Vienna in 1919. In the postwar Austrian capital, he continued as a member of the «left wing» of the Ukrainian Social Revolutionaries, its Foreign Delegation headed by Myhailo Hrushevskyyi, and was co-editor of their journal, *Struggle, and you shall overcome! (Boritiesia-poborete!)* While working at the Ukrainian Sociological Institute in Vienna, founded by Hrushevskyyi, he

Russia, and but I want Ukraine», or How a Russian Imperial General Became Hetman of the Ukrainian State // Synopsis: A Collection of Essays in Honor of Zenon E. Kohut / Ed. Frank E. Sysyn and Serhii Ploky. — Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2005. — P. 115–148.

¹⁰ *Dotsenko Paul S.* The Struggle for Democracy in Siberia. — Palo Alto, Calif.: Hoover Institution Press, 1983.

¹¹ For this biographical sketch, see *Verstiuk V., Ostashko T.* Diiachi Ukrainsk'koi Tsentral'noi Rady: Biohrfachnyi dovidnyk. — Kyiv: National Academy of Science of Ukraine, 1998. — P. 179–180.

wrote his history of the Ukrainian revolution. Replicating his career in Russian Ukraine, in 1922 Khrystiuk served as trade representative for the All-Ukrainian Cooperative Union in Austria.

In 1923 KHRYSTIUK returned to now Soviet Ukraine and found employment in the Ukrainian Bank, then for the State Publishing House in its financial section.¹² Later he worked at the People's Commissariat of Finance of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. During this time, he published some literary criticism, worked for the journal of the Ukrainian literary renaissance, *Chervonyi shliakh (The Red Path)*, and wrote a couple more histories that were published. By 1930 he was employed as a research scholar at the Shevchenko Institute of Literature and edited the journal *Literatura i mystetsvtvo (Literature and Art)*.

Khrystiuk was arrested in March 1931 for alleged membership in the so-called Ukrainian National Center together with about 50 other Ukrainian intellectuals associated with HrushevskyI. He was sentenced to 5 years in prison in the notorious Solovki camp, but in 1935 his sentence was prolonged for three years. In September 1937 he was sentenced for an additional eight years. He died in a Soviet gulag, Sevvostlag, in 1941 at age 51 in Arkhangelsk¹³.

Some Imperial Origins of Anti-colonialism¹⁴

In general, the political and intellectual elites of the Russian Empire, though it spanned 11 times zones and claimed authority of a hundred diverse ethnic and national groups, did not think of Russia as a colonial power, at least they rarely used the term, which they certainly had access to via real and imagined connections with Greek and Byzantine history. When a region and its people was conquered by Muscovy, there was no colonial office to administer the new lands, instead, an ad hoc *Kazanskii prikaz* took over the administration of conquered Kazan and the Tatar population there until it was deemed sufficiently «colonized» and assimilated into general Russian and imperial structures; similarly for Siberia, which had its *Sibirskii prikaz* and Ukraine, or the Cossack Hetmanate, which had its *Malorossiiskii* (or Little

¹² See the article: *Gilley Christopher*. The «Changing Signposts Movement» in the Ukrainian Emigrations: Myhailo Hrushevsky and the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of Social Revolutionaries // *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas*. — 2006. — B. 54. — H. 3. — S. 345–374. See also Gilley's larger study: The «Change of Signposts» in the Ukrainian Emigration: A Contribution to the History of Sovietophilism in the 1920s. — Stuttgart: ibidem-Verlag, 2009.

¹³ Iury Shapoval has reconstructed Khrystiuk's Soviet life from his dossier in the files of the Ukrainian State Police in an article: *Pisar revoliutsii // Den'*. Because Khrystiuk's work, like that of Hrushevsky and his fellow repatriates remained anathema during Soviet times, there remains little in Ukrainian about him; the one study I have located, thanks to Hennadii Onishchenko, is that: *Kucher V., Mukha D.* Sotsial-revoliutsioner na tli doby: Pavlo Khrystiuk pro sotsial'no-politychni protsessy chasiv Tsentral'noi Rady. — A Social-Revolutionary: Pavlo Khrystiuk on the sociopolitical processes of the era of the Central Rada. — Kyiv: NANU, Kuras Institute, 2008.

¹⁴ I discuss many of these ideas in an earlier version of them, «From Imperial Russia to Colonial Ukraine», keynote lecture, Moore Institute, NUI Galway, 22–23 June 2012, Humboldt-Kolleg: Colonialism within Europe: Fact or Fancy?

Russian) *prikaz*¹⁵. The closest the empire came to agencies that had pan-imperial purview along these lines was a late imperial agency on resettlement of Russian and Ukrainian peasants to what were perceived fertile and underutilized lands in Turkestan and Siberia. To some extent, the Holy Synod and the Committee on Foreign Confessions played this role in regulating the public affairs of the major religions of the empire, including Islam, Judaism, Catholicism and Buddhism¹⁶.

Despite the fact that the imperial administration did not have a proper office for colonial affairs¹⁷, the autocracy did use the concept «colony», but in rather interesting and perhaps unexpected ways. As part of Catherine's «enlightened absolutist» reign and her determination to improve her empire, she invited foreign colonists to immigrate to the Russian empire with incentives of free farmland, religious tolerance, tax benefits and exemption from military service for a period of time. These mostly German farmers were administered as «colonists» by one of Catherine's favorites, Prince Grigorii Orlov, in a special chancellery. The expectation was that the immigrants, or colonists, would bring with them all sorts of human capital that would be beneficial for backward Russian and Ukrainian peasants. In other words, colonists were invited because of their presumed superiority to the native population, whether due to their Protestant work ethic, or their technical skills. This practice resembles that of the «settler colonies» of Britain in North America, Australia and New Zealand, where British settlers were expected to bring Christianity and private property to the indigenous. Later Catherine, who imagined herself as Greek empress if not the goddess of war and wisdom herself, encouraged a number of Greek colonization projects along the northern coast of the Black Sea, a region that had been colonized by Greek merchants in the ancient world. Germans, Greeks, Serbs, and others were invited to «improve» New Russia, lands that had been largely evacuated of their Cossack and Crimean Tatar inhabitants and rulers to clear the way for the new settlements¹⁸. Under Catherine's successor, Nicholas I, another social experiment was called «military colonies» and was supervised by Count Aleksei Arakcheev, a military man¹⁹. Notably, both of these initiatives saw their realization in New Russia, later claimed by Ukrainian nation-builders as part of historic Ukraine.

¹⁵ See *Nol'de Boris*. La formation de l'empire russe: Etudes, notes et documents. — Paris: Institut d'études slaves, 1952.

¹⁶ See *Crews Robert*. For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006; *Werth Paul*. At the Margins of Orthodoxy: Mission, Governance, and Confessional Politics in Russia's Volga-Kama Region, 1827–1905. — Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002, and others on this «confessional state».

¹⁷ For some interesting reflections on this phenomenon, see *Sunderland Willard*. The Ministry of Asiatic Russia: The Colonial Office That Never Was But Might Have Been // *Slavic Review*. — 2010. — Vol. 69. — P. 120–150.

¹⁸ See *Wortman Richard S*. Scenarios of Power: Myth and Ceremony in the Russian Monarchy. 2 vols. Princeton, Princeton University Press, 1999, for a discussion of Catherine's various Greek projects.

¹⁹ Ironically, these schools were inspired by British Quaker «Lancasterian» schools and one of them was the site for the prototype of Jeremy Bentham's Panopticon, made famous by Michel Foucault, as the all-seeing observation tower of modern prisons. Bentham spent time in Ukraine while writing his Panopticon. See this interesting connection made by *Alexander Etkind*, in *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. — Cambridge: Polity, 2011. — P. 133–136.

One further test of the utility of the concept of colony for understanding the Russian empire and its complexity was Russian America, or Alaska. It was one of the few known cases of Russian imitation of the British and Dutch in their East India Companies. The Russian-American company was founded in 1799 to exploit the riches of the sea otter fur trade until its winding down in 1867 with the Alaska Purchase by the United States. The Russians sent Orthodox priests to proselytize among the native tribes and built fortresses up the Pacific Coast to protect their merchant-trader outposts in ways that resemble earlier French settlement of eastern North America²⁰.

One of the first and most influential uses of the term «colony» as part of a critique of the Russian Empire came in a volume titled, *Siberia as a Colony*, written by Nikolai Iadrintsev in 1882. Iadrintsev was a member of a group of Siberian regionalists, or *oblastniki*, who came together in the imperial capital during the university years; in a curious irony of imperial history, two members of this circle, Iadrintsev and Serafim Shashkov, had landed in St Petersburg and found one another after being exiled from Kyiv and Kazan for their oppositional activities²¹. Siberian regionalists, whose political affiliations spanned a range of parties from Kadets to socialists, contributed one important stream to thinking about federalism in the Russian Empire; another such contribution came from the Cyril and Methodius Society, a student group at Kyiv Imperial University that ended with the arrests and exiles of several of the leading members, including the future Ukrainian national poet, Taras Shevchenko. What these and many other prosecutions illustrate is the danger perceived by the autocracy of any proposals for reorganization of the Russian Empire along more democratic and decentralized lines. Myhailo Drahomanov, a particular hero of Khrystiuk, also wrote from exile in Europe about Russian policy toward non-Russian peoples and criticized the Russian revolutionary progressive movement for its centralist and intolerant politics²².

One somewhat perhaps unexpected source for thinking about Russia as a colonizing state came from the «father» of modern Russian history, the Moscow University Professor Vasilii Kliuchevskii, who wrote in 1904 that Russian history is «the history of a country that colonizes itself. The space of this colonization widened along with the territory of the state»²³. Kliuchevskii's own doctoral dissertation was about monastic colonization in medieval Muscovy. From that dissertation insight, he went on to argue that «the colonization of the country is the single most important fact of Russian history» and, that from the Middle Ages the standard periods of Russian history are nothing more than «the major moments of colonization». Alexander Etkind has returned us to the classics of Russian historiography to recover this theme

²⁰ See *Vinkovetsky Ilya*. *Russian America: An Overseas Colony of a Continental Empire, 1804–1867*. — Oxford and New York: Oxford University Press, 2011.

²¹ See my essay: *Federalisms and Pan-Movements: Re-imagining Empire // Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930* / Ed. Jane Burbank, Mark von Hagen, and Anatolyi Remnev. — Bloomington, In.: Indiana University Press, 2007. — P. 494–510.

²² He was particularly alarmed by the anarchism of Bakunin and the centralism and advocacy of terror by Petr Tkachev. See my discussion in «Federalisms and Pan-Movements», p. 503–505.

²³ *Kurs russkoi istorii*. — Moscow, 1956. — Vol. 1. — P. 31.

of «inner colonization», as he titled one of his latest books²⁴. Etkind traces this legacy in some of Kliuchevskii's most important students and colleagues, among them Paul Miliukov, leader of Russia's Constitutional Democratic party, briefly foreign minister during the Provisional Government and then exile historian; Matvei Liubavskii, later rector of Moscow Imperial University, whose own work was on the colonization of the Baltic lands by Muscovy, but also wrote about colonization of the territory of the imperial capital, St. Petersburg, itself.

Writing during the same years as Kliuchevskii was the «father» of modern Ukrainian history, Myhailo Hrushevskiy. When Hrushevskiy proposed his «alternative scheme» for «organizing» East European history, it amounted to the «unmaking of Imperial Russia», in the title of Hrushevskiy's most recent biographer and historian, Serhii Plokyh²⁵. The fact that Hrushevskiy had to find employment as a professor in Lemberg University from 1894 to 1914 is evidence of the incendiary, if not heretical nature of his challenges to the Great Russian narrative of continuity from Kyivan Rus through the Muscovite and imperial periods of Russian history. Moreover, though he flourished briefly in «Russian» or Greater Ukraine during the revolutionary period when he was elected first head of the independent Ukrainian state, he was later exiled to Moscow in the 1930s for his deviant thinking on Russian and Ukrainian history and died «under suspicious circumstances» in 1934. For the rest of the Soviet period, his name was anathema for any historian of Ukraine and his works were banned from classes on Ukrainian history.

The political, social, and cultural history of Ukraine that marked Hrushevskiy's greatest achievement and lasting legacy was *The History of Ukraine-Rus*²⁶. The Russian imperial narrative was only one target, however, of Hrushevskiy's revisionism; Polish historians also considered the history of Ukraine to be an integral part of their national narrative, in particular, the relations with the Cossacks during Poland's golden age of the Polish-Lithuanian Commonwealth²⁷. In this sense, Ukraine's history is twice colonial, sometimes under Polish rule, during the era of the Polish-Lithuanian Commonwealth, but also under Habsburg rule in Galicia after 1867, where the Polish elites were entrusted with governing over the Ruthenians, and then during the interwar Polish Republic, when Ukrainian lands were once again relegated as part of

²⁴ See *Etkind Alexander*. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience* — Cambridge: Polity Press, 2011.

²⁵ See *Hrushevsky M*. *Zvychaina skhema «ruskoi» istorii i sprava ratsional'nogo ukladu istorii Skhidn'ogo slovianstva // Stat'i po slavianovedeniiu*. — Vol. 1. — St. Petersburg, 1904). — P. 298–304; and *Plokyh Serhii*. *The Unmaking of Imperial Russia*. — Toronto: University of Toronto Press, 2005.

²⁶ (New York, 1957); see the titanic diaspora to bring all of Hrushevskiy's volumes out in English language with full scholarly apparatus, directed by Frank Sysyn, see his «introduction» to volume 1 of the series (Edmonton and Toronto, 1997).

²⁷ See two very helpful volumes on Ukraine in Russian/Soviet and Polish historical narratives: *Velychenko Stephen*. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992; and *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991*. — New York: St. Martin's Press, 1993.

Poland's *kresy*) and territories to which Polish colonists were directed and elsewhere and at other times under Russian rule. Again, parallel to the history of Polish colonialism, lands claimed by the Ukrainian national movement first came under Russian suzerainty during the reign of Tsar Alexei Mikhailovich and following assaults on the Cossack elites under Emperor Peter I and especially Empress Catherine II, then a period of special rule as governor-generalcy (which fused military and civil functions even more than elsewhere in the Russian provinces), then after a brief and tumultuous history of a modern independent Ukrainian state, seventy more years of Soviet Russian domination. Hrushevskyi's challenge, and that of historians of modern Ukraine since then, has been how to «separate» out a history of the lands with historic ethnographically Ukrainian majority population from that of the Russian Empire, the Soviet Union, the Commonwealth of Poland-Lithuania, and the interwar Republic of Poland, among others. It is not just that the history of Ukraine is at least partly «shared» with Poland and Russia, but also with Romania, Hungary, and even Turkey is also reflected in Ukraine's status vis a vis the overlord states of any given period.

Lenin vs Wilson and the Origins of Anti-colonialism: Global Contexts

The trends in historiography reflected and reacted to broader imperial (Russian) and global challenges to European imperialism. The major European empires witnessed the emergence of national movements and related federalist and pan-movements that challenged the contemporary political borders and multinational states. Historians and social scientists have distinguished the nationalism of late nineteenth-century Eastern and Southeastern Europe as shaped by the peculiar nature of nation-state relations in the Ottoman, Romanov and Habsburg lands. In addition to varieties of national liberation movements, these empires provided the contexts for Austro-Marxism, pan-Turkism, pan-Islam, pan-Germanism, pan-Slavism, Communist internationalism, and more intellectual and political challenges to empire and colonialism²⁸.

In the Russian Empire, Vladimir Lenin must be viewed as an important source of anti-colonialism, and followed on the interest that Karl Marx devoted to this subject in his writings²⁹. Other prominent Bolsheviks, including Nikolai Bukharin and Leon Trotsky, wrote critical analyses of imperialism as well; all the major all-Russian and national political parties addressed the «national question», or the possible reforms of the empire. Although Lenin did not originate the view of the Russian Empire as a «prison of nations» (*tiur'ma narodov*)³⁰, he studied the problem of empire, imperialism and colonialism in several seminal works, including *Imperialism: the Highest Stage of Capitalism* (1916); *The Right of Nations to Self-determination*, and his

²⁸ Ariel Roshwald, in his «Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923» (London and New York: Routledge, 2001), makes a similar argument about the importance of World War I in these empires.

²⁹ Karl Marx on Colonialism and Modernization: His despatches [sic] and other writings on China, India, Mexico, the Middle East and North Africa / Ed. with introduction by Shlomo Avineri. — Garden City, NJ: Doubleday, 1968.

³⁰ That idea appears to have its origins in the work of the French noble visitor to the Russia of Nicholas I, the Marquis de Custine, «La Russie en 1839»; it was taken up by the Russian populist intellectual Alexander Herzen as part of his broad critique of the Russian autocracy.

«Draft Theses on National and Colonial Questions» prepared for the Second Congress of the Communist International³¹.

Lenin's study of the national and colonial questions was part of a larger global critique of European colonialism. Russia's defeat by Japan in the 1905 war marked one of the early sources of a radical reorientation of the colonial peoples toward what had been accepted as European civilizational superiority. Cemil Aydin, author of a recent book about the origins of anti-westernism, asserts

the Russo-Japanese War in 1905 became a truly global movement; by shattering the discourse of the racial and civilizational superiority of the West over the East, and thus the legitimacy of European hegemony, the Russo-Japanese war confirmed that non-western societies, if they followed the path Japan had taken, could indeed fulfill all the standards of civilization within a very short period of time.

Out of that reorientation arose early forms of pan-Islamism and pan-Asianism³². But the 1905 revolution that also grew in part out of the Russo-Japanese War saw the first instances of anti-imperial national movements, including in Ukraine, with the founding of the Revolutionary Ukrainian Party, the first political group to advocate independence for Ukraine. In 1900 Mykola Mikhnovskiy penned a fiery brochure, *An Independent Ukraine (Samostiina Ukraina)*, in which he situated the Ukrainian struggle against Russia in the same «fifth act of a great historical tragedy», the «struggle of nations», which included, among others, Armenians and Cretan-Greeks in the Ottoman Empire, Cubans in the Spanish and then American empires, and the Boers against the British³³.

Recent scholarship suggests that World War I had a catalyst effect for thinking about Russia in colonial terms, but initially not in critical but self-congratulatory understandings. Guido Hausmann has identified a strong current of colonialist geographical thinking in the 1915 work of the Russian geographer Petr Semenov-Tian-Shanskii, head of the Imperial Russian Geographical Society. But colonialism also began to be used in a more critical understanding in the writings of Ukrainian geographer Stepan Rudnytskyi in Vienna, a year later in 1916³⁴. (Like Khrystiuk, Hrushevsky and many other intellectual and political leaders of the revolutionary years, so too Rudnytskyi left for Soviet Ukraine and was eventually arrested for his heretical ideas.)

³¹ First published in June 1920; in *Lenin V. Collected Works*. — Vol. 31. — Moscow: Progress Publishers, 1965. — P. 144–151. Lenin solicited comments from his comrades on the following national and colonial situations: Austria, Polish-Jewish and Ukrainian experience; Alsace-Lorraine and Belgium; Ireland; Danish-German, Italo-French and Italo-Slav relations; Balkan experience; Eastern peoples; the struggle against pan-Islamism; relations in the Caucasus; the Bashkir and Tatar republics; Kirghizia; Turkestan its experience; Negroes in America; colonies; China-Korea-Japan.

³² *Aydin Cemil. The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*. — New York: Columbia, 2007; see chapter 4 «The Global Moment of the Russo-Japanese War: the Awakening of the East/Equality with the West (1905–1912)». — P. 71–92.

³³ *An Independent Ukraine*, in: *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995* / Ed. Ralph Lindheim and George S. N. Luckyj. — Toronto: University of Toronto Press, 1996. — P. 201.

³⁴ See unpublished paper, «Maps of the Borderlands: Russia and the Ukraine», Moore Institute, NUI Galway, 22–23 June 2012, Humboldt-Kolleg: Colonialism within Europe: Fact or Fancy?

The rival belligerent empires also helped shape an anti-colonial politics by their sponsorship of «national-liberation» movements of various ethnic and national groups. On the eve of the war, Ukrainians in Lviv proclaimed the creation of the Union for the Liberation of Ukraine, which sought to «liberate» the Ukrainian brothers from the colonial oppression of the Russian tsars, at this point only to subordinate a newly «liberated» Ukraine under the protectorate of Austria-Hungary or Germany. The Ukrainians' war aims coincided neatly with those of certain circles in the German government who sought to dismantle the Russian Empire by detaching the borderland peoples (*Randvoelker*) from the Russian heartland and thereby diminish Russia's threat to Germany for the foreseeable future. The German Foreign Ministry subsidized the activities of several «national-liberation» parties and organizations in Switzerland and other neutral countries. The Austrians allowed for the creation of Ukrainian military units in the Sichovi striltsi (Ukrainian Sharpshooters) that also were foreseen as agents in a Central Power-occupied Ukraine after the defeat of the Russians there. The Germans sponsored similar military formations for Poles to fight against Russia; Józef Piłsudski, future president of an independent Poland, earned his military reputation as commander of the Polish Legion. However self-destructive it might have seemed, the Russians eagerly embraced the imperial competition for support of national-liberation movements and subsidized and outfitted military units for Poles, Armenians, and Czechs to fight for the «liberation» of their ethnic brothers from the exploitation and oppression of the Ottoman and Habsburg empires, again in exchange for the more «enlightened» protectorate of the Orthodox Russian tsar. The Russian Imperial Grand Duke, Nikolai Nikolaievich, as commander-in-chief of the Russian Army, issued a proclamation calling for the unification of Polish partition lands under the Russian throne in the event of Russian victory. Such promises encouraged other national minorities, including the Ukrainian movement in Russia, to ask for-in vain as it turned out — similar proclamations and protectorates. The Russophiles in Galicia and Bukovyna looked to Russia for «liberation» from the Polish, Catholic and Habsburg yokes and were invited to help the Russian army in its initial occupation in 1914³⁵.

In spring 1917 the German Foreign Ministry embarked on a brazen act of imperial intervention to break up a rival empire when it granted permission to Lenin and a group of other socialists to travel across enemy territory in sealed German trains to reach Russia to foment revolution there. Lenin was willing to take up that offer, though his revolutionary plans included Germany after the weakest link in the imperialist chain, Russia, would break. Finally, the Central Powers carried their anti-colonial policy against Russia even further when they recognized an independent Ukraine as part of the Treaty of Brest-Litovsk and forced Soviet Russia under the Bolsheviks to also recognize the Ukrainian People's Republic³⁶.

³⁵ See *Hagen Mark von*. War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. — Seattle, Washington: University of Washington Press, 2007, chapter 1–3; and *Hagen Mark von*. The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire // *Rubin Barnett R., Snyder Jack*. Post-Soviet Political Order: Conflict and State-Building. — London and New York: Routledge, 1998. — P. 34–57.

³⁶ *Wheeler-Bennett John*. Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918. — London: Macmillan, 1938; see also *Baumgart Winfried*. Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. — Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971.

The real opening for the emergence of anti-colonial nationalism has been explained as the «Wilsonian moment», the promises summarized in the American President's Fourteen Points. The classic study of the «new diplomacy» of American President Woodrow Wilson and Russian Bolshevik leaders Vladimir Lenin and Leon Trotsky is Arno J. Mayer's *Wilson vs. Lenin, Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918*³⁷. Newer studies highlight the view of the Versailles negotiations and the subsequent treaties from the colonial world and see the rise of anticolonial nationalism in the crisis of the international system and in the disappointed hopes of colonial peoples throughout the world who had looked-in vain as it turned out — to Wilson as the shaper of a better, more just world order. Erez Manela studies the evolution of revolutionary national politics in India, China, Korea, and Egypt, but argues that these are only individual cases of a global phenomenon. He sees World War I's «unprecedented decimation of human lives and the myriad political, social, and economic dislocations it caused», as the «crucial context for the articulation and dissemination of the Wilsonian message and shaped the perceptions and responses to it». Furthermore, «the war strained the resources of the European powers, exposed as hollow their claims to superior civilization, and decimated the image of western military invincibility already tarnished by the Japanese defeat of Russia in 1905». What Manela describes as the Wilsonian moment «lasted from the autumn of 1918, when Allied victory appeared imminent and Wilson's principles seemed destined to shape the coming new world order, until the spring of 1919, as the terms of the peace settlement began to emerge and the promise of a Wilsonian millennium was fast collapsing».

Manela concludes:

Many in the colonial world who had followed Wilson's increasingly dramatic proclamations in the final months of the war, however, came to expect a more immediate and radical transformation of their status in international society. As the outlines of the peace treaty began to emerge in the spring of 1919, it became clear that such expectations would be disappointed and that outside Europe the old imperial logic of international relations, which abridged or entirely obliterated the sovereignty of most non-European peoples, would remain largely in place. The disillusionment that followed the collapse of this «Wilsonian moment» fueled a series of popular protest movements across the Middle East and Asia, heralding the emergence of anticolonial nationalism as a major force in world affairs³⁸.

In the eyes of the colonial elites, the Versailles peace was seen as «the apex of imperial expansion» for the victorious powers, especially Britain, France and Japan.

The language of self-determination had been targeted by the victors at national groups under the control of the enemy Central Powers. And indeed national groups in the Habsburg Empire adopted the language to their cause; the politics of self-

³⁷ (Cleveland, Ohio: Meridian Books, 1964); and his *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. — New York: Vintage Books, 1967.

³⁸ *Manela Erez. The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. — New York: Oxford U Press, 2007. — P. 5–6; see also *Adas Michael. Contested Hegemony: The Great War and the Afro-Asian Assault on the Civilizing Mission Ideology // Journal of World History*. — 2004. — Vol. 15. — Issue 1. — P. 31–63.

determination quickly spread to the Russian Empire as well. Out of the collapse of the eastern empires emerged Czechoslovakia, Poland and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes³⁹. As Manela reminds us:

most claimants for self-determination, however, never received an official hearing from the conference. Some were European: Albanians, Croatian, Estonians, *Ukrainians*, (my emphasis) and others. Catalan nationalists petitioned Wilson for freedom from Spanish rule, and Sinn Fein leaders demanded independence for Ireland, quoting long excerpts from President Wilson's speeches in support of their demand even as the president's British allies were engaged in a brutal campaign to suppress the Irish movement⁴⁰.

Wilson rejected Irish appeals on the grounds that the appropriate place for anything other than peace talks was the future League of Nations.

Most recent scholarship acknowledges that the socialist alternatives to the liberal Wilsonian politics of self-determination only made headway after the collapse of the Wilsonian moment⁴¹, though Mayer highlights the significance of the peace declaration of the Petrograd Soviet in March 1917 as an important catalyst for the struggle for a new set of rules for international politics, above all national self-determination⁴². In May, the Executive Committee of the Petrograd Soviet, still in moderate socialist hands, issued an appeal «to the socialists of all countries» for a «general peace on a basis which is acceptable to the toilers of all countries who do not want conquests, do not strive for plunder, and are equally interested in the free expression of the will of all peoples and in the destruction of the power of international imperialism... the program of peace without annexations and indemnities on the basis of self-determination of peoples»⁴³. The 1917 revolutions brought together in a powerful movement of protest the anti-war and anti-imperialist politics that had been an important part of the discussion in international socialism.

After the February Revolution and the creation of the dual authority in Petrograd, the war and the fate of the empire soon became inextricably entangled. What came to be seen as the Leninist alternative to Wilson's liberal vision of the new world order dates back to Lenin and German Social Democrat Rosa Luxemburg's articulation of the far left position on the war and imperialism among Europe's socialists. At the 1907 Stuttgart conference of the Socialist International, the leftists were able to win adoption of a resolution that committed all socialist parties, if war should break out, «to strive with all their power to utilize the economic and political crisis created by

³⁹ On East Central Europe, see *Mamatey Victor S. The United States and East Central Europe 1914-1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda.* — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1957.

⁴⁰ *Manela Erez. The Wilsonian Moment.* — P. 59–60.

⁴¹ Manela argues that «until late 1919 Wilson's words carried far greater weight in the colonial world than Lenin's... It was only after the collapse of the Wilsonian moment and the stabilization of the Soviet state that Lenin's influence in the colonial world began to eclipse Wilson's». *Manela Erez. The Wilsonian Moment.* — P. 7.

⁴² See *Mayer Arno J. Wilson vs. Lenin. «The March Revolution and the Petrograd Formula».* — P. 61–97.

⁴³ *Fainsod Merle. International Socialism and the World War.* — New York: Anchor Books, 1969. — P. 170.

the war to rouse the masses and thereby hasten the downfall of capitalist class rule». The congress also voted to oppose any support of colonialism. At the same congress, German Social Democratic leader Karl Kautsky also delivered a critique of colonialism more broadly⁴⁴. For advocates of this leftist position, still a decided minority in the Russian and German socialist parties, the outbreak of war and the obedient lining up of the socialists in their parliaments to vote for war credits was denounced as the collapse of the Second International and the betrayal of socialism by Lenin, Luxemburg, and the growing left wing. Lenin called for the creation of a new International to restore the socialist movement to its true revolutionary path⁴⁵. The first meeting of the leading socialist parties after the outbreak of war was called for Zimmerwald, Switzerland, in September 1915. From this conference emerged the Zimmerwald Left manifesto, which was another important step in Lenin's plans for organizing the Third International in March 1919 and marked the definitive split of the left-wing from the Second International Socialists.

Shortly after the Bolsheviks came to power in November 1917, Trotsky, as first Commissar of Foreign Relations, joined the anticolonial forces against the imperialist powers. In his peace plan of December 29, 1917; he denounced the Allies as hypocrites for their endorsement of Wilsonian principles while oppressing national groups in their own empires, among which he singled out Ireland, Egypt, India, Madagascar, and Indochina. The Brest negotiations with the Central Powers presented the Bolsheviks with their first opportunity to practice the new diplomacy that Lenin had advocated, but the weakness of the Bolsheviks' armed forces and the overwhelming strength of the German armies rendered this first attempt a failure. Lenin had to persuade his colleagues and the party leadership and throughout Soviet Russia that a dishonorable peace was better than the defeat of the revolution⁴⁶. The German victory itself was very short-lived; by November 1918 the generals were forced to surrender and the Hohenzollern dynasty was replaced by a secular republic dominated by the mainstream Social Democrats. Following the November Revolution, the German left broke from the mainstream and appealed to the Bolsheviks to aid them in their revolution.

While the victorious Allies were meeting in Versailles to dictate the terms of peace to the defeated Central Powers, Lenin invited «delegates» from dozens of countries to a four-day conference in Moscow in March 1919 to found a new Communist International to better prosecute the cause of worldwide revolution. The Congress adopted a «Manifesto of the International» which declared the recent war as one «over colonies» and «fought with the help of the colonies». It went on to highlight the «bloody street fighting in Ireland; the uprising of colonial slaves in Madagascar, Annam, and other countries; in India, and elsewhere». The delegates denounced Wilson's program «as no more than changing the label on colonial slavery». The

⁴⁴ *Riddell John*. Lenin's Struggle for a Revolutionary International: Documents 1907–16, the Preparatory Years. — New York: Anchor Foundation, 1984. — P. 5–36.

⁴⁵ *Haupt Georges*. Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International. — London: Oxford University Press, 1972; and *Joll James*. The Second International, 1899–1914. — New York: Harper and Row, 1966; also *Fainsod Merle*. International Socialism and the World War. — Garden City, New York: Anchor Books, 1969.

⁴⁶ *Mayer Arno J*. Wilson vs. Lenin. — P. 293–312.

manifesto distinguished between the colonies in Asia, Africa, and the Middle East from the «smaller and weaker peoples» of the Austro-Hungarian monarchy and from fragments of the tsarist empire. But just as Wilson's promises for colonial peoples were masks for continued imperialism and colonial slavery, so too the «imperialist Allies», while they «never cease talking about the right of nations to self-determination», have ground that right «into the dust both in Europe and throughout the rest of the world». The only guarantee of self-determination for the small nationalities is the proletarian revolution⁴⁷.

Although Ireland was always on the Bolsheviks' anti-colonial agenda, Russia's Bolsheviks did not honor requests from the Ukrainian socialist-revolutionary parties for membership in the Comintern. The Ukrainian Communist Party (*Borotbisty*) had formed from the left-wing militants of the Ukrainian Socialist Revolutionary Party. On the other hand, Mykola Skrypnyk a Ukrainian Bolshevik, did address the Congress of the Third International «as a representative of the Communist Party of Ukraine», which was admitted as a delegation with a decisive vote. The CPU was one of the radical offshoots of Ukrainian Social Democracy, but closer to the Menshevik position. Skrypnyk reported that the Party had nearly 30,000 members, and that their formal rivals, the Ukrainian Socialist Revolutionaries «are simply coming over as a whole to our party». And he called for «our revolutionary movement to spread even wider. It will engulf Galicia and form a bridge for the revolution to cross from Russia to Hungary»⁴⁸.

Shortly after the Second Congress of the Comintern, Lenin and his fellow Communist Party leaders turned to a group of «national communists», including the Tatar Communist Mir Said Sultan Galiev, to plan a «Congress of Peoples of the East» in Baku. It was reported that over a thousand delegates representing two dozen peoples came from the Russian borderlands and from the colonial world and convened from September 1–7⁴⁹. Sultan Galiev is important for what his biography illustrates about the rapid ideological transformation that the new revolutionary leadership was groping toward. Sultan Galiev joined the Bolshevik party in November 1917 and became an important representative of the «colonial» intelligentsia. He served in the Central Muslim Commissariat, part of Stalin's Commissariat of Nationalities, he created a Muslim Communist Party, and sought to build a large predominantly Muslim state, the Tartar-Bashkir Republic. For Sultan Galiev, the revolution had to be above all a liberation of the colonial peoples, and he argued that the future of the revolution lay in the East. These ideas troubled the Bolshevik leadership, and they were rejected at the Congress of Peoples of the East. The Muslim Communist Party thereafter lost its autonomy, the idea of the Tatar-Bashkir republic proved stillborn, and Sultan Galiev moved into the opposition to what he called «Great Russian chauvinism». In response to these and other cultural and political demands from other nationalities, the Party's

⁴⁷ Riddell John. *Founding the communist International: Proceedings and Documents of the First Congress: March 1919.* — New York: Anchor Foundation, 1987. — P. 226–228.

⁴⁸ See Skrypnyk's report on Ukraine, Riddell John. *Founding the communist International.* — P. 95–99.

⁴⁹ Premier congress des peuples de l'Orient: Compte rendu stenographique. — Petrograd, 1920.

Tenth Congress condemned «nationalist deviations». Sultan-Galiev had formed secret alliances with other discontented communists who sought to prevent the Russian Bolsheviks from reimposing tsarist colonial practice and culture. He insisted that combating Russian chauvinism ought to be the primary agenda of the party and that local (non-Russian) nationalisms were simply reactions to Russian chauvinism of imperial officials and elites in the borderlands of the empire. National Bolshevism became the pejorative name for those non-Russian communists who took their national causes too seriously. He was arrested and expelled from the Party in 1923, the first such arrest of an eminent party member. Historians dubbed Galiev's politics «Muslim national communism»⁵⁰ and other historians found analogues in Soviet Ukraine⁵¹.

In a special session devoted to the national and colonial questions, once again Ukraine was highlighted as a success story for the Leninist alternative of national self-determination. Mikhail Pavlovich, a former Menshevik-Internationalist turned Bolshevik and at that time an employee of the new Commissariat of Foreign Relations, delivered the report to the delegates. Pavlovich condemned the Poles for their «long series of wars against Ukraine» and the Allies for seeking to turn over Ukraine to French stockbrokers, but he also announced that «tens of hundreds of honest Ukrainians who sincerely desire the national and cultural rebirth of Ukraine... including Hrushevskyi and Vynnychenko, have become convinced that only Soviet power can now fulfill to the end the role of liberator of Ukraine from all forms of oppression»⁵².

Khrystiuk on Class, Nation and Revolution

With this context of anticolonial politics in mind, we begin our analysis of Khrystiuk's history. Khrystiuk definitively rejects the Wilsonian program of self-determination and, like many other anti-colonial thinkers in other parts of the globe, sees the Versailles peace settlement as the imperialist victors' opportunity to finally divide the spoils of the vanquished empires' colonial possessions. He sees the Entente intervention in the civil war and their temporary occupation of southern Ukraine (by France in particular) as evidence of the imperialist reality behind the rhetoric of national self-determination. His relationship to the Leninist alternative is more ambiguous; as a socialist and a revolutionary, he ties the struggle against capitalism with that against imperialism, but, unlike Lenin, he sees Russia's treatment of Ukraine (and other nations) as colonial as well. Khrystiuk also has the opportunity to judge the Central Powers' version of «national self-determination» after the Brest Treaty delivered Ukraine to German and Austro-Hungarian military occupation. That occupation was marked by ruthless exploitation of the peasants who were obliged by the treaty

⁵⁰ *Bennigsen Alexandre A., Wimbush S. Enders. Muslim National Communism in the Soviet Union: a Revolutionary Strategy for the Colonial World.* — Chicago and London: University of Chicago Press, 1979; see also *Rodinson Maxime. Marxisme et Monde Musulman.* — Paris, 1972, and his «Sultan Galiev—a forgotten precursor. Socialism and the National Question».

⁵¹ *Mace James. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.* — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.

⁵² *To See the Dawn: Baku, 1920. First Congress of the Peoples of the East / John Riddell, ed.* — New York: Pathfinder, 1993. — P. 141–142. See original texts in French: *Le premier congrès des peuples de l'Orient», Bakou, 1–8 sept. 1920. Compte-rendu stenographique, facsimile.* — Milan: Francois Maspero, 1971.

to deliver grain and by the brutal repression of all political opposition, in short, a new form of colonialism for Ukraine.

Khrystiuk accepts that «bourgeois» nationalism is found among the elite classes of society, for whose benefit the recent war [World War I] was waged, but he laments that national chauvinism is not limited to Russian elites, but characterizes «the leadership of the working classes of the dominant nations [here Russia] who underestimate the importance of the national element, ignore demands for the liberation of the workers and peasants of the oppressed nations and betray their national intolerance and chauvinistic centralist tendencies». Khrystiuk, from his class-analysis and sociological perspectives is trying to critically understand the phenomenon of popular or mass nationalism in a revolutionary period. He criticizes the leading political parties of the working classes of the oppressed nations [here, Ukrainians] who «sometimes evince a national maximalism that is harmful to international workers' solidarity». In fact, Khrystiuk declares the greatest tragedy of the events he describes to be the first war in history ever waged between two revolutionary and socialist states, when the Bolshevik Council of People's Commissars in Petrograd declared war on the Ukrainian Central Rada. Several decades later, Benedict Anderson began his now influential reflections on nationalism in *Imagined Communities* with an expression of befuddlement or incomprehension — at least — about how a Communist Vietnam was engaged in bloody war with its Communist Cambodian neighbor and abetted by its Communist Chinese neighbor to the north; what ever happened to international proletarian solidarity and the international class struggle?⁵³ Khrystiuk might well have identified in his study some historic precedents to conflict among «socialist» nations, a prospect Marx and Engels had never considered⁵⁴.

What most troubled Khrystiuk about his experience in 1917-19 was the hostility of Russian revolutionary democracy, not to mention the right-wing and liberal attitudes, toward the Ukrainian national movement and, by extension in Khrystiuk's eyes, to all non-Russians in the former empire. He witnessed a political culture in 1917 where self-defined Great Russian statesmen, whatever their actual ethnonational identity (and this includes the revolutionary socialists), were able to conceive of certain parts or peoples of the Russian Empire as more deserving of autonomy, independence or secession than others, but mostly not deserving at all in the name of a «great Russian state» and, eventually, in the words of the White opposition, Russia could only be «one and indivisible». Russian writers, historians, and bureaucrats had a particularly difficult sticking point when it came to recognizing Ukraine's history as distinct from that of Russia, whereas it was somewhat easier for them to contemplate Polish, Finnish, and Baltic independence, even if that was not always the desired outcome. Khrystiuk during 1917 and 1918 appears to replicate the experience of Myhailo

⁵³ *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. — London: Verso, 1983, conclusion; see Partha Chatterjee's disappointment at Anderson's «unmitigated political pessimism» on this score in his: *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse*. — Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press, 1986. — P. 22.

⁵⁴ A similar utopian theory of liberalism about free markets as the basis for peace has been part of European thought since Immanuel Kant's *Plan of Perpetual Peace*. Kant's essay on perpetual peace is available in: *Friedrich Carl Joachim. Inevitable Peace*. — Cambridge, Mass.: 1948. — P. 245-281.

Drahomanov⁵⁵, whose thought he proclaims as one of the most advanced stages of political thinking in Europe about nation, democracy, and federation.

Khrystiuk makes a valiant effort to identify Russians in Ukraine who were sympathetic to the Ukrainian renaissance and who had good reason to have positive relations to Ukrainians as the latter were discovering their national identity. But over the course of the revolution, first in the negotiations with «revolutionary democracy» in the Petrograd Soviet, the Provisional Government, and the all-Russian socialist parties, and later with the Bolsheviks in Petrograd, Khrystiuk finds a complete lack of understanding of the peculiarities of Ukraine and its revolution, above all the peasant character of that revolution as manifested in the national «awakening». He frequently uses the dual adjective «peasant-worker» to describe institutions or politics that consciously privileged the majority peasants over revolutionary workers; the Bolsheviks, importantly, insisted on the reverse adjective, «worker-peasant», as in Worker-Peasant Red Army (even though that, too, was overwhelmingly majority peasant in composition).

Although Khrystiuk celebrates Kyiv as the capital of the Ukrainian renaissance and the cradle of the plans that Ukrainian politicians craft for a federal outcome of Russia's revolution, he never loses sight of the fact that Kyiv is also the bastion of Russian reaction, the home of right-wing political, cultural, and religious figures who can always be counted on to defame the Ukrainian movement to their counterparts in Petrograd and Moscow. The invasion of Ukraine by the Red armies of Mikhail Murav'ev⁵⁶ is, for Khrystiuk, the ultimate tragedy of the revolution; Murav'ev waged cultural war against Ukrainianism, destroying all signs in the Ukrainian language and including the very symbolic bombardment of the home and library of the «father of the modern Ukrainian nation», the historian and political activist Myhailo Hrushevskyyi.

Khrystiuk, because of his steadfast adherence to his own version of the Ukrainian national revolution, a revolution based on the peasants, above all, but also on Ukrainian workers, exposes the dilemmas that nationalism has posed for Marxists and Marxist-friendly scholars. His enthusiasm for federalism and a federative future Russia that would include a Ukraine with equal rights to Russia runs through his analysis and clearly grows out of the experience of the revolution itself; it is here that he summons the spirit of Myhailo Drahomanov, the «father» of Ukrainian-origin federalist thinking. The Rada early had on its agenda the convening of representatives of all the peoples of revolutionary Russia, a meeting that was indeed convened in Kyiv September 21-28 1917 as the «Congress of Enslaved Peoples» and which drafted an outline for a federative future⁵⁷.

⁵⁵ See Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings /Ed. by Ivan L. Rudnytsky. — New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1951.

⁵⁶ Murav'ev assault on Kyiv is captured by an eyewitness in *Gol'denveizer A. A. Iz kievskikh vospominanii.* — P. 24–26, *Revoliutsiia na Ukraine* / Ed. S. A. Alekseev. — Moscow/Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1930. Murav'ev was a Russian Left-SR whom the Bolsheviks, in the spirit of their short-lived coalition with the Left SR party in the first Soviet government, entrusted with command of the Red Army units sent to Kyiv, but later turned against the Bolsheviks and was shot as a traitor.

⁵⁷ Documents from this congress published in: *Revoliutsiia i nastional'nyi vopros. Dokumenty i materialy po istorii nastional'nogo voprosa v Rossii i SSSR v XX veke, vol. 3 1917 (fevral'-oktiabr')* / Ed. S. M. Dimanshtein. — Moscow, 1930. — P. 443–450; see a more recent study: *Reent O. P. and Andrysyshyn B. I. Z'izd ponevolenykh narodiv (21–28 versnia n. st.).* — Kyiv: NANU, Instytut istorii Ukrainy, 1994.

Khrystiuk took seriously the Rada's aim to create a federative republic with Russia and the former «subject» peoples of empire. On the eve of the Bolshevik coup in Petrograd, the Rada's leaders conducted negotiations with representatives of the Cossacks, of Siberia, and of the Turkic peoples of the former empire. Khrystiuk's federalism is also notably not a derivative of Austro-Marxism, although the Rada did proclaim some measure of personal national autonomy. Khrystiuk would have had more exposure in Vienna to what survived of Austro-Marxism, but his vision of federation was based on the reform of a very different empire, also with a very different political system as regards national minorities.

Still, he does not fetishize federation, nor make it an absolute, just as independence in and of itself is not the entire revolution and, at some points, diverts the revolution from its «true path» of class or social emancipation. When, for example, Skoropadskyi, one of the more or less clear villains in the story, begins advocating federation with the Don Cossacks — a counter-revolutionary movement to be sure — Khrystiuk denounces this reactionary effort to restore the one, indivisible Russia under an all-Russian monarch. After Skoropadskyi so discredits and subverts the ideal of federation, Khrystiuk has to reevaluate the alternatives, above all, independence, but he is not so naïve to expect independence to be feasible as long as hostile powers on Ukraine's borders nurture their irredentist dreams. Only in international revolution, something not only Khrystiuk awaited, would a true federation of independent socialist nations guarantee the sovereignty of all peoples, but also an end to socio-economic exploitation. We might call this naivete too, but for Khrystiuk it was a matter of mostly unwavering faith in the progressive outcome of history through humanity's own efforts.

One of the virtues of Khrystiuk's very political and document-based history of the Ukrainian revolution is the sense he conveys of the state-building experience that the revolution forced on the Kyiv leaders in their negotiations, again, first with the Petrograd authorities from the Provisional Government and Soviet, then with the Central Powers at the Brest peace negotiations, and later with the Bolshevik government in Petrograd and its surrogate in Kharkiv. In these negotiations, several key questions of sovereignty, legitimacy, authority over public functions, and of course culture are hammered out in ways that Khrystiuk would suggest gave Ukraine a much better conceived state than that of the Hetmanate, which usually gets the benefit of the «state school» historiography for its institution building⁵⁸.

Zamitki is notable for Khrystiuk's attention to the soldiers' movement in 1917 and the organization of Ukrainian military congresses as key catalysts in the radicalization of the Ukrainian revolution⁵⁹; in this too, he offers a contribution to the

⁵⁸ See a recent study: *Velychenko Stephen*. *State Building in Revolutionary Ukraine: A Comparative Study of Government and Bureaucrats, 1917–1922*. — Toronto: University of Toronto Press, 2011, for some reflections on the comparative state-making of the serial regimes in Ukraine, including the Whites and the Bolsheviks. The «state school» is most identified with the work of Viacheslav Lypynskyi, whose «Lysty do brativ khlivoroviv» («Letters to My Brother Farmers», 1926) articulated his monarchist views.

⁵⁹ See my essay, *The Russian Imperial Army and the Ukrainian National Movement in 1917*, in *The Period of the Ukrainian Central Rada // The Ukrainian Quarterly* — 1998. — Vol. 54. — nos. 3–4 (Fall—Winter); and an earlier essay: *Shankovsky L*. *Disintegration of the Imperial*

study of nationalism and makes a persuasive case that the peasants in uniform were among the most nationally conscious of the revolutionary actors in 1917. For him, the soldiers' revolution is an integral part of the mobilization of society in large part due to the background of the protracted world war and the attendant economic collapse, which threatened all the gains of the revolution. The Ukrainian soldiers' movement was part of a larger soldiers' movement in the Russian army, but also took radically different directions almost from the start and precisely on the «national» and «international» questions; the soldiers' movement also overlapped with the peasant movements, both in Ukraine and more broadly in the disintegrating Russian Empire.

Khrystiuk is also a master at describing the process of «coming to national and class consciousness» with an almost anthropological (or perhaps sociological) technique. The major metaphor is that of the master and the slave, a not unfamiliar trope from Hegel and Marx, but also appropriated long after Khrystiuk by such anti-colonial writers as Franz Fanon and Albert Memmi⁶⁰. One can compare Khrystiuk's descriptions of these «coming to consciousness» with those of a contemporary, Leon Trotsky, who poignantly described peasant Red Army men experiencing their new status as citizens of the Soviet state and their outraged reactions at the luxuries of the former upper classes⁶¹.

The last section of Khrystiuk's history deals with new legislation of the Directory government guaranteeing personal autonomy for Jews and other minorities in the Ukrainian People's Republic. Khrystiuk insists all along that the Ukrainian and Jewish workers and peasants movements were not intrinsically hostile to each other, as both their enemies would have it, and that anti-semitic outbursts really only came to the fore during and after the Soviet invasion of 1918. He has no kind words, however, for the Jewish bourgeoisie and petty bourgeoisie, who are equal to the Russians in their fierce opposition to the Ukrainian movement, but he believes that genuine Ukrainian and Jewish democracy are allies in the worldwide liberation of peoples and democratic revolution.

He ends his narrative in 1919, on the eve of the invasion by the White Armies under General Anton Denikin, the true triumph of the Russian reaction—and not the «revolutionary» reaction of the Bolsheviks, but the reaction of the officer corps and the old elites of the empire. In the end, despite his revolutionary optimism, his faith in «the struggle» which was the hallmark of the Social Revolutionary Party, did not prevent him from leaving us with one of the most hard-headed analyses of revolutionary politics in these turbulent years. He is ruthless in his criticism of all major

Russian Army in 1917 // *The Ukrainian Quarterly*. — New York, 1957. — Vol. XIII. — No. 4. For the best accounts of the soldiers' movement in 1917, see *Frenkin Mikhail*. *Russkaia armiiia i revoliutsiia*. — Munich: Posev; 1978; and *Wildman Allan*. *The End of the Russian Imperial Army*. — 2 vols. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980 and 1987; Frenkin, in particular, highlights the Ukrainian soldiers' movement in his work.

⁶⁰ For Hegel on the creative conflict of master and slave, see his *Phenomenology of Consciousness*; for the anti-colonial interpretation of that dialectic, see *Fanon Franz*. *The Wretched of the Earth* / Trans. Richard Philcox. — New York: Grove Press, 2004, 1961; *Black Skin, White Masks* / Trans. Charles Lam Markmann. — New York: Grove Press, 1967.

⁶¹ *Trotskii L. D.* *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*. — Moscow: Vyshii voennyi redaktsionnyi sovet, 1923–1925.

political tendencies at work in Ukraine at this time, including his own, but also seeks to present as fairly as possible the reasoning behind their views and the real interests they represent.

Khrystiuk's Anticolonial Critique and Its Legacy in Ukrainian Politics

Although the anti-colonial histories discussed in an earlier section were especially attractive for scholar-activists from Turkestan (soon Central Asia) and the Caucasus, some Ukrainian scholars and political activists also began arguing for the colonial status of Ukraine in the Russian Empire, while subtly implying that certain features of the relationship of Russia to Ukraine persisted into the present—at least that was how their Bolshevik critics understood the argument themselves⁶².

A relative liberalization of cultural policies in Ukraine during the years when Petro Shelest was the Communist Party's first secretary in Ukraine encouraged students and intellectuals to organize literary and historical circles that soon led to arrests and other persecutions of so-called «bourgeois nationalists»⁶³. In this climate of renewed repression, Ivan Dziuba penned a critique of contemporary Soviet nationalities policies, which he argued were anti-Leninist and anti-communist⁶⁴. Dziuba rehabilitated a view of the tsarist past as one of colonialism that had been prevalent in the first years of the Soviet state and was a legacy of Russian and non-Russian revolutionary democrats of the nineteenth and early twentieth centuries⁶⁵. In doing so, he comes very close to Khrystiuk's own approach of criticizing the colonial past of the Russian Empire, but hesitating to explicitly label the Soviet regime in Ukraine as colonial. He also recovers a broader critique of Great Russian chauvinism, which the Communist Party pledged itself to overcome at its Tenth and Twelfth Congresses (1921 and 1923)⁶⁶, in the resolutions of the Communist International⁶⁷

⁶² See Chapter V «Mykhailo Volobuiev and the Problem of the Ukrainian Economy» in *Mace James*. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983. In literature, Mykola Khvylovyi presented another anti-colonial challenge to the hegemony of Russia over Ukrainian culture and literature in his *Polemical Pamphlets (1925–1926)* and his novel, *Woodsnipes (Valkshnepy, 1926)*. For an argument casting Khvylovyi's oeuvre in terms «similar to the way Homi Bhabha has described Fanon's divide between black skin and white masks, not as a neat division but as a doubling dissembling image of being in at least two places at once», see *Shkandrij Myroslav*. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. — Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, 2001. Also *Mace J*. *Communism*. — Chapter IV «Mykola Khvylovyi and the Dilemmas of Ukrainian Cultural Development» and an older study, *Luckyj George S. N*. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*. — New York, 1956.

⁶³ See a forthcoming manuscript from Canadian Institute of Ukrainian Studies Press by Simone Attlioi Bellezza «The Shore of Expectations: A Study on the Culture of the Ukrainian Shistydesiatnyky».

⁶⁴ See *Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem* / Ed. M. Davies, 2d ed. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1970; original Ukrainian text published in Munich: Suchasnist Publishers, 1968.

⁶⁵ He is particularly fond of Alexander Herzen, Ivan Turgenev, Nikolai Dobroliubov, Chernyshevskii, and Bakunin, (p. 16, 68, 74, 78, 80, 166–169).

⁶⁶ *Ibid.* — P. 11, 131–133, 136, 200.

and through the policies of Ukrainianization of cultural and educational facilities and the promotion of ethnic Ukrainians into positions of political and cultural power. Dziuba started from a critique of what he saw as the betrayal of Lenin's policy by Stalin and Khrushchev and a mistaken drive to unity of the Soviet peoples at the expense of their national characters and state independence⁶⁸. And he evoked the memory of the Borot'bists-Communists, a breakaway faction of the Ukrainian Socialist Revolutionaries who called themselves Communists and were accepted as such, at least temporarily, by Lenin and the Bolshevik Central Committee⁶⁹. Although Dziuba never goes so far as to explicitly label Soviet Ukraine in its current form as a form of colonial oppression by a new socialist version of the Russian Empire, he makes the implicit case throughout his text by demonstrating how current policies in education, culture, politics, economics, and administration all contribute to the degradation of not only the Ukrainian nation, but all the nations of the Soviet Union, including the Russians themselves, and that Russification is the new cultural tool of imperialism in Soviet conditions⁷⁰.

Among those whose legacies Dziuba also appeals to are the voices of cultural and national autonomy among Ukrainian Communists and their allies during the 1920s, all of whom met tragic fates either at their own hands or in Stalinist camps⁷¹. To trace the political roots allied with these intellectual trends, historians have followed the evolution of the left wings of the Ukrainian Socialist-Revolutionaries into the Borotbisty and of some Bolsheviks in Moscow and Ukraine to Ukrainian nationalism. In an unpublished article and larger manuscript, Stephen Velychenko makes a strong case for an anticolonialist politics among left-wing Ukrainian Social Democrats; the author compares the Ukrainian politics with contemporary developments in Ireland, as well as with the politics of the Tatar Sultan Galiev and Turar Ryskulov in Turkestan⁷². One of the works in this orientation that has been long known but for the most part dismissed as utopian or quixotic, namely, the pamphlets of Vasyl Shakhrai and Serhyi Mazlakh, *Do Khvyli* (On the Current Moment), written in 1918. Velychenko

⁶⁷ Ibid. — P. 129–130

⁶⁸ Ibid. — P. 8, 15, 213.

⁶⁹ Ibid. — P. 57, 180. More on the Borot'bisty below. This insistence by Dziuba that Lenin understood the crucial obstacle that Great Russian chauvinism posed to any revolutionary transformation of the empire has also been raised for the early years of Lenin by Roman Szporluk, who also has written extensively about the problems of nation for Marxists and about the early anti-imperial school of Soviet Russian historiography under Mikhail Pokrovskii. *Szporluk Roman*. Lenin, «Great Russia», and Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. — 2006. — Vol. 28. — No. 1-4. — P. 611–626.

⁷⁰ See Dziuba's hints about the colonial nature of Soviet rule, p. 66–81, 88–87, and many other places throughout text.

⁷¹ Dziuba appeals to the critiques of Mykola Skrypnyk and Khvyl'ovyi, as well as the important autonomist legacy of Myhailo Hrushevskyyi. Ibid. — P. 11, 34–37, 57, 80, 116, 143, 145–146, 172.

⁷² *Velychenko Stephen*. Ukrainian Anti-Colonialist Thought 1911–1923: A Comparative Overview (to be published in «Ab Imperio»). See also Velychenko's larger study of this topic, «Painting Imperialism and Nationalism Red: Ukrainian Communists, Russian Communists, and the Ukrainian Revolution (1918–1925). Sultan Galiev is generally thought to be the first Communist to be charged with and punished for «bourgeois nationalist deviationism», which translated as a too critical view of Russian nationalist attitudes among Bolsheviks.

calls this as a version of «anti-colonial Marxism», and Shakhrai and Mazlakh considered themselves to be Ukrainian Communists⁷³. Others in this wing of Ukrainian Social Democracy «accused the Russian Bolsheviks of invading Ukraine in 1918–1919, subverting its indigenous revolution, and reinforcing rather than dismantling imperial structures of domination». Documents from the Ukrainian Communist Party (the breakaway wing of the Ukrainian Social Democrats, in opposition to the Communist Party of Ukraine, which was set up by Moscow to represent the Bolshevik Party's interests in Ukraine) make open references to the Bolsheviks as new «Communist governor-generals» (referring to the tsarist rulers of the provinces) and informed the leadership in Moscow that it represented «the metropole desirous of benefitting from the colony». Iurii Mazurenko, co-founder of the UCP, demanded that the Bolsheviks respect the «character of national economic liberation» and the national movement⁷⁴. Another co-founder of the UCP, Andrii Richytskyi also insisted that his party «is that of a proletariat in an oppressed colonial nation»⁷⁵. These charges were made in response to the vague declarations made by the Comintern congress «on the national and colonial question»⁷⁶. Finally, another study, published in Vienna in 1921 by Vasyl Mazurenko, another UCP theorist and leader, *The Economic Independence (Samostiinist') of Ukraine*, was an early critique of Bolshevik centralism. He used Russian economists' arguments that Russia could in fact exist economically without Ukraine, and that Ukraine's dependence on Russia for manufactured goods was the outcome of decades of colonialist imperialism. He called for the International to «save communism from Muscovite imperialism!»⁷⁷ Such observations brought charges of a deadly sin in the Bolshevik-controlled world, «national communism».

In summary, despite a history of persecution and a forced underground and exile existence, a left-wing version of Ukrainian anti-colonialism that had its roots in the years of war, revolution, and civil war was «rediscovered» by a new generation of Ukrainian intellectuals in the relative «thaw» of the late 1950s and 1960s and once again suppressed and its adherents persecuted for what they considered a patriotic Soviet self-criticism. I hope I have presented a persuasive case for considering Pavlo Khrystiuk to be a contribution to that political history and the anti-colonial struggle which it articulated.

Tempe, Arizona
July 25, 2013

⁷³ On the Current Situation in Ukraine / Peter Potichnyi, ed. — Ann Arbor, 1970.

⁷⁴ Cited from: Chervonyi prapor. — 1920. — 8 February. Cited from Khrystiuk, vol. IV, p. 55–56, 72.

⁷⁵ Chervonyi prapor. — 1920. — 4, 26 March; 19 June.

⁷⁶ This memorandum was published as a pamphlet in Vienna in 1920; English translation: Ford C. Memorandum of the Ukrainian Communist Party to the Second Congress of the III Communist International July-August 1920 // Debate. — 2009. — No. 2 (August). — P. 248–262.

⁷⁷ Ekonomichna samostiinist Ukrainy v tsyfrakh. — Vienna, 1921.

Владислав Верстюк

Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії

В історії України ХХ ст. було кілька мегаподій, які кардинальним чином змінювали долю народу, ламали усталені традиції та порядки. Це насамперед дві світові війни, в епіцентрі яких опинились українські території, Голодомор 1932–1933 рр., розпад Радянського Союзу та здобуття Україною державної незалежності. До цих подій на рівних варто додати й Українську революцію 1917–1921 рр. Вона форсувала розвиток українського національно-визвольного руху, остаточно перевела його з площини національно-культурних домагань у площину політичну, а ідею української державності з площини теоретичних дискусій — у площину практичної реалізації. В її ході були здійснені перші в ХХ ст. українські державотворчі проекти, достатньо контроверсійні за своєю суттю. Революція вивела на авансцену історії нову політичну еліту України, виявила потенційні можливості мобілізації української нації, а разом з тим продемонструвала і слабкі сторони, спричинені деформованістю соціальної структури, нечисельністю еліти, зародковим станом націотворчого процесу. Вона привернула увагу зовнішнього світу до проблеми неминучості вирішення українського питання, і воно по великому рахунку вже не сходило з порядку денного аж до розпаду СРСР та проголошення сучасної української держави. Не зважаючи на величезний поступ в окремих ділянках суспільного життя українців, спричиненого революцією, остання зазнала поразки. Жоден з покликаних до життя питомих українських державницьких проектів не був здійснений, Україні не вдалося вийти з силового поля сусідніх держав, її землі залишилися фрагментами територій інших держав, а нова еліта стала ядром нової хвилі української еміграції, тепер вже політичної. Подібний поворот справи породив складну політичну кризу в еміграційному середовищі, яка полягала в зростанні недовіри до вчорашніх політичних лідерів, відповідно ідейно-політичну боротьбу між ними. Важливу роль грали пошуки матеріальних засобів до існування та коригування попередніх (революційних) ідейно-світоглядних поглядів. Криза змусила критично подивитись на власну політику і практику та шукати нові можливості для самоствердження.

Найголовнішою метою, яку декларував провід української політичної еміграції, було продовження боротьби за українську державність, успішно розгорнути яку можна було лише осмисливши феномен Української революції та визначив-

ши причини її невдач та поразки. Ці завдання виконували новостворені наукові та освітні установи, періодичні видання, громадські і політичні об'єднання, які на початку 20-х рр. виникають у Берліні, Варшаві, Відні, Празі, Парижі.

Саме навколо проблем «недавнього минулого»¹ протягом міжвоєнного часу велося чимало політичних та історико-політологічних дискусій, виникали різноманітні рефлексії, які наповнювали українську еміграційну публіцистику, давали теми для листування, активного писання мемуарів, щоденників, а зрештою й історичних праць. Треба сказати, що серед творців Української революції було чимало професійних істориків, таких як М. Грушевський, В. Липинський, М. Василенко, Д. Дорошенко, або таких, які під впливом революції зробили історію, якщо не першою, то другою своєю професією. До них можна віднести В. Андрієвського, В. Винниченка, Н. Григорієва, О. Доценка, М. Ковалевського, О. Лотоцького, Б. Мартоса, І. Мазепу, П. Христюка, М. Шаповала та багатьох інших. В цьому достатньо поляризованому середовищі були зафіксовані різні візії близького минулого, наведено величезну кількість фактів, оприлюднено документи, сформульовано думки та ідеї, одні з яких згодом стали основою великих наративів з історії революції, а інші потрапили до інтелектуальних запасників і можливо ще будуть використані майбутніми істориками². В кожному разі без детального вивчення, скрупульозного співставлення думок, оцінок, поглядів учасників подій Української революції процес подальшого вивчення історії революції, її інтелектуального осмислення буде утрудненим. В даній статті автор намагається показати різноманіття підходів до оцінки революції, звернути увагу на їх суб'єктивність, політичну заангажованість авторів, породжену безпосередньою участю в революційних процесах, та залежність від ідеології, якої дотримувався той чи інший з них, прагненням виправдати власну поведінку та знецінити дії політичних опонентів, а в окремих випадках навіть звести особисті рахунки. Сучасна історіографія ділить ці історичні праці на три основні ідеологічні напрями: народницький, національно-державницький та консервативний. Я б окремо розглядав працю В. Винниченка «Відродження нації» як націонал-комуністичну за своїм змістом.

Можливо, предметну розмову варто почати з аналізу творчої спадщини М. Грушевського, з іменем якого нерозривно пов'язаний найуспішніший перший період Української революції, коли завдяки його організаційним та інтелектуальним зусиллям вона виділилась з тіла Російської революції і набрала самодостатніх національних форм. В концепції, розробленій і втіленій М. Грушевським, Українська революція розглядалась як національно-демократична, яка поєднувала завдання національного відродження і державотворення та необхідність соціальних трансформацій українства. Рефлексіями Грушевського на події революції слід насамперед визнати його «Спомини», які були написані

¹ Так визначив період світової війни та революції у своїх спогадах Д. Дорошенко: Див.: *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)*. — Львів, 1923.

² В передмові до спогадів про революцію Д. Дорошенко відверто зізнався: «Ми ще так близько стоїмо до цих подій, що важко сучасникові й свідку зберегти потрібну об'єктивність і безсторонність». Див.: *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)*. — С. 4.

в першій половині 20-х рр., а опубліковані лише 1989 р. В силу цього вони не вплинули на суспільно-політичну думку міжвоєнного часу, але сьогодні мимо них не може пройти жоден із дослідників 1917 р.

На початку 20-х рр., налагоджуючи контакти з радянським керівництвом, Грушевський намагався мінімізувати свою політичну діяльність 1917–1918 рр. «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування, — писав він в одному з листів. — Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми — а так мусіло бути в міру того, як приходилось вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні. Рішала у всяких справах більшість, а вся ексикутивна власть була в руках Ген. Секретаріату»³. Документи свідчать зовсім про інше. Поряд з роботою спікера М. Грушевський виконував і роль ідеолога Української революції. Його публіцистика 1917 — початку 1918 рр. складає окремих том у 50-титомному зібранні творів. Ще на один том вистачить публіцистики 1918–1922 рр. У 1919 р., коли М. Грушевський виїхав з України на еміграцію, з друку вийшло нове видання його «Ілюстрованої історії України», яке автор доповнив і фрагментом з історії Центральної Ради аж до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. «Ілюстрована історія України» (1919 р.), на наш погляд, дає першу історіографічну візію початку Української революції, їй передує матеріал про драматичний перебіг українських справ під час Першої світової війни, початок Російської революції, інформація вкрай важлива для побудови парадигми української революції. На думку Грушевського, найважливішою справою початкового етапу революції було створення Центральної Ради та формування її політичної платформи — гасла національно-територіальної автономії України, навколо якого вдалося об'єднати переважну більшість українців. В стосунках з Тимчасовим урядом лідери УЦР діяли тактично обережно, побоюючись застосування російською владою репресивних заходів проти України, однак в своїй тактиці вони були послідовні в досягненні визначеної мети. На заваді їм стали насамперед зовнішні чинники. Спочатку непоступливість Тимчасового уряду та російської революційної демократії, потім більшовицька навала поставили під сумнів перспективу розвитку Української революції. Зрештою, її долю на користь гетьмансько-німецького правління вирішив «німецький штик». Грушевський стверджує, що переворот 29 квітня був справою німецького командування, якому «з огляду, що ніхто з поважних українських діячів не згоджувався прийняти з німецьких рук владу, прийшлося висунути як кандидата на гетьманство швагра німецького головного команданта генерала Скоропадського, крім далекого посвоячення з колишнім гетьманом нічим не зв'язаного з українством»⁴. Достатньо стисло, але

³ Голос України. — Вінніпег. — 1920. — Квітень.

⁴ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 528.

відверто уїдливо Грушевський характеризував гетьманський режим в статті «Світова війна і революція», опублікованій газетою американських українців «Свобода» 23 вересня 1919 р. Тут він називає гетьмана зовсім денаціоналізованою і непопулярною людиною, людиною, до нічого нездатною, ще більше ніж його прадід, властителем «великих маєтків, спорідненого з російськими аристократами і головним комендантом німецького війська на Україні ген. Айхгорном, але позбавленого всякого кредиту в українських кругах»⁵.

Достатньо жорстко звучить оцінка гетьманського правління: «В дійсности режим почавсь вповні реакційний і антинаціональний. З титулу української республіки викреслено слово “народна”, потім взагалі слово “республіка”. Адміністрація все більше переходила в руки реакційних Великоросів. Українська мова усувалась російською. Правління перейшло фактично у руки т.зв. “Протофісса”, об’єднання поміщиків і фінансистів, з орієнтацією на єдину Росію і на решті в середині падолиста гетьман відкрив свої карти, прокламуючи “федеративну Росію” з Україною включно і організував чисто російський кабінет. Сим одначе він підписав собі смертельний засуд»⁶. Подібні інвективи з-під пера респектабельного професора свідчили про прірву, яка розмежувала уенерівську і гетьманську частини еміграції. Подолати цю прірву не завжди вдавалось навіть на родинному рівні.

Після поразки УЦР і встановлення гетьманського режиму М. Грушевський перейшов на напівлегальне становище. Після перемоги антигетьманського повстання він зробив слабку спробу відновити діяльність УЦР, але не був підтриманий в цьому Директорією і у березні 1919 р. емігрував до Чехословаччини. Жив і працював у Празі та Відні як представник Закордонної делегації УПСР та організатор Українського соціологічного інституту, розгорнув широку публіцистичну діяльність в альманасі «Борітеся-поборете», який редагував разом з П. Христюком та М. Чечелем в 1920–1922 рр. 1920 р. Грушевський опублікував у альманасі велику статтю «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», яку можна вважати за його підсумок уроків Української революції. Весь попередній досвід вченого і громадського діяча в Галичині не дозволяє Грушевському підтримати Варшавську угоду Петлюри і Пілсудського, він називає її останнім актом націоналістичної авантюри, яка завершила історію УНР, а разом з тим виявила в Україні два табори: соціалістичний під проводом російських комуністів і реакційний під керівництвом польської шляхти. Що в цих обставинах мусить зробити партія українських есерів, як партія українського трудового селянства, ставить риторичне запитання Грушевський і шукає на нього відповідь. Найпростішим виглядає приклад боротьбистів, які ліквідували свою партію і влилися до лав КП(б)У. Але проблема в тому, розмірковує Грушевський, що українське селянство не сприймає комуністичну революцію в концепції російських більшовиків. Вихід з цього непростого становища бачиться Грушевському в кооперації «російських і українських радянських партій», а не у вливанні в ряди російського більшовизму, яке «загрожує відірванням від народних мас». Вибір на користь радянської форми влади

⁵ Грушевський М. С. Світова війна і революція // Свобода. — Джерсі-сіті, 1919. — 23 вересня.

⁶ Там само.

Грушевський робить під переконанням, що «реальний розвиток революції відкидає нас від шаблонів новітньої європейської демократії назад до ідей і бажань нашого старого народництва, яке при всій своїй романтичній закрасці мало під собою, як тепер виявляється, досить твердий ґрунт реальних умов і традицій, в яких сформувалось життя нашого народу та його домагання»⁷.

На переконання історика спочатку українські політики не усвідомлювали всю глибину революційних перетворень, а тому намагались «якнайскорше вивести свій край з стадії революції в стадію конституційної, парламентської еволюції та в її рамках вести соціалістичне будівництво»⁸, а між тим революція призвела до «величезного перевороту, який твориться й росте в житті, в усіх сферах його», а старі форми «буржуазного життя» відмирають, зникають, гинуть, тому «розум наказує братись до нових форм даних життям»⁹. Отже, Грушевський за Українську радянську республіку. Він обережний в прогнозах, яким буде її внутрішній устрій, але передбачає, що в основу його ляже принцип самоврядування окремих одиниць, наприклад «земель», проєктованих законом Центральної Ради 1918 р. Грушевського хвилює проблема чи Україна має бути унітарною, чи федеративною. Відповідаючи на це питання він висловлюється за сполучені штати України. Тим самим, пише він, «відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажімо, Крим, Бесарабія, Галичина чи які інші»¹⁰.

Ще одна проблема, мимо якої не може пройти Грушевський, проблема державних зв'язків між Україною і Росією. Він свідчить, що українські народники ніколи не були прихильниками «незалежності в ходячій, вульгарній розумінні цього слова». Обставини, пов'язані з брутальним нападом більшовиків на УНР, змусили дати відпір нападникам, «вилились в домагання повної самостійності і незалежності України». Це гасло не було неминучим, на думку Грушевського, однак в силу реалій революції це гасло пішло в широкі народні трудові маси, облилося кров'ю чесних і добрих синів українського народу, а кров — не вода, і не забувається легко. Ні партія українських есерів, ні жодна інша соціалістична українська партія, очевидно, не пристане на те, щоб Україну трактовано як московську провінцію або московську колонію, щоб нею під яким би то не було гаслом правили з Москви, як це було при утвердженні радянської влади в Україні 1918, 1919 та 1920 рр. Тому, переконаний Грушевський, Україна має бути вповні автономною, а ще краще не чіпати її незалежності. Питання про конфедерацію чи федерацію — се річ майбутнього, коли се дражливе питання про стосунки двох радянських республік може бути розв'язане в простий спосіб входження їх обох до федерації соціалістичних республік Європи. Нарешті Грушевський протягує руку примирення більшовикам, пише, що «ми відкидаємо боротьбу з Совітською Росією, з комуністами-більшовиками, явну і тайну: так-

⁷ Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 227.

⁸ Там само. — С. 228.

⁹ Там само. — С. 229.

¹⁰ Там само. — С. 231.

тику оружних повстань і політику зривання з середини. Ми навчилися шанувати в більшовиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас»¹¹. Зрозуміло, що «Борітеся-поборете» читалося не лише членами власної партії, а й ретельно вивчалось у Харкові та Москві. В умовах переходу до політики коренізації (українізації) та підготовки до створення СРСР на загальних зборах ВУАН 31 грудня 1923 р. М. Грушевський заочно був обраний академіком по кафедрі історії українського народу, а 7 березня 1924 р. повернувся до Києва.

В Радянську Україну Грушевський приїхав не сам, а в оточенні групи молодих есерів, його співробітників у Закордонній делегації УПСР та Українському соціологічному інституті, серед них був і П. Христюк¹² відомий своєю роботою в Центральній Раді, Генеральному секретаріаті, в декількох складах уряду УНР. В еміграції він працював одним із співредакторів «Борітеся-поборете», а також написав «Замітки і матеріали до історії Української революції» в чотирьох томах, які вийшли у Відні 1921 р. як перше видання серії «Українська революція. Розвідки і матеріали», започаткованої Українським соціологічним інститутом. Очевидно не випадково праця дістала таку назву. Перебування на посадах генерального писаря, державного секретаря, міністра дозволило Христюку зосередити в своїх руках велетенський документальний масив, в якому відбились головне річище революційних подій 1917–1919 рр. Документи, щедро цитовані в основному тексті, а також в примітках і додатках, складають основу роботи, тоді як авторський текст більше схожий на коментар, ніж на розлогий наратив. Незважаючи на скупість розповідного тексту, небажання робити узагальнюючі висновки¹³ легко вгадується партійність автора, його народницький, есерівський світогляд. Головними героями його наративу є народні маси, селяни, робітники, солдати, створені ними інститути, об'єднання, партії. Революція сприймається і подається П. Христюком як потужний каталізатор національного руху, подія, яка викликала «надзвичайний ентузіазм в самих широких колах українського суспільства» та підштовхнула «тисячі свідомих, працюючих рук до національно-культурницької праці»¹⁴. Христюк вважає, що Українська революція була самодостатнім осібним явищем, яке розвивалось «по своїх власних законах, хоч і під впливом загальноросійської революції у всіх фазах останньої»¹⁵. Найвищої оцінки, на його думку, заслуговує перший етап революції, пов'язаний з утворенням та діяльністю Центральної Ради. В цей період

¹¹ Там само. — С. 234.

¹² Власне повернення есерівської групи не було одночасним, П. Христюк приїхав в Україну дещо раніше за М. Грушевського, у 1923 р.

¹³ Як приклад наведемо завершальний абзац першого тому праці. Автор пише: «Не зараз і не тут дати правдиву оцінку довершеним українським народом в цей період його боротьби за краще існування ділам. Були і в цей час помилки, але досягнені результати, безумовно, покривають їх, свідчачи про великі творчі сили пробудженого до нового життя українського робітника, селянина і солдата». Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Нью-Йорк, 1969. — Т. 1. — С. 121.

¹⁴ Там само. — С. 15.

¹⁵ Там само. — Т. 2. — С. 75.

національний характер революції, необхідність боротьби з російським централизмом та імперіалістичною шовіністичною державністю сприяв творенню єдиного українського національного фронту, який об'єднував і соціалістичну демократію, і дрібнобуржуазні національні елементи. По мірі того, пише П. Христюк, як національні здобутки ставали «все більш реальними і справа національного визволення наближалася до свого кінцевого позитивного розв'язання», соціальні домагання мас почали брати гору над національними. У зв'язку з цим ліва частина української революційної демократії розгорнула досить різку критику поміркованої соціально-економічної політики Центральної Ради, а єдиний національний фронт почав слабнути. Українська соціалістична демократія «виробила в процесі революції власні методи боротьби за соціально-економічні ідеали українських працюючих мас, одмовившись від безкритичного наслідування і перенесення на Україну методів московської революції»¹⁶. Христюк вважає, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, хоча й відставали від розвитку революційних подій, проте «не стали всупереч йому». Жовтневий більшовицький переворот, на думку Христюка, спочатку позитивно вплинув на розвиток Української революції, пришвидшивши процес класової боротьби. Однак більшовицький централізм, намір більшовиків поширити свою владу на Україну призвели до того, що «московська соціалістична революція все більше тратила в своєму позитивному значенні для України, набираючи значіння контрреволюційного»¹⁷.

Наступний період П. Христюк вважає трагедією Української революції, пов'язуючи її (трагедію) насамперед з розгортанням українсько-більшовицької війни. Ця війна, переконує П. Христюк, «не могла віщувати нічого доброго тільки що відродженій, неорганізованій, не зміцненій, без армії й фінансів, без сталих і досвідчених апаратів державного управління, бідній інтелігентськими національно-свідомими силами Україні»¹⁸. З приводу винуватця, призвідця цієї війни обережний і скупий на висновки Христюк пише дослівно так: «Хто завинив в цій війні більше — Центральна Рада з Генеральним секретаріатом чи Рада Народніх Комісарів — скаже суд майбутніх поколінь»¹⁹. Очевидно в такий спосіб автор покладав частину вини і на українську сторону, хоча і вважав її такою, що оборонялась від агресора. Саме ця війна, на думку Христюка, стала причиною проголошення самостійності УНР, а також серед її «здобутків» «знайшли своє місце “сепаратне” заключення миру УНР і потім німецька “допомога”, яку дорого оплатила українська і російська революція»²⁰.

Як і М. Грушевський, П. Христюк вважав гетьманський переворот і режим насамперед справою рук німецьких генералів, до якої приєдналися «капіталісти з російськими офіцерами-добровольцями та дрібна українська буржуазія»²¹. Схоже, що стаття М. Грушевського «Світова війна і революція» стала для Хрис-

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 76.

¹⁸ Там само. — С. 91.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. — С. 182.

²¹ Там само. — Т. 3. — С. 3.

тюка методологічною підказкою в оцінці гетьманського режиму. Третій том «Заміток і матеріалів» має підзаголовок «Диктатура поміщиків і капіталістів», який є фактично узагальнюючою оцінкою цього періоду Української революції. Політику гетьмана і уряду Ф. Лизогуба П. Христюк розглядає як антинародну, спрямовану на знищення демократичних завоювань революції, на запровадження політичного терору, обмеження громадянських і політичних свобод, заборону лівої преси, зборів, мітингів, на розгін демократичних органів самоврядування — земств і міських дум. Соціально-економічну політику гетьманату автор теж кваліфікує як руйнівну, спрямовану на виморювання робітничого класу, різко негативну оцінку дістала гетьманська «земельна реформа». На карб гетьманському режимові ставиться перетворення України в осереддя загальноросійської контрреволюції, дістається за утиски української мови та культури, політику русифікації. Значна частина тому присвячена боротьбі української демократії з реакційним режимом до його повного повалення. В четвертому томі П. Христюк пише про повторне відновлення й повалення Української Народної Республіки. Не зважаючи на те, що Христюк сам брав участь в роботі уряду УНР (заступник міністра внутрішніх справ), великої симпатії до тогочасної української влади, особливо Директорії на сторінках тому читач не знайде. Драму Директорії Христюк визначив практично одним реченням: «Так швидко минула революційна молодість, так швидко цвітуча весна перейшла прямо в розбиту, безнадійну і безсилу старість»²². Перебіг подій 1919 р., особливо його другої половини прочитаний Христюком очима лівого есера (а він таким і був), який дистанціюється від урядової політики. Показово в цьому сенсі подано епізод про утворення «коаліційного буржуазно-демократичного» кабінету І. Мазепи. П. Христюк розцінює цю подію як «повне завершення перемоги соціал-демократичної політики горожанського миру, “справжнього та щирого демократизму” й негачії української революції, як соціалістичної, над політикою робітничо-селянської революції і трудового принципу соціалістів-революціонерів»²³. Не зважаючи на солідний обсяг праці П. Христюка, вона виглядає незавершеною²⁴. Розповідь фактично обривається на півслові, їй бракує не лише продовження про 1920 р., але й синтетичних висновків. Напевно історіософський посил праці розкритий автором у передньому слові до видання. Тезисно його можна переказати так: світова війна підштовхнула поневолені народи скинути з себе ганебне ярмо національного гніту, одночасно експлуатовані класи борються за соціальне визволення. Одна і друга боротьба є справою повного розкріпачення працюючої людини. Однак в реальному житті ці дві форми боротьби зливаються в єдиному синтезі. І національний максималізм з одного боку, і ігнорування національної проблеми, з іншого, дає замість поєднання взаємну боротьбу цих двох сил. «Українська революція, — пише П. Хри-

²² Там само. — Т. 4. — С. 91.

²³ Там само. — С. 156.

²⁴ Можна зробити припущення, що причиною незавершеності «Заміток» став брак документів, доступ до яких припинився для Христюка після залишення державної посади та виїзду за кордон весною 1919 р. Винятковим джерелом для опису подій другої половини 1919 р. для автора є партійна преса. Достеменно невідомо, чому автору не вдалося підготувати п'ятий том «Заміток», в якому він планував розглянути події 1920 р.

стюк, — з цієї точки погляду дає багатий кривавий матеріал. Національно-політичний і соціально-економічний моменти сплелися в ній не в могутній синтез, а в трагічний клубок, правдиве розв'язання якого ще й досі не наступило»²⁵.

Отже, вивчення українського досвіду, вважає Христюк, має парадигмальне значення для всіх країн і народів, як пануючих, так і поневолених, насамперед для революційного пролетаріату Росії. Жертви Української революції мають бути пересторогою для робітників і селян не лише України і Росії, а й усього світу.

Оскільки мова йде про ліводемократичні способи інтерпретації революції, то доречно б було перейти до іншого не менш знаного і цитованого в історіографії Української революції твору — «Відродження нації» В. Винниченка. Якщо Грушевському належить першість у висвітленні історії Центральної Ради, то Винниченку — перша спроба створити синтезу перебігу революції за 1917–1919 рр.

Залишивши посаду голови Директорії, опинившись на еміграції, в чужому середовищі, яке жило складним післявоєнним, але не таким бурхливим і кривавим, як Україна життям, Винниченко не може призвичаїтися до тиші австрійських Альп, не може вирватися з політичного дискурсу. 14 березня 1919 р. він занотує до щоденника: «А думки все ж таки там, у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною. Десь там стріляють одні в одних сірі убогі люди, не знають, за що, для чого, через роздратування нервів, через страх втратити те, що мають, через розбурхані темні сили темних своїх душ. Хтось кудись їх кличе, вони йдуть, підставляють себе під смерть, тисячами помирають, і ніхто не знає їх імен»²⁶ Влітку 1919 р. до нього приходить ідея «писати щось подібне до історії української революції»²⁷. Вона так його захопила, що до 25 січня 1920 р. він завершив три томи, а наклад першого вийшов з друку наприкінці 1919 р. «Відродження нації» було у порівнянні із «Замітками» П. Христюка не так добре документоване, однак його притягальною стороною були не документи, а блискучий авторський текст, написаний талановитим белетристом і драматургом. Текст, який притягував і не відпускав читача, завдяки вдало продуманій структурі, яскраво прописаним сюжетам, а головне магії письма, пронизаного авторським темпераментом, надзвичайно яскравого та переконливого. Є. Чикаленко, отримавши в подарунок від Винниченка перший том, занотував 31 грудня 1919 р. до свого щоденника: «З захватом, можна сказати, одним махом, перечитав я цю “весну” українського відродження за літо 1917 року; не раз і плакав я, читаючи описання цих подій, як плакали люди під час маніфестацій в Києві 19 березня, та на велилюдних з'їздах, як плачуть від захвату радості над близьким чоловіком, який воскрес після безнадійної хвороби. Праця ця написана Винниченком надзвичайно талановито, читається легко, так як і його оповідання і далеко легше як його великі надумані романи. Та й час він описує такий цікавий, такий милий, як прекрасна весна. Але мене більше ціка-

²⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 3.

²⁶ Винниченко В. Щоденник. Том перший. 1911–1920. — Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. — С. 323.

²⁷ Там само. — С. 358.

вить, що він напише далі»²⁸. Прошло зовсім небагато часу і загальний зміст основної частини «Відродження нації» став добре відомим.

За останні два десятиліття він не один раз аналізувався сучасними дослідниками. Нема сенсу і часу його переповідати. Якщо стисло резюмувати концепцію праці, то вона, на наш погляд, за суттю є націонал-комуністичною і зводиться до того, що головною причиною Української революції було невирішене національне питання. Підняття його на щит Центральною Радою забезпечило останній могутню народну підтримку в перший найуспішніший період революції і привело до проголошення УНР. Характерною рисою революції було тісне поєднання національної проблеми з соціальними. Небажання українських урядів поглиблювати соціальну складову революційних перетворень до тої межі, якої досягли російські комуністи-більшовики, стало фатальною причиною їх поразки. Винниченко вважав, що позитивний ресурс Української революції було вичерпано в січні 1919 р., а доба отаманщини, яка бере початок з цього моменту, завела її в глухий кут тотальних поразок. Вихід з цього кута можливий лише через співпрацю з російськими комуністами, які після «імперіалістичної політики п'ятаковщини» зробили відповідні висновки. В кінцевому підсумку Винниченко виносить переконання, що «соціальна необхідність штовхала й штовхає далі руських соціалістів по шляху активності в національному питанні. І що далі буде йти розвиток соціалістичної революції на Україні, що глибше вона прийматиме працюючі маси, що ближче й діяльніше вони візьмуть в ній участь, то ця необхідність активності в національному питанні стане виразнішою для всякого послідовного, активного комуніста всякої національності, навіть бувшої працюючої»²⁹.

Висловлена В. Винниченком думка про те, що логіка соціальних змін змусть російських комуністів відмовитись від національного панування над українцями, одразу ж була поставлена під сумнів. Є. Чикаленко 15 лютого 1920 р. опублікував в «Українському голосі» (Перемишль) відкритий лист до Винниченка, в якому гостро полемізує з автором «Відродження нації». Чикаленко переконаний, що коли б в Україні восени 1917 р. Центральна Рада прийняла форму радянської влади, то вона б не проголосувала IV Універсал і не проголосила самостійність України. Натомість би існувала єдина радянська Росія. Чикаленко звертає увагу Винниченка і всіх своїх читачів на те, чим є радянська влада сьогодні. Насамперед, це зруйноване економічне життя, знищена промисловість, торгівля і фінанси, голод, холод і здичавіння та вимирання від пошестей, масове застосування терору. Очевидно, не такого щастя бажає Україні Винниченко, висловлює припущення Чикаленко і продовжує: «Даремно він жалкує, що проводирі українського народу не завели радянських форм, бо українські селяни все рівно б їх не прийняли і боролися проти них далеко ліпше, ніж з московською владою».

Центральна теза статті Чикаленка полягає в тому, що помилкою українського проводу було не те, що він не запозичив більшовицький досвід, а, навпаки, його багаторічна залежність від російських революційних впливів, їх на-

²⁸ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. — Київ, Нью-Йорк, 2005. — С. 202.

²⁹ Винниченко В. Відродження нації. — К., Відень, 1920. — Ч.ІІІ. — С. 500.

слідування, топтання «між російською есерівщиною та комунізмом в його російських формах». Українську державу, перекоонує Чикаленко, «можна збудувати тільки опираючись на дрібного і середнього сільського господаря, на той здоровий і працьовитий клас, єдиний на Україні здатний до будівничої праці, а не на голоту (Lumpen-proletariat), який тільки “поглиблював” революцію і здатний тільки до руйнування старих форм життя, а не до будівництва нових»³⁰.

Праця над «Відродженням нації» зробила В. Винниченка націонал-комуністом. Він порвав з УСДРП, членом якої був з моменту її створення 1905 р., а на пропозицію І. Мазепи увійти до оновленого складу уряду УНР 20 січня 1920 р. в третьому числі віденської «Боротьби» публічно відповів, що може взяти участь тільки в тім уряді, який «стоїть на ґрунті чистої советської влади й рішучої соціалістичної революції», але не в уряді І. Мазепи, оскільки «соціально-політична програма цього уряду не відповідає моїм поглядам». Більше того, він визнав помилковими свої заяви в часи головування в уряді УНР про те, що «большевицькі форми не можуть бути приноврені на Україні. Наша орієнтація — це революційний рух західної, а не східної Європи». Це були глибоко помилкові слова, пише В. Винниченко і розкриває суть своєї сучасної позиції: «Найбільшою помилкою української революції й її проводирів була якраз та орієнтація на Захід — себто іншими словами — на реакцію, на контрреволюцію. Ця орієнтація у великій мірі спричинилась до тої великої шкоди, яку було зроблено нами в справі соціального й національного визволення нашого трудового народу.

Єдиною формою державності нашої селянсько-робітничої нації в даний момент є робітнича, селянська держава. Робітнича революція в Росії давала нам змогу створити й затвердити цю державність. Ми її одкинули й орієнтувались на Захід, себто на ті сили, які були й є ворожі до нас. І цим ми нанесли велику шкоду і своєму народові, і своїй державності». Такий вердикт Винниченка, але ключовими, на мій погляд, є два наступні рядки з цього листа: «Докладніший виклад моїх думок з цього приводу читачі зможуть знайти в моїй праці “Відродження нації” часть II і III»³¹.

На початку 1920 р. у Відні В. Винниченко створив Закордонну групу українських комуністів, в лютому того ж року почав видавати газету «Нова доба». У своїх статтях, друкованих в газеті, які розвивали думки висловлені у «Відродженні нації», він обґрунтував свій перехід на націонал-комуністичні позиції, заявив про бажання взяти участь у соціалістичному будівництві.

За умови зміни більшовицької політики щодо України, визначеної рішеннями VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р., поява Винниченка у більшовицькому таборі здавалася комуністичному керівництву досить привабливою. Особливо гостро така потреба відчувалась на першому невдалому для більшовиків етапі радянсько-польської війни 1920 р. Винниченка не залишали рефлексії та сумніви, однак загальна лінія, якої він дотримувався, в травні 1920 р. привела його до Москви. IV Всеукраїнський з'їзд Рад обрав його членом ВУЦВК. Після тривалих розмов і дискусій з представниками вищого більшовицького керів-

³⁰ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. — С. 241–242.

³¹ Там само. — С. 240.

ництва В. Винниченко пише «Доповідну записку ЦК РКП(б)», в якій обґрунтовує умови своєї праці в Україні. Він вдається до певних поступок, не ставить питання визнання самостійності України, погоджується на федеративний варіант стосунків, але вимагає їх рівноправності та демократизму. Протягом літа 1920 р. йдуть переговори, в ході яких з'ясувалося, що більшовики не мають нічого проти того, щоб постать Винниченка прикрашала ряди КП(б)У, уряду УСРР, але вони не бажали робити будь-яких змін у державно-партійній системі. Винниченка це не влаштувало, до того ж вивчивши за кілька місяців більшовицькі реалії, він приходить до висновку, що переоцінив можливості нової системи, яка, прикриваючись комуністичними гаслами, насправді була лише модифікацією старого централізму. 20 липня 1920 р. під час роботи II конгресу Комінтерну Винниченко занотував до записника: «Советської влади, влади советів по суті нема. Є влада бюрократів, комісарів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів /.../ Партією керує невеличка група — Політбюро ЦК РКП і Оргбюро. Вона призначає уряд, урядовців, командуючих, комісарів, вона дає директиви, декрети, накази; вона видає закони, постанови, розпорядження; вона, словом, порядкує всім економічним, політичним, міжнародним, державним і всяким іншим життям величезної Росії. Централізовано в цій купці все. Ніякої критики, обміркування не допускається... Революція мертва, кам'яні, бюрократизується»³². У вересні 1920 р. В. Винниченко остаточно відмовився від співпраці з більшовиками і виїхав до Австрії. У «Новій добі», яку він і далі редагував, Винниченко розгорнув кампанію боротьби з більшовизмом, але це вже ніяк не могло вплинути на «Відродження нації». Праця жила своїм власним життям.

Завершивши тему Винниченка, варто ще на якийсь час зупинити увагу на Є. Чикаленкові, якого історіографія ніколи не вважала за історика революції. Проте спогади і щоденники Чикаленка за 1917–1921 рр., насичені документами, матеріалами з газет, листами провідних діячів і сучасників революції, а головне думками самого автора, його блискучими історіософськими узагальненнями біжучих подій, мають не менш цікаву концепцію Української революції, ніж згадані вище праці.

За своїм світоглядом Є. Чикаленко належав до діячів демократичного вибору. Попри своє поміщицьке походження він мало нагадував аристократа, а швидше, на думку О. Шульгина, який його добре знав, був зразком окультуреного українського дядька-господаря. Чикаленко належав до творців Української демократичної партії (1904 р.), фактично керував роботою Товариства українських поступовців, у квітні 1917 р. Всеукраїнський національний конгрес обрав його до оновленого складу Центральної Ради. Здавалось, що Є. Чикаленко відіграє одну з помітних ролей в історії Української революції, однак цього не сталося. Посилаючись на вік та хвороби, він обрав для себе роль пристрасного, але об'єктивного оглядача революційних подій, які фіксував та осмислював на сторінках свого щоденника. Насправді причинами, які дистанціювали Чикаленка від активної політики, були не хвороби і вік, як характер революційних подій. Революція відштовхнула Чикаленка своїми негативними проявами, насам-

³² *Винниченко В. Щоденник. Том перший. 1911–1920.* — С. 449.

перед розгулом соціальних пристрастей, невиправдним руйніцтвом культурних та господарських цінностей, політичною демагогією та шаленим популізмом. Він ставився до цієї особливості революції як до неминучої обставини, але не міг брати в цьому участі. Старий і переконаний поступовець, Чикаленко притримувався погляду, що соціальний прогрес забезпечують не революції, а культурний, в широкому розумінні, рівень народу. В українців, на переконання Чикаленка, цей рівень, як і в росіян, був недостатнім для того, щоб очікувати від революції суттєвої політичної та економічної модернізації. В цьому контексті формувалось ставлення Є. Чикаленка до відновлення української державності. Не те, щоб він вважав її непотрібною і шкідливою, навпаки, він надавав їй особливого історичного значення в процесі національного освідомлення народу, проте не міг подолати власного скепсису з приводу її неоднозначної майбутньої перспективи. Вона бачилась йому маловтішною в найближчому часі. В листі від 11 жовтня 1918 р. до В. Липинського, якого шанував за видатні інтелектуальні здібності і вважав «одним з найсвітліших розумів на Україні»³³, Чикаленко пише: «Справа нашої держави, на мою думку, цілком безнадійна, але я тішуся тим, що нам лишаться ті культурні придбання, яких ми досягли за цих скільки місяців. Коли на якийсь час і одберуть їх у нас, то не надовго, згодом ми таки воскреснемо як нація. Тепер прийшла черга на польську державність, а може через яку сотню років прийде й на українську черга»³⁴.

Потрапивши на еміграцію 1919 р., Чикаленко надзвичайно болісно переживав трагедію українських поразок і моделював на сторінках свого щоденника найрізноманітніші варіанти продовження і завершення Української революції. Фактично створив одну з перших версій інтелектуальної історії революції. Чикаленко як ніхто дуже добре розумів епохальність революційних подій. Він вважав, що революція 1917–1920 рр. була більш важливою подією, ніж війна під проводом Б. Хмельницького. На його думку, революція мала дві характерні особливості: зовнішньополітичну і внутрішньополітичну. Події 1917–1920 рр. змусили світ прискіпливо подивитись на Україну як суверенну країну, цьому сприяло національне пробудження народу. За роки революції народ національно виріс більше, ніж за 300 років неволі. «За ці два роки Україна своїм незалежним існуванням перервала давніше посідання її москалями та поляками і показала перед судом усього світу, що вона не втратила своїх прав на процесування з своїми сусідами за своє існування, і що вона вже не зречеться цих своїх прав, а буде позиватись, тягатись, борюкатися поки-таки не доб'ється прав, які їй належать як всякому народові, як і всякій нації»³⁵. Однак те, що викликало захоплення Христюка й Винниченка — крайня соціальна радикальність революції, Чикаленка непокоїть і робить скептиком. Він виступає послідовним критиком лівої ідеї, вважає її цілком відірваною від українського ґрунту. Особливо гостронегативними є його реакції на більшовизм, він солідаризується з російським філософом М. Бердяєвим в тому, що більшовизм при усій

³³ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920.— С. 218.

³⁴ Українська вільна академія наук у США: Науковий збірник. Вип. 4. — Нью-Йорк, 1999. — С. 264.

³⁵ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. — С. 113.

своїй утопічності питоме російське явище, яке виросло з імперської історії. Але головне те, що Чикаленко не вірить, що світле майбутнє людства (соціалізм) збудують ті, хто в попередній соціальній системі займав найнижче становище і не міг похвалитися ні рівнем культури, ні моральними чеснотами. «Уявляю собі, пише він, які порядки заведуть оці люди, що здатні тільки до руйнування, а не до будівництва»³⁶.

Великі претензії у Чикаленка і до української політичної еліти, він звертає увагу на повну відсутність у неї державотворчого досвіду та надмір соціалістичних ілюзій. Ще більше зміцнили його в цьому способі думання події середини літа 1919 р. Розбіжності в оцінках і діях української політичної еліти, її поділ на окремі табори, відверта протидія один одному на фоні перманентних військових невдач та втрати власної території підтверджували сумні передбачення Чикаленка, а йому додавали все нових і нових аргументів. 18 жовтня 1920 р., перебуваючи під враженням безнадійного становища армії УНР, Є. Чикаленко занотовує до щоденника: «Я не вірю в здатність української нації організувати українську державність, скориставшись анархією в Росії, яка наступить там при зміні большевицької влади, бо ми ще не нація, а тільки матеріал для неї. Наша інтелігенція свої партійні інтереси ставить вище державних, так само і народ свої матеріальні, а власне, земельні інтереси ставить вище державних, яких він ще зовсім не розуміє»³⁷. В іншому місці він відзначає, що з такою мізерною кількістю інтелігенції, до того ж розбитої на кільканадцять партій, збудувати державу неможливо. Чикаленко вважає, що до організації власної держави не здатні й українські лідери, винесені на вершину політичного життя революційними обставинами. Ні М. Грушевський, ні В. Винниченко, ні П. Скоропадський, кожен з різних причин, не можуть стати на чолі нації. Деяко особіне місце Чикаленко відводить Петлюрі, на якого «є ще маленька надія»³⁸. Серед провідників революції, на його думку, не виявилось особи співмірної масштабу революційної доби. Він шкодує, що революція 1917–1921 рр. не висунула такого організатора як Богдан Хмельницький і навіть таких як Ф. Кричевський, І. Виговський, І. Богун. Чикаленко не вірить в успіх побудови української держави власними внутрішніми силами в умовах, що склались. «Україна ще не доросла до своєї державності, в ній нема ще своєї буржуазії, тобто єдиного класу, який в наші дні міг би збудувати державу, а соціалісти, потакаючи руйнуючим інстинктам мас, тільки розруйнують її»³⁹. Українську державу, продовжує він, можна збудувати тільки спираючись на сільську дрібну буржуазію, «на той здоровий і працьовитий клас, єдиний на Україні здатний до будівничої праці, а не на голоту»⁴⁰.

Чикаленко переконаний, що реальний шанс збудувати державу Центральна Рада мала після повороту до Києва при підтримці німецького війська. Треба було лише змінити земельний закон та взяти орієнтацію на заможне селянство.

³⁶ Там само. — С. 235.

³⁷ Там само. — С. 404.

³⁸ Там само. — С. 451.

³⁹ Там само. — С. 121.

⁴⁰ Там само. — С. 242.

Керманічі УЦР цим шансом не скористалися. Чикаленка обурює той факт, що Директорія зовсім не зробила висновків з аграрної політики УЦР і практично повторила її земельний закон.

Парадоксально, що при несприйнятті лівої політики й ідеології, Чикаленко досить гостро критикує гетьмана Скоропадського, вважає його «і нерозумним, і не розвиненим політично», а гетьманування повним безглуздям. Однак, як це не парадоксально виглядає, засуджує В. Винниченка і М. Шаповала за антигетьманське повстання.

Розбір території України між сусідніми державами — це найгірша перспектива завершення революції. Чикаленко негативно реагує на спроби С. Петлюри встановити союзницькі стосунки з Польщею коштом поступок територій за Збручем. 15 жовтня 1920 р. після підписання в Ризі попереднього договору про перемир'я Чикаленко робить такий запис: «Тепер я не покладаю ніяких надій на можливість організувати хоч малесеньку українську державу між двома дужими сусідами, які прагнуть її поділити між собою, щоб захопити багатства. Мої пророкування справдились, і тепер по Ризькому договору більшовики поділили її [Україну. — В. В.] з поляками /.../ Я мав надію, що з поміччю чужоземної (німецької) сили зорганізується наша держава, особливо в догетьманський період, але виявилось, що ні інтелігенція наша, ні народ не зуміли цим скористатись, бо ще не доросли до поставлення державних інтересів вище за свої партикулярні /.../ Тепер же поляки будуть утихомирювати і ополячувати свою частину України, а росіяни будуть намагатися обрусити — свою. І такий стан, така глуха внутрішня боротьба з пануючими націями тягтиметься аж до нової всеєвропейської катастрофи. Тому-то заходи Петлюри організувати тепер українську державу, хоч на малесенькій території, я вважаю безнадійними, но з другого боку, цей процес боротьби популяризує як серед свого народу, так і за кордоном ідею української державності»⁴¹. Чикаленко вірить, що українська нація і державність зрештою відбудеться, хоча трапиться це не так швидко. «Україні доведеться ждати аж на другу світову війну, коли вже прийде черга і на її державність, як за цієї війни прийшла на Чехію та Польщу. Але українська інтелігенція мусить не спати, а працювати, поширювати свідомість народу і прихилити до України європейську опінію, як це робили поляки і чехи, бо без праці, без бажання самого народу ніколи не досягнемо своєї державності...»⁴².

Повне розчарування Чикаленка діями українських політичних лідерів привели його до ідеї запрошення в Україну «варяга». Не останню роль в цьому відіграв В. Липинський, який 1920 р. почав пропаганду своєї теорії дідичної монархії. 15 лютого 1920 р. Чикаленко занотував до щоденника: «Цікавить мене найбільше книжка В. Липинського "Гетьманство чи Республіка". Очевидно й він тої думки, що коли нам сусіди дадуть спокій, то почнем самі між собою різатись, а через те й висловлює думку про диктатуру Гетьмана. Але наш народ такий анархічний, що й Гетьман без чужої варяжської сили не дасть ради»⁴³.

⁴¹ Там само. — С. 467.

⁴² Там само. — С. 37.

⁴³ Там само. — С. 252.

Ідея варягів, почерпнута від Нестора Літописця з власної історії, а також досвід творення модерних держав у Болгарії, Румунії, Греції, все сильніше і сильніше оволодівають Є. Чикаленком. Він приходить до висновку, що варяги потрібні не лише як військова сила, стабілізуюча політичну ситуацію, але й як організаційне ядро державотворення. Чикаленко беззаперечно визнає пріоритет ідеї монарха за В. Липинським, але переконаний, що пов'язування цієї ідеї з ім'ям П. Скоропадського є помилковим. Чикаленко переконаний в необхідності покликання на український стіл чужоземного монарха, який би авторитетом своєї династії, збройною силою та досвідом бюрократичного оточення став би гарантом української держави. Він пише, що вперше подібна думка відвідала його ще у травні 1918 р., коли німці проф. П. Рорбах та А. Шмідт вели з ним політичні консультації з приводу нового українського уряду. Тоді Чикаленко зі свого боку запропонував Рорбахові, «щоби німці дали німецького принца в королі»⁴⁴. Особливо інтенсивно він обдумував цю ідею у лютому-березні 1921 р. Це був час патової політичної ситуації. Політика Петлюри, оперта на сподівання допомоги Польщі у подальшій боротьбі за незалежність, зайшла в глухий кут. Однак до остаточного підписання мирного договору між більшовиками і поляками ще зберігались залишки надії на черговий поворот історії. До того ж ситуація в Радянській Росії була критичною. Антикомуністичне повстання в Кронштадті стало смертельною загрозою більшовицькій владі. Інформації, що надходили з України, переконували, що селяни, перевтомлені революцією, прагнуть спокою і мріють про тверду владу «хазяїна-царя». 26 березня 1921 р. в щоденнику Чикаленка з'являється такий запис: «Тільки монарх тепер може збудувати і відбити Україну від Москви, демократія це зробити не зможе. Але того монарха чи гетьмана треба брати чужого, а не з між своїх людей, бо на своєму українці не помиряться і доведуть справу до московського ярма /.../ Треба нахилити до цієї думки Петлюру, нехай він обмежитья ролею Пожарського, Гарібальді і, визволивши Україну, передасть владу якомусь королевичеві»⁴⁵. Власне ці думки він сконцентровано виклав у статті «Де вихід», яку опублікував віденський часопис «Воля» 23 квітня 1921 р. В ній Є. Чикаленко стверджував, що врятувати Україну з хаосу й безладдя може лише монархія, якийсь чужоземний королевич, що матиме за собою піддержку якоїсь держави і поведе політику понадкласову, понадпартійну і зорганізує державу. Цей «варяг» має бути особливим, передусім проникнутим українською державною ідеєю, ставити самостійність України понад усе. На противагу прикрому досвіду П. Скоропадського, український монарх мав володіти українською мовою й любити її, а також уникати у своєму оточенні російських і польських представників, щоб не підпасти під їх вплив. В емігрантських колах ставало зрозумілим, на кого впало око Чикаленка. Найбільш імовірно у цьому політичному й суспільно-культурному контексті виглядала постать Василя Вишиваного — ерцгерцога Вільгельма.

Стаття Чикаленка мала великий резонанс в колах української еміграції, її жваво обговорювали. Стаття викликала на Є. Чикаленка зливу несправедливих

⁴⁴ Архів-музей ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США. — Фонд Є. Чикаленка. — Щоденник. Машинописна копія. — С. 482.

⁴⁵ Там само. — С. 461.

нарікань і ламентаций з боку В. Винниченка, М. Шаповала і навіть А. Ніковського. Були в неї публічні і непублічні прихильники. Палко вітав появу цієї публікації В. Липинський, який на той час відігравав помітну роль в житті української еміграції. «З захопленням прочитав Вашу статтю, — пише В. Липинський в листі до Є. Чикаленка 28 квітня 1921 р. — Не знаю чи це випадає, не знаю чи це прийнято, але не можу стримати себе од щирого бажання подякувати Вам цілим серцем за цю статтю». Висловлені Чикаленком ідеї монархії та опори на заможні землевласницькі страти були близькі В. Липинському, хоч він поділяв далеко не все в статті Чикаленка. Це з'ясувалося згодом, коли Липинський надрукував у «Хліборобській Україні» (1922/25 кн. 4–5) свою працю «Покликання “варягів”, чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка: “Де вихід?”». В. Липинський наголошував, що концепція «чужоземного королевича», «не зв'язаного ані з землею, ані з традицією, ані з місцевим правлячим чи правившим Родом, ані з історичною спадковістю, не дасть Україні тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна». До того ж створення такого прецеденту загрожувало на практиці появою все нових і нових претендентів на владу в Україні. Липинський розвиває ідею дідичної української монархії. В 1920 р. він ініціював створення «Українського союзу хліборобів-державників», був його керівником та ідеологом, а також редактором друкованого органу союзу «Хліборобська Україна». 1920 р. на сторінках «Хліборобської України» Липинський опублікував свій найголовніший політичний трактат «Листи до братів-хліборобів», перші частини якого були присвячені аналізу причин невдачі українського державотворення часів УЦР та гетьманства П. Скоропадського. Відомий історик, фундатор державницького напрямку в українській історіографії, автор «України на переломі. 1657–1659» і одночасно активний учасник подій 1917–1919 рр., Липинський послідовно критикував Центральну Раду і Директорію за те, що стратегічною метою своєї діяльності вони обрали не творення державинації, а соціальну політику, спрямовану на поліпшення життя найнижчих суспільних верст. Він вважав, що лише «верхи», еліта суспільства здатна сформулювати державницький ідеал і забезпечити його реалізацію. А держава дозволить сформулювати політичну націю. «До української нації через українську державу, через об'єднуючі всіх мешканців України державні політичні гасла», — писав автор «Листів до братів-хліборобів»⁴⁶. Українську державу Липинський бачив в образі гетьманату Б. Хмельницького. В цьому сенсі для нього Українська Держава П. Скоропадського виглядала набагато привабливішою за Українську Народну Республіку, хоча і не позбавленою конкретних вад, на які він звертав увагу. Ідеї дідичної (спадкової) монархії, консервативні та достатньо архаїчні як для ХХ ст., не справили широкого впливу на суспільну свідомість, вони функціонували у вузькому колі гетьманців, а резонанс мали у невеликій групі істориків-державників, які працювали у міжвоєнний період. До них варто віднести В. Кучабського, С. Томашівського, Д. Дорошенка. Останній блискуче використав ідейно-теоретичні побудови В. Липинського при написанні «Історії України 1917–

⁴⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. — К., Філадельфія, 1995. — С. XV.

1923рр.». Судячи з хронологічних меж, автор задумував написати значно більше, ніж ті два томи, які видав на початку 30-х років. Першим 1930 р. потрапив до рук читача другий том «Українська Гетьманська Держава 1918 р.», а через рік з'явилась «Доба Центральної Ради». В еміграції Д. Дорошенко був людиною наближеною і до В. Липинського, і до П. Скоропадського, активним членом Українського союзу хліборобів-державників, з 1926 р. очолював Український науковий інститут у Берліні. Йому важко було приховати свою політичну приналежність та ідеологічні погляди. У стислій передмові до другого (першого) тому він цілком відверто написав, що йому не випадає «претендувати на холодно-безстороннє змалювання нашого недавнього минулого; занадто близьке ще до нас це минуле, занадто болюче відчуваємо ми на собі його наслідки, і тяжко свідкові й учасникові його подій позбутись певного суб'єктивізму в освітленні перебутого і пережитого». Це була скоріше стандартна засторога (мовляв, не судить суворо), бо революційне минуле тяжіло над всіма учасниками і свідками, які намагались його осмислити. Про справжнє завдання, яке стояло перед автором, він пише в наступному абзаці, який процитую повністю: «Спеціально що до історії Української Гетьманської Держави 1918 року, то треба сказати, що це один з найменш розроблених і освітлених періодів нашого недавнього минулого. Хоча за останній десяток років появилось немало різних споминів і записок про цей період, але майже всі вони написані людьми ворожими до Гетьманства (як чужими, так і своїми) з спеціальною метою його понизити й зогидити. Тому в їхніх споминах події й особи виступають здебільшого в кривому дзеркалі. Може численні документи й фактичні вказівки, зібрані в моїй книзі, допоможуть пролити світло правди на цей період, який при всіх його помилках і розчаруваннях був періодом найбільшого виявлення української творчості в сфері політичного, економічного і культурно-просвітнього будівництва»⁴⁷. Отже, у Дорошенка гетьманщина — час найбільшого виявлення української творчості, тоді як Центральній Раді дісталась «політика утопій і безсилля»⁴⁸. Дорошенко не мав доступу до архівних джерел, але ретельно використав періодику та мемуарну літературу, в тому числі й ті спогади, що були «написані людьми ворожими до Гетьманства», він добре структурував свою працю і, здається, не минув жодного з найважливіших сюжетів⁴⁹, однак ідеологічно пішов за дороговказами В. Липинського. Дорошенко фактично відмовляв українській соціалістичній інтелігенції, передусім лідерам Центральної Ради, в розумінні значення національної державності, гіперболізував їхні бажання опертись в своїй діяльності виключно на радикальні ліві ідеї та експлуатовані верстви, кваліфікував їхні політичні дії як утопічні проекти та фантастичні мрії. Саме з цієї причини Центральна Рада втратила підтримку. Переворот 29 квітня 1918 р. відбувся безкровно, ніхто не став боронити стару владу, а нову гетьманську підтримали «хліборобські і землевласницькі елементи краю, а також торгівельно-промисло-

⁴⁷ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Вид. 2-ге, Нью-Йорк, 1954. — С. 3–4.

⁴⁸ Там само. — С. 5.

⁴⁹ Можливо, лише антигетьманське повстання лишилося ледь позначеним в тексті і виглядає як змова українських соціалістів, які створили Директорію.

ві; піддержували її з практичних міркувань середня ненаціонально настроєна буржуазія й інтелігенція /.../, національна українська інтелігенція — есефи зайняли в своїй позиції якусь середину: і не виступали вороже, й не хотіли йти помагати в будівні держави»⁵⁰. Проти гетьмана виступила лише соціалістично зорієнтована інтелігенція та розпропаговані селяни і робітники. Цікаві кількісні виміри прихильників та опонентів гетьмана, якими оперує автор. З одного боку, «тисячі хліборобів, промисловців, торгівельників виступили на з'їздах, як українці в ім'я України», з іншого — «жменька соціалістичної інтелігенції тільки сама собі присвоювала монополію представляти українське громадянство й цілий український народ»⁵¹. Саме так не в кривому дзеркалі бачилось Д. Дорошенку правдиве, об'єктивне прочитання історії революції. Подібних прикладів об'єктивності в праці Д. Дорошенка велика кількість. Один з перших рецензентів праці Г. Лазаревський не без їдкої іронії пройшовся по темі дзеркал. «Як відомо, різні бувають “криві зеркала”, кепкує Лазаревський, в одних люди вбачають себе надто зменшеними, а в інших — значно збільшеними»⁵². Рецензент не залишив каменя на камені від об'єктивності «Історії України 1917–1923 рр.».

Коротко підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що Українська революція, пройшовши через кілька стадій свого розвитку, зрештою не принесла бажаного практичного результату — української держави, проте породила велетенський сплеск інтелектуальної енергії, який набув форм найрізноманітніших рефлексій в різних ідеологічних напрямках від комунізму до консерватизму. Революційні події на довгі міжвоєнні роки стали темою номер один для української еміграції, пошуки причин і винуватців поразки революції ділили українську еміграцію не лише на чисельні нечисленні партії, малі групи, а й світоглядно за способом думання. Ліві й праві ідеї активно використовувались як в політичній боротьбі в еміграційному середовищі, так і в академічній історіографії, яка створила в міжвоєнному часі кілька версій історії революційної доби. З надзвичайною силою вони були реанімовані на початку 90-х років, коли українські історики позбуваючись радянських парадигм історіописання міняли їх на еміграційні та діаспорні, вільно чи невільно творили в своєму середовищі неоунерівців та неогетьманців. Думаю, що цей недовгий час теж уже став частиною української історії, а сучасна українська історіографія поступово стає частиною світової історичної науки.

⁵⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. II. — С. 47.

⁵¹ Там само. — С. 59.

⁵² *Лазаревський Г.* Гетьманщина (Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. II том. Українська Гетьманська Держава 1918 р.) // За державність: Матеріали до історії війська українського. — 36. 2. — Каліш, 1930. — С. 197.

Олег Павлишин

«Соборницька» ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції

На початку революційних подій 1917 р. Володимир Дорошенко визначив головні завдання української історичної науки таким чином: «Від етнографічної й мовної окремішності дійшли ми вже до свого самоозначення політичного й його тепер мусимо усвідомити для себе самих і для сусідів. Се пекуча потреба моменту й вона диктує нашій науці теми й пляни роботи, зачеркує поле для її діяльності.

Політична історія — ось її поле, державно-політичні проблеми — ось її теми. І коли загалом історія рідного народу мала й має для нас, позбавлених власної держави, роздертих на частини й виставлених на жир сусідам велике значіння як жерело нашої свідомості, то історія рідної державності тепер, коли ми стаємо до нового політичного життя, має тим більшу вагу, даючи нам міцну надійну зброю й ставляючи перед нами серед дотеперішньої темряви політичної огненний дороговказ. Тому видання й розвідки по сей бік нашого минулого повинні стати та першою чергою в нашій науковій роботі. Вони мусять прийти, щоб за ними могли рушити в ширшу масу легкі популярні книжки й брошури на ці теми»¹.

В. Дорошенко не міг уявити, що впродовж кількох наступних років українці здобудуть і втратять державну самостійність й сформульовані ним тези залишаться актуальними, але у кардинально відмінних суспільно-політичних та міжнародних обставинах.

Публікації в жанрі політичної історії із зображенням «недавнього минулого» з'явилися вже у перші роки перебування українського політичного провідника в еміграції. У цих текстах висвітлювалися основні події української революції й аналізувалися причини її поразки. Критичний аналіз історичного досвіду визвольних змагань був вкрай необхідний для формування стратегії національного руху на українських землях та в еміграції.

Кілька зауваг щодо авторів та характеру історичних публікацій. Відомо, що майже усі тогочасні автори історичних текстів були безпосередніми учасниками подій української революції. Фахові історики Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, В'ячеслав Липинський, Стефан Томашівський, письменник Володи-

¹ *Дорошенко В.* Завдання нашої історичної науки по війні // Діло. — Львів, 1917. — 15 цвітня (2 ст. ст.). — Ч. 88. — С. 5.

мир Винниченко, журналісти Володимир Дорошенко, Михайло Лозинський та Микита Шаповал, географ Степан Рудницький, кооператор Павло Христюк, військові Олександр Доценко, Євген Коновалець та Василь Кучабський свого часу займали вагомі посади в національних урядах чи війську й були втаємничені щодо ухвалення їх ключових рішень.

Заангажованість авторів в революційних баталіях неминуче спричиняла суб'єктивне висвітлення історичного дійства. В. Дорошенко у рецензії на працю В. Винниченка відзначив, що «від участника подій, від керманича їх, та ще до того такого імпульсивного, пристрасного, гарячокровного та амбітного чоловіка, як Винниченко — годі ждати такої об'єктивності. Це згори виключена річ»². Д. Дорошенко назвав праці Винниченка і Христюка не історичними творами, а «політичними памфлетами»³. Самі автори не приховували, що їхня інтерпретація минулого буде мати суб'єктивний характер. Один з фахових істориків, як стверджував В'ячеслав Будзиновський, у 1922 р. сказав до Костя Левицького буквально так: «Пане президент! Історія не буде така, як ви її робите. Історія буде така, як її напишемо ми, історіографи!»⁴.

Не менш важливим був той факт, що названі автори перебуваючи в еміграції продовжували політичну діяльність. Політичні угруповання української еміграції були поділені не тільки за партійною належністю, а, насамперед, за територіальним принципом (галичани — наддніпрянці). Найбільш непримиренними стали оточення Євгена Петрушевича у Відні та Симона Петлюри в Тарнові.

Потенційний читач історичної літератури — не тільки українці на окупованих Польщею чи більшовиками землях, але, насамперед, еміграція, якої в країнах Центрально-Східної Європи налічувалося близько 100 тисяч⁵. Серед них інтерновані у військових таборах Чехо-Словаччини та Польщі вояки, яких планували використати для ймовірного нового походу проти більшовиків.

Відтак більшість текстів першої половини 1920-х років, коли еміграція акумулювала різного роду проекти щодо відновлення державності України, за сприянням міжнародних сил, були написані в дусі політичної кон'юнктури. Головною метою таких праць було висвітлення історії української революції у вигідному для авторів ракурсі чи з позицій тієї політичної сили, яку вони представляли. Історичні публікації того часу можна умовно поділити на два типи. Перший — синтези української революції з мінімальним науковим апаратом та

² Дорошенко В. [Рец.:] В. Винниченко Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р.—грудень 1919 р.]). Київ, Відень, 1920. Ч. III. 535 с. // Стара Україна. — Львів, 1924. — Ч. IX-X. — С. 152.

³ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. — Кн. 3: 1921/1922. — Відень, 1922. — С. 76.

⁴ Далі В. Будзиновський відзначив: «Сі слова, сю погрозу, що буде фальшувати історію, дипломований український історик висказав, не загикнувши ся. Сказав таке і язик не присох йому до піднебіня. Сказав, і рот йому не викрутився! Мабуть додержить слова, і напише історію років 1918–19. Гарна то буде історія!». Див.: Будзиновський В. Ішли діди на муки... Введення в історію України. — Львів: «Українське Слово», 1925. — С. 57.

⁵ Ряст О. [Петлюра С.]. Сучасна українська еміграція та її завдання. [Б. м.]: Друкарня Т. Щипіорно, 1923. — С. 1–2.

вибірковою публікацією важливих, на думку авторів, документів. До цього типу віднесемо роботи В. Винниченка, М. Лозинського, О. Доцента та П. Христюка.

Їхні історичні праці виявилися неабиякими інструментами політичної боротьби. Павло Христюк на сторінках органу українських есерів «Борітеся-Поборете!» після появи книги В. Винниченка «Відродження нації» помістив статтю зі спростуванням висновків автора. У відповідь орган колишнього голови Директорії «Нова Доба» висміяв Христюка й назвав його разом з однопдумцями «переодягнутими хutorянами», «українським хutorянським міщанством»⁶.

В іншому типі публікацій історичний наратив межує з аналізом міжнародної ситуації та можливих перспектив розв'язання українського питання, полемікою щодо зовнішніх орієнтацій та ідеології українського руху а також з авторськими концепціями щодо здійснення соборницького ідеалу. Цей тип праць представляли статті М. Грушевського, брошури М. Лозинського, С. Петлюри, С. Шелухина та С. Томашівського, концептуальна праця В. Липинського⁷. В. Будзиновський характеризував ці публікації так: «Українські історики, замість дати наукову правду без огляду на свою політичну програму, замість використуване історичної науки полишити фаховим політикам, вони з історичного матеріалу моделюють свої політичні і суспільно-економічні програми»⁸.

У контексті аналізу причин поразки визвольних змагань, від історіографії очікували відповідей на питання: що завадило становленню державності України в етнічних межах; який характер мали політико-правові акти соборності й чому вони не були реалізовані на практиці. Актуальності набуло також вкрай важливе питання: чи була невдача інтеграційного проекту однією з причин поразки національно-визвольних змагань.

Проголошення 22 січня 1919 р. об'єднання УНР і ЗУНР ще в період революції оцінювали як її найбільше досягнення. Впродовж наступних післявоєнних років політичні програми і публічна риторика майже усіх національних політичних сил базувалася на підкресленні гасла соборності українських земель. Перипетії об'єднувачого процесу широко освітлювалися на сторінках газет та пропагандистських брошур суспільно-політичного змісту.

Національні політичні середовища початку 20-х років не наважувалися зректися, принаймні публічно, ідеалів державності та соборності, разом з тим усвідомлювали неможливість, за тодішніх обставин їх одночасної реалізації. Відтак були здійснені спроби формулювання політичних програм в характері черговості пріоритетів.

У редакційній статті еміграційного календаря «Дніпро» за 1923 р. було окреслено суперечності, які виникли в українському русі на еміграції, а зокрема, конфлікт, який постав в ідеології тієї боротьби між гаслами: соборність та державність: «В єдиному таборі борців за ідеали єдиної української нації утворилися дві фракції». Одна сторона (йшлося про середовище В. Винниченка та

⁶ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. — Кн. 3: 1921/1922. — Відень, 1922. — С. 75.

⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. — Відень, 1926.

⁸ Будзиновський В. Ішли діди на муки... Введення в історію України. — С. 52.

М. Грушевського), виходячи зі свого розуміння сучасних завдань, першочерговим вбачало досягнення соборності українських земель. При тім це середовище вважало, що в ім'я соборності можна йти на максимальні жертви, аж до тимчасової відмови від усіх державних прав.

Інша сторона, а це було зрозуміло, що йшлося про оточення С. Петлюри, виразно акцентувала головним пріоритетом здобуття державності, вважаючи можливими та оправданими тимчасові територіальні втрати. Як аргумент, в статті наводився приклад з історії Італії, яка досягнула визволення ставши на шлях певних компромісів з ідеєю соборності⁹. Текст статті у цілому був співзвучний тогочасній публікації С. Петлюра, який серед основних завдань української еміграції визначив боротьбу проти ідеї федералізації¹⁰.

У статті «Дніпра» не згадали оточення Є. Петрушевича, який перед рішенням Ради Амбасадорів домагався від міжнародного співтовариства права на створення новочасної Галицької держави. Експерт уряду ЗУНР Степан Рудницький в своїй праці, написаній в 1921 р. у жанрі історичної географії обґрунтував ідею економічної самодостатності Галичини. На його думку, справа незалежності Великої України та Кубані, внаслідок помилкових дій наддніпрянських політиків та дипломатів, була далекою до вирішення. Не заперечуючи ідеї соборності, С. Рудницький твердив, що український народ потребує території, де міг працювати над своїм політичним, економічним та культурним розвитком й «де міг би підготовляти здійснення ідеалу Соборної України»¹¹. Дорога до Соборної України, на думку С. Рудницького, мала здійснюватися поетапно. На той час актуальним етапом було «утворення самостійної нейтральної Галицькоукраїнської держави»¹².

Йому вторив М. Лозинський, погляди якого на українську державність і соборність змінювалися у залежності від його формальних стосунків з урядом Є. Петрушевича. У 1922 р. в історичній праці «Галичина в рр. 1918–1920» він писав: «домаганнє утворення Галицької Республіки має за ціль визволити Галичину як найшвидче з-під окупації Польщі і зберегти її для України до того часу, доки сила української державности не зросте настільки, що державному з'єдиненню українських земель ніщо не зможе стати на перешкоді»¹³.

Через два роки М. Лозинський констатував, що у протилежності до вищенаведеного проекту в українських політичних середовищах в краю та еміграції виринули наступні ідеї: 1) Ідея примирення з Польщею ціною досягнення національно-територіальної автономії західноукраїнських земель до часу здійснення соборної української державності;

⁹ Соборність і державність // Календар-Альманах «Дніпро» на рік 1923 / Під редакцією: проф. Леоніда Білецького і Віктора Завадського. — Львів: Накладом Українського Товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1923. — С. 3; Визволення. — Відень, 1923. — Лютий. — Ч. 1. — С. 58.

¹⁰ Ряст О. [Петлюра С.]. Сучасна українська еміграція та її завдання. — С. 48.

¹¹ Рудницький С. Галичина та Соборна Україна // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шабля. — Львів: Світ, 1994. — С. 350–411. Тут і далі використовуємо окремі сучасні перевидання публікацій міжвоєнного часу — О. П.

¹² Там само. — С. 384.

¹³ Михайло. Галичина в рр. 1918–1920. — [Прага], 1922. — С. 228.

2) Ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким протирадянським прапором боротьби проти всіх окупантів;

3) Ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким антирадянським прапором об'єднання з Українською Соціалістичною Радянською Республікою¹⁴. При чому зауважив, що «під прапором радянського соборництва» виявилась не тільки комуністична партія Західної України і споріднені до неї групи, але середовища, далекі від комуністичних переконань, які підтримують цю ідею тільки з бажання якнайшвидше реалізувати об'єднання українських земель «при будь-якій формі державности»¹⁵. М. Лозинський переконував читачів, що західноукраїнські землі в боротьбі проти Польщі мали б опертися на ідею західноукраїнської державності, подібної до концепції ЗУНР.

Такий підхід різко розкритикував В. Кучабський. У статті «На манівцях партикуляризму», він продемонстрував, що підставовою засадою західноукраїнського партикуляризму є теза, що буцімто існують дві різні історичні місії для двох частин України: для Західної України здобуття української державності лише від Польщі, а для Наддніпрянщини лише від Росії¹⁶. На думку В. Кучабського, одночасна актуалізація ідеї державності та соборництва утруднювала національно-політичне виховання ширших мас українського народу. В умовах відсутності суверенної держави, соборництво можливе «лише в формі “соборної нагайки”»¹⁷. Автор підкреслив: «Є тільки одна форма соборності, яку сьогодні ми можемо й повинні плекати: соборність Духа нації, себто свідомість тожсамости всього народу в здобуттю нашої державності, де-б не явилась можливість її здобути, і готовність зречення з усякого «партикулярного інтересу» ради здобуття найвищої цілі — державності. Здобуття державності, яка своєю міццю принесе визволення всім поневоленим іще нашим землям, себто соборність, — Ось провідне гасло соборного духа нації»¹⁸.

Після розриву з урядом Є. Петрушевича, М. Лозинський все більше схилився до раніше критикованої ним концепції «прорадянського соборництва». У 1927 р. в праці «Уваги про українську державність» він наголосив: «Скріпляти Українську Радянську Державу, значить з одного боку забезпечувати Україну перед російським імперіялізмом, з другого — готувати ту силу, яка pomoже українським землям визволитися з під Польщі і Румунії. Так здійсниться ідеал Соборної України»¹⁹.

З боку галицької еміграції федералістичні ідеї пропагував колишній секретар закордонних справ ЗУНР Василь Панейко. На його думку, Україна була не в змозі самостійно будувати свою державність. Він стверджував, що наслідком

¹⁴ Лозинський М. З Новим Роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. — Женева, 1924. — С. 20.

¹⁵ Там само. — С. 41.

¹⁶ Кучабський В. На манівцях партикуляризму // Літопис політики, письменства і мистецтва. — Берлін, 1924. — 5 квітня. — Кн. II. — Зшиток 14. — С. 211.

¹⁷ Там само. — С. 212

¹⁸ Там само. — С. 213.

¹⁹ Лозинський М. Уваги про українську державність. — Відень, 1927. — С. 86.

Першої світової війни була порушення «міжнародної рівноваги»²⁰, а існування української соборної держави не вписувалося в домінуючу тоді польсько-румунську концепцію міжнародної політики на Сході Європи²¹. Тому, за словами В. Панейка, «єдино позитивною концепцією української політики може бути тільки концепція здійснення самостійності української держави в спілці з самостійною державою московською, спілці так побудованій на новітніх засадах національної суверенності, щоб вона могла стати ядром, довкруги якого могли б угрупуватись всі інші, менші народи і держави Східної Європи й північної Азії — на просторі між Карпатами й східними границями етнографічної Польщі аж до Тихого Океану». Автор запевняв, що здійснення української державної самостійності в рамках політичної організації, т. зв. — Організації Зєдинених Держав Східної Європи, забезпечить об'єднання усіх українських земель й визволення Галичини та решти «західних окраїн» з ворожого ярма. Інші вигоди від такої інтеграції: можливість участі об'єднаної України «у безмірних моральних, економічних і політичних користях велико-державного, світового становища»; збереження зв'язку українських колоній в Азії з Україною; колонізаційні перспективи для перенаселеної України; завершення процесу національного освідомлення українського народу²².

Специфічні погляди на перспективи української державності на початку 1920-х років продемонстрував С. Томашівський. Критично аналізуючи досвід української революції, відомий історик підкреслював неактуальність як соборної, так і державної ідеї на тогочасному етапі розвитку української нації²³.

Чи мають наукову цінність вищеназвані історичні публікації, з урахуванням їх виразної політичної кон'юнктури? Чи мав рацію Іван Лисяк-Рудницький, котрий зауважив, що поширений на західноукраїнських землях у 20-их і 30-их роках певний тип «критики» визвольних змагань «нічого не давав ані для історичного пізнання, ані для розвитку нашої політичної думки»²⁴?

Безперечно, розуміння цих текстів неможливе без урахування тогочасного суспільно-політичного контексту а також суб'єктивних чинників. Як охарактеризував В. Дорошенко книгу В. Винниченка: «“Відродження нації” — це дзеркало душі нашої інтелігенції»²⁵. На нашу думку, наукова цінність наведених текстів полягає в фактичному матеріалі, особистих спостереженнях авторів, можливості простеження еволюції політичного світогляду ключових персонажів

²⁰ *Панейко В.* Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі і Росії. — Відень: Накладом автора, 1922. — С. 12–13.

²¹ Там само. — С. 14.

²² Там само. — С. 40.

²³ *Томашівський С.* П'ять листів Автора. Про сучасне політичне положення української нації, про його причини та способи, як вийти з нього (Берлін, 29. VII. 1922) // *Томашівський С.* Під колесами історії: Вид. 2-е. — Нью Йорк: Видавнича Корпорація «Булава», 1962. — С. 97–100.

²⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокаліття // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х тт. — К., 1994. — Т. 2. — С. 45.

²⁵ *Дорошенко В.* [Рец.:] *В. Винниченко* Відродження нації (Історія української революції ([марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). Київ; Відень, 1920. Ч. III. 535 с. // *Стара Україна.* — 1924. — Ч. IX–X. — С. 152.

української революції. Власне, їхні твори про українську революцію можуть бути джерелом для вивчення української суспільно-політичної думки міжвоєнного часу.

Утім, українська історична наука 1920–1930-х років збагатилася і дослідженнями, на загал позбавленими політиканства, в яких поряд з викладенням важливих фактів здійснено спроби системного аналізу революційної доби. Серед таких робіт вирізняються тексти Дмитра Дорошенка²⁶ та Василя Кучабського²⁷. Хоча обидва автори й далі належали до еміграційних політичних угруповань, їх тексти вирізняються виваженим підходом й академічним характером, у них присутній ширший міжнародний контекст історії української революції.

Загалом еміграційні автори у сукупності зуміли сформуванню досить змістовний національний наратив історіографії української революції, який не втратив актуальності й до сьогодні. Вагоме місце у ньому зайняло висвітлення «збирання» українських земель в єдину державу та інтеграційні процеси УНР і ЗУНР.

Зокрема, Д. Дорошенко з'ясував проблему оформлення меж України в добу Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. Діячі УЦР у питанні окреслення державних кордонів виходили виключно з етнографічного принципу, а не з позицій географічної та економічної доцільності²⁸. Тимчасовий Уряд радив не розширювати території поза безперечну національну область, а з другого боку пропонував надати території України певні заокруглені форми, географічну і економічну однаковість і для того, наприклад, включити в українську територію Бессарабію тощо, щоб не творити з них окремих автономних областей²⁹. Цю вигідну, з оглядів інтересів України, пропозицію представники Центральної Ради відхилили, зазначаючи, «що всякий додаток до української території вони вважають некорисними для українського життя, а в усякому разі ставлять це в залежність від ясної волі самої заінтересованої людности». Помилковість такого погляду виявилася дуже скоро, коли в наступному 1918 році довелось практично встановлювати кордони Самостійної України³⁰.

Натомість уряд Української Держави продемонстрував більш гнучкий підхід щодо формування кордонів. Коли з окупаційною владою обговорювалося питання про приєднання Криму, українська дипломатія намагалася виправити помилки своїх попередників. В спеціальній ноті, направленій до німецького уряду, говорилося, що Третій універсал зазначив головні землі України. Вважалося, що ті землі, де українці не становлять більшості, будуть приєднані пізніше. Через те в універсалі не говорилося про Холмщину, частину Курської, Воронізької губерній, області Донського війська, чи Бессарабію. Установлення української території у 1917 р. в загальних рисах дипломати П. Скоропадського

²⁶ *Дорошенко Д.* Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. — Кн. 2: Рік 1920–1921. — Відень: Видання Українського Союзу Хліборобів Державників, 1921. — Зб. II, III і IV. — С. 49–64; *Його ж.* Історія України 1917–1923 рр. — Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. — Т. 1: Доба Центральної Ради.

²⁷ *Kutschabsky W.* Die West-Ukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–23. — Berlin, 1934.

²⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. — С. 126.

²⁹ *Грушевський М.* Україна і Росія. — Київ, 1917. — С. 9.

³⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. — С. 126.

пояснили тим, що УНР розглядалася як федеративна частина Росії: «Так само й Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути також федеративною одиницею Росії й таким чином автори Третього універсалу розуміли, що зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не губить»³¹.

Уряд Української Держави встановив тимчасову адміністрацію в Холмщині, яку було втрачено після виведення з цієї території австрійських і німецьких військ³². Урядовці Скоропадського намагалися утвердити кордони й поза межами українських етнічних земель. Українська Держава зайняла частину Південної Білорусії й організувала свою адміністрацію під назвою Поліське староство. Тут українська влада виходила зі стратегічних міркувань, розуміючи важливість цієї території, як ключ до опанування Чернігова та Києва³³.

Кульмінаційним моментом соборницького процесу стало об'єднання УНР і ЗУНР. Трудовий Конгрес України, затвердивши Акти злуки, легітимізував владу Директорії як верховного органу, увівши до її складу представника Західної Області УНР. Однак Закон про владу виявився суперечливим. Відтак недосконалий політико-правовий статус об'єднання став головною перешкодою на шляху інтеграції УНР та ЗУНР³⁴. З цього приводу М. Лозинський зазначав, що акти про об'єднання фактично не утворили нової єдиної УНР, а лише проголосили її утворення і накреслили шлях до її формування³⁵. На думку В. Винниченка, «Галичина якийсь час мала зоставатися при тому внутрішньому політичному устрою який мала (Національна Рада й Уряд її, Державний Секретаріат), а потім коли би настав спокійніший час, було би вироблено норми, які мали би сприяти як найтіснішому об'єднанню двох республік»³⁶.

Успіх реалізації об'єднувачого процесу, в умовах недосконалого юридичного підґрунтя, багато в чому залежав від особистих стосунків між керівництвом обох українських республік. Як змінювалося взаємне ставлення наддніпрянського та галицького керівництва і як воно було відображене в історіографії можна проілюструвати на прикладі В. Винниченка. У січні 1919 р., зустрічаючи у Києві делегацію ЗУНР, яка приїхала для урочистого проголошення Актів соборності, він у своїй промові сказав: «Ми візьмемо у вас, брати галичани, дисципліну, європеїзм і аналіз — і тоді вийде з нас добра нація»³⁷. Буквально через рік у праці «Відродження нації» Винниченкова характеристика галицького політичного проводу звучала так: «абсолютна невідповідальність керманичів руху до моменту, їхня сервілістична благонадійність, їхня вузесенька, худосочна дрібно-буржуазність, їхня псіхіка кулуарних політиків і цілковита відсутність

³¹ Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році. — С. 59.

³² Там само. — С. 61–63.

³³ Там само. — С. 61–62.

³⁴ Див.: Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. — перша половина 1919 р.) // Вісник Львівського університету: Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37/1. — С. 327–349.

³⁵ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. — С. 69.

³⁶ Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Ч. III. — С. 243.

³⁷ Дрогобицький Листок. — Дрогобич, 1919. — 2 березня.

якої будь революційности, піднесености до того духу боротьби, який був у ма-сах галицько-українського народу»³⁸.

В статті, опублікованій у віденському часопису «Нова Доба», колишній голова Директорії окремо змалював провідника ЗУНР: «Петрушевич, цей, воїстинну найобридливійший хам наших часів, ця наймерзотніша постать в історії визвольного руху України»³⁹. Втім, у цьому тексті дісталось й Петлюрі, якого названо «дрібнобуржуазним клоуном з гетьманськими амбіціями»⁴⁰.

Однак, саме С. Петлюрі та Є. Петрушевичу довелося реалізовувати соборницьку програму. Еволюцію стосунків поміж галицьким та наддніпрянським керівництвом весною 1919 р. простежив Павло Христюк. Спочатку він описав злагоджену роботу «української соборної буржуазії»⁴¹, а пізніше — наростання конфлікту: підтримку галицьким урядом антипетлюрівських повстань отаманів Оскілка та Болбочана⁴².

Загострення стосунків поміж обома лідерами в Кам'янецьку добу Директорії УНР висвітлив О. Доценко. Головним винуватцем поразок він назвав Є. Петрушевича через проголошення диктатури та проросійські орієнтації останнього. Окрім того, наддніпрянський автор звернув увагу на суперечності в середовищі політичного активу ЗУНР поміж галичанами та буковинцями⁴³.

Першим чинником відкритого розриву стосунків керівників ЗУНР і УНР стало підписання командуванням Галицької Армії умови з денікінцями. Є. Коновалець відзначив, що «розпочиналася найстрашніша сторінка визвольної боротьби Соборної України: період духової прирви поміж двома частинами нації. Антагонізм, що існував доси тільки поміж політиками, які групувалися біля двох урядів, перенісся після денікінської угоди в низи, а в першу чергу в стрілецьку масу. Різке становище урядових кол Української Народної Республіки, що самі почали вже після довершеного факту, на мою думку зовсім непотрібно, роздувати шкідливе значіння переходу Галицької Армії до Денікіна, не могло причинитися до заспокоєння настроїв. Катастрофальне положення, в якому опинилася територія України, що стала для ворогів українського народу ареною боїв, лише сприяло кличеві: “в усьому винні галичане — зрадники Українського Народу!”. У категорію ж “зрадників” попали не тільки члени Галицької Армії, але взагалі всі уродженці Галичини»⁴⁴.

³⁸ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції ([марець 1917 р.— грудень 1919 р.]). — Київ; Відень, 1920.— Ч. III. — С. 395.

³⁹ Цит. за: [Винниченко В.] Соціалістична революція і Україна // Винниченко проти Петлюри: Збірник статтів / Зредагував і дав передмову В. Блакитний [Елланський] / Видавництво Політичного Відділу Н-ої Савітської Дівізії «Червона Галичина». — № 5. — [Б. м.]: Друкарня Політичного відділу Дивізії, 1920. — С. 11–12.

⁴⁰ Там само. — С. 12.

⁴¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. IV (= «Українська революція. Розвідки і матеріали». — Кн. 4). — С. 139.

⁴² Там само. — С. 141, 161–163.

⁴³ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. — Київ; Львів, 1923. — Т. II. — Кн. 4: 1917–1922.

⁴⁴ Коновалець Ев. Причинки до історії Української революції. — Прага: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1928. — С. 32.

Незабаром вже українсько-польський договір, підписаний С. Петлюрою, оцінювався як зрада ідеалів соборності. Однак наддніпрянські автори критикували Варшавську угоду з іншого боку. М. Грушевський вказував на економічні втрати України в результаті союзу з Польщею, зокрема негативно оцінив виняткові преференції надані польським поміщикам⁴⁵. С. Шелухин, який у 1926 році уперше опублікував оригінальний зміст Варшавської угоди та військової конвенції, звернув головну увагу на недостатню політико-правову компетенцію С. Петлюри щодо заключення будь-яких міжнародних договорів⁴⁶.

Соборницька ідея була провідною у військовій історіографії української революції. Колишні командарми Микола Капустянський, Михайло Омелянович-Павленко та Юрій Тютюнник широко висвітлили спільні дії збройних сил УНР та ЗУНР, зокрема проаналізували їх військову співпрацю в Наддніпрянщині. М. Капустянський співставив воєнні якості обидвох українських армій. Генерал відзначив, що наддніпрянська армія буде менш організована й упорядкована, аніж галицька; мала серйозні проблеми з військовою дисципліною, організацією заплілля та постачання; натомість переважала галичан в плані здатності до маневрування на широких фронтах, інколи зовсім відокремлено, що було вкрай важливо в умовах маневрового більшовицького фронту. У підсумку генерал висловив позитивну оцінку перспектив інтеграції українців по обидва боки Збруча у військовій сфері: «Прекрасна буде комбінація з'єднання акуратности, обмежености в бажаннях, навику до послуху та ладу галичанина з ініціативою, войовничістю та широким розмахом наддніпрянця. Вони один одного доповнювали. Разом вони могли створити, за сприятливих умов (техніка і зброя), грізну, непереможну Українську збройну силу»⁴⁷. Основні постулати наддніпрянців не суперечили військовим спогадам галичан. Така однастайність в оцінці військової інтеграції викликана певною солідарністю військовиків в еміграції. Хоча взаємні звинувачення у «зраді» серед авторів-військових також мали місце⁴⁸.

Ряд авторів звертали увагу на неоднакові рівні національної свідомості населення обидвох частин України. Ольгерд Бочковський називав це явище «націопсихологічним діморфізмом», який, на його думку, був одним з головних причин поразки українського державотворення й спричинив «ілюзоричними всі об'єднуючі акти, на взірць станіславівсько-київських актів злуки 1919 р.»⁴⁹.

Олекса Бурнатович у праці «Українська ідеологія революційної доби», яку він опублікував 1922 р. у Відні, відзначив, що з приходом Галицької Армії в

⁴⁵ Грушевський М. Між Москвою й Варшавою // Борітеся-поборете! — Відень, 1920. — Жовтень. — № 2. — С. 4.

⁴⁶ Шелухин С. Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага: В-во «Нова Україна», 1926.

⁴⁷ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Вид. 2-ге. — Ч. III. — Мюнхен, 1946. — С. 28-29.

⁴⁸ Див.: Про книгу голубину. Чи Петлюра може бути національним героєм? Думки й уваги Стеф. Томашівського; Вячесл. Липинського; Петра Болбочана; Сергія Шемета; Володимира Винниченка; Осипа Назарука. — Львів: Накладом «Нової Зорі», 1936; Доценко О. «Зимовий похід» 6. XII. 1919 — 6. V. 1920. — Варшава, 1932-1935. — С. XII-XIV.

⁴⁹ Бочковський О. І. До соціології українського питання // Об'єднання (Український Скиталець). — Відень, 1924. — Листопада. — Кн. I. — С. 9-10.

Наддніпрянщину могла б початися нова епоха в історії України. Але на заваді стали слабка національна свідомість місцевих мешканців, «хаотична суспільність і карикатурна державність». Зустріч Сходу зі Заходом автор зобразив як співставлення «національного хотіння» з «хаосом інтернаціональних ідей»; віри з наукою, спираючись на власні сили зі «світом орієнтацій»⁵⁰. Однак, на думку О. Бурнатовича, чисельні жертви, понесені Галицькою Армією, не були даремними: «Вона знайшла розуміння і ціль у народі Придніпрянщини. Прикладом і невпинною просвітною і організаційною працею, силою живого слова, часописі[в] й відозв дала йому, що мала найліпше: духа національної свідомости»⁵¹. Поряд з цим автор наголосив на існуванні під час революції «галицько-наддніпрянської ворожнечі» поміж української інтелігенції, яка привела до того, що після війни Збруч став не тільки політичним, але й національним кордоном⁵².

Про різні прояви національної свідомості в українських середовищах, нехиті галицького керівництва до національно-політичного об'єднання писав М. Шаповал. Він виокремив ряд гальмівних чинників об'єднавчого процесу та негативних стереотипів у взаємному ставленні «західних» українців до наддніпрянців, які мали місце впродовж 1918 — кінця 1919 рр.: «Перейшовши на Велику Україну, Галицька армія тримала себе як чужа армія в чужій країні, як суверенна організація в осередку України! І це не тільки через стару людську хворобу — “честилюбство провідників”, далеко ні! А головно через “ріжницю двох культур”: галичанинові все наддніпрянське здається чужим, а Наддніпрянець не може без гумору й огиди ставитись до галицького “хуторянства” й “дрібничковости”. Люде відчувають, що вони один одному чужі: Галичани почувають себе “Європейцями”, цебто “вищою расою” супроти “Азіятів”-Наддніпрянців. Наддніпрянці — “руїнники”, вони “все руйнують”, і мають при тім “широкий розмах” і т. п. Галичани, на думку Наддніпрянців, “страшенно вузькі”, “егоїсти”, “ненавидники”, “реакціонери” й т. п.»⁵³. Далі вчений відзначив: «Об'єктивно оглядаючи ці відносини, можна сконстатувати, що тільки невелика частина галицької інтелігенції, переважно соціалістична, настроєна по-соборницькому і в дійсності не почуває отієї “ріжниці культур”. Факт же відчуження “ріжниці культур” свідчить яскраво про брак у більшості галицької інтелігенції почуття всеукраїнської солідарності, цебто, справді брак національної свідомості в тому розумінню всеукраїнськості. Фактично в почуттях є дві національні свідомості. Цей факт об'єктивно спричинив розвал українського фронту в-осени 1919 р.»⁵⁴.

У контексті аналізу регіональної специфіки національної свідомості українців М. Шаповал звернув увагу на той факт, що традиційно територіальне походження більше пов'язувало мешканців українських земель, аніж

⁵⁰ Бурнатович Ол. Українська ідеологія революційної доби. — Львів, Відень: Накладом «Українського Прапора», 1922. — С. 86.

⁵¹ Там само. — С. 87.

⁵² Там само. — С. 36–37.

⁵³ Шаповал М. Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. — Прага, Берлін: Видавництво «Нова Україна», 1923. — С. 40.

⁵⁴ Там само. — С. 40–41.

національна ідентичність. Тому-то, на думку автора в революційну добу український народ створював «три держави» (Кубань, УНР і ЗУНР)⁵⁵.

З іншої перспективи міжрегіональні антагонізми окреслювали галицькі автори. Адвокат, письменник та публіцист Осип Назарук впродовж майже цілого 1919 р. перебував в Наддніпрянщині, де займав впливову посаду в уряді УНР. У його спогадах, опублікованих незабаром у Відні, присутня нищівна критика надніпрянського керівництва⁵⁶. У 1930-х рр. він почав пропагувати ідеї партикуляризму та інтелектуальної переваги галичан. Почав з критики документів Злуки: «Акт з 3 січня 1919 р. се колоніальний акт України, котрий нашими власними підписами призначив усю нашу землю по обидвох боках Збруча на кольонію, призначив під впливом запаморочення теорією про «єдність» того, в чім єдності не було й нема, а хіба — може бути колись, але тільки тоді, коли мозок не зречеться належного йому першенства прав і обов'язків у відношенні до цілого тіла»⁵⁷.

Але на цьому не зупинився й стверджував, що галичани за рівнем національної свідомості значно випереджають наддніпрянців. Тому, на його думку, місія невеликого числа галицьких українців за Збручем є даремною тратою «людей та енергії». Він запевнив, що «вплив Галичан на Велику Україну й на людей, що походять з неї, може мати значіння тільки тоді, коли Галичани для добра Великої України і взагалі для добра загальноукраїнської справи збережуть свою суцільність і тим самим цілковито відокремляться»⁵⁸.

Подібними були міркування Андрея Камінського, який свого часу опублікував в Кам'янці-Подільському історичну брошуру про діяльність Центральної Ради⁵⁹. Повернувшись в Галичину, він перейшов на радянофільські позиції й послідовно пропагував ідею окремішності галицьких українців. У 1927 р. він видав брошуру, в якій критикував ідею національної єдності українців: «Є два руські народи, дві руські нації. Границя їх не в Курській губернії, а на Збручі. Українці на схід і захід цієї річки осібні, відрубні. Вони підносять високо пугар за єдність, деклямують про спільність земель від Сяну по Кавказ, але спільного між ними, крім материялу на спільність, дуже мало; це рак і птах. І як легко найти 90 на 100 пунктів спільности між інтелігентом з Полтави і Вологди, так можна найти 90 пунктів, ділячих інтелігента Тернополя і Житомира. Їх ділить ціла духовна культура; цілий політичний менталітет і всі національні ідеї і ідеали»⁶⁰.

⁵⁵ Див.: *Шановал М.* Наша політика // Ідеї і люди Визвольних Змагань 1917 1923 / З доручення Управи Гетьманського Руху впорядкував Богдан Коваль. — Нью-Йорк: Булава, [б. д.]. — С. 137–138.

⁵⁶ *Назарук О.* Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції. — Відень, 1920.

⁵⁷ *Назарук О.* Галицька Делегація в Ризі 1920 р. // Нова Зоря. — Львів, 1930. — 27 квітня. — С. 5.

⁵⁸ *Назарук О.* Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим. — Львів: Накладом «Нової Зорі», 1936. — С. 42.

⁵⁹ Див.: *Камінський А.* Pro patria. (Революційна доба на Україні і діяльність Центральної Ради). — Кам'янець на Поділлі: Видання Подільської Губерніальної Народної Управи, 1919.

⁶⁰ *Камінський А.* Загадка України і Галичина. — Львів: Накладом автора, 1927. — С. 41.

Всі українські режими намагалися досягти міжнародного визнання національної державності. Окремі епізоди дипломатичної діяльності українських революційних урядів висвітлювали у своїх публікаціях Д. Дорошенко⁶¹, М. Лозинський⁶² та С. Томашівський⁶³.

Найбільш ґрунтовно і всебічно зумів проаналізувати міжнародне становище України та дипломатичну діяльність її представників Василь Кучабський у своїй книзі, фрагменти якої попередньо друкувалися у часопису «Дзвін». Він твердив, що вину за прорахунки несли не українські дипломати особисто, і підкреслював той факт, що держава, яку вони репрезентували, не провадила єдиної конкретної закордонної політики, виконавцями якої були б дипломати. Через те, що зовнішніх орієнтацій було кілька, рішення дипломатів, які діяли з власних переконань та свій вибір, суперечили один одному⁶⁴. В чому, на думку автора, українські дипломати діяли злагоджено, так це в справі досягнення порозуміння з впливовими єврейськими колами, які вперше в історії були репрезентовані потужними інтернаціональними організаціями і як самостійний політичний чинник виступали на Паризькій мирній конференції⁶⁵.

В. Кучабський підкреслив, що у добу визвольних змагань реально існували дві українські держави з різними і взаємно суперечливими колами інтересів. А найголовніше було те, що такої України, яка б воювала одночасно з Польщею та більшовиками й разом з тим чинила опір російській контрреволюції не можна було помістити в жодну з тих політичних систем, що формувалися в той час у Східній Європі. «Соборна» Україна, яка боролася на усі боки, не бажаючи позбутися того чи іншого воєнного противника, була заслабкою, щоб встояти завдяки власним силам без опертя на ніяку зовнішню систему⁶⁶.

Процес інтеграції українських етнічних територій в єдину висвітлювалися не тільки щодо стосунків Галичини та Наддніпрянщини. Йшлося також про Буковину, Кубань, Холмщину та Підляшшя. Микола Творидло висвітлив волевиявлення ширших мас східної частини Закарпаття на з'їзді у Хусті щодо об'єднання до «Соборної України»⁶⁷.

⁶¹ *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. — Кн. 2. — Відень, 1921. — Зб. II, III і IV. — С. 49–64.

⁶² *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. — Нью Йорк: Видавництво «Червона калина», 1970.

⁶³ *Томашівський С.* Дипломатія // *Томашівський С.* Під колесами історії. — Вид. 2-е. — Нью Йорк: Видавнича Корпорація «Булава», 1962. — С. 51–53; *Його ж.* Севрський трактат про границі // Там само. — С. 82–89.

⁶⁴ *Кучабський В.* Українська дипломатія і держави антанти в році 1919 // Дзвони. Львів, 1931. — Грудень. — Ч. 9. — С. 608; *Kuchabsky V.* Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923 / Translated from the German by Gus Fagan. — Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2009 (= The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research. Monograph Series. #. 4). — Р. 169.

⁶⁵ *Кучабський В.* Українська дипломатія і держави антанти в році 1919. — С. 609.

⁶⁶ Там само. — С. 608.

⁶⁷ *Ортоскоп [Творидло Микола]* // *Мишуга Л.* Підкарпатська Україна. Сучасний стан; *Ортоскоп [Творидло Микола].* Державні змагання Прикарпатської України. — Ужгород: Гранда, 1993. — С. 65.

В центрі уваги українських еміграційних вчених міжвоєнного часу опинилися також соціальні аспекти націотворення. О. Бочковський підкреслив позитивний вплив революційних процесів на консолідацію української нації в соціальному плані: «Полум'я стихійної революції перетворило Україну з нації-фрагменту у суцільну націю. Це найбільше очевидно з етнонаціонального боку надбання українського народу. Уперше за час свого існування український нарід виступає на історичнім кону, як інтегральна нація»⁶⁸.

Микита Шаповал зауважив, що під час виборів до Установчих зборів восени 1917 р. більшість мандатів від України опинилися в руках українців (65–75 %). На його думку, цей факт засвідчив, що демократичний принцип та волевиявлення більшості йшли на користь українській нації й «трудовому класові». Однак на заваді національного державотворення стала неповна соціальна структура українського народу, наслідком якої стало те, що ключові соціальні функції по обидва боки Збруча виконували в своїх інтересах неукраїнські суспільні групи. В динамічних умовах революції та війни українці не могли їх замінити через брак відповідних фахових сил. Відтак українська влада була змушена капітулювати перед національними меншостями й погодитися, «щоб українську справу вести і неукраїнськими руками»⁶⁹. У підсумку автор відзначив: «Епоха революції нам не принесла визволення і не могла принести. Коли ми вірили і сподівались, що станеться чудо і що українське суспільство виникне по декрету — це наше нещастя, за яке український народ і інтелігенція заплатили дорогою ціною крові»⁷⁰.

* * *

У підсумку відзначимо, що в українській еміграційній історіографії міжвоєнного періоду був сформований досить змістовний, хоч і суперечливий, національний наратив історіографії визвольних змагань 1917–1921 рр. в якому артикулювалися основні здобутки на невдачі революції. Вагоме місце в історичних текстах зайняло висвітлення процесу об'єднання українських земель в єдину державу. Однак на тематичних публікаціях перших післяреволюційних років серйозно позначилася політична кон'юнктура, відмінні зовнішньополітичні орієнтації та конфлікти в середовищах української еміграції. Не заперечуючи соборницького ідеалу, автори на підставі історичного досвіду інтеграційних практик революційної доби, й виходячи з тогочасної міжнародної обстановки намагалися сформулювати програму українського визвольного руху, узгоджену з політичними проектами української еміграції.

Окремі автори піддалися спокусі пояснити невдачу інтеграційного проекту виключно суб'єктивними чинниками: «зрадою» провідників, фатальною «різницею культур» і свідомості населення по обидва боки Збруча. Жертвою таких

⁶⁸ Бочковський О. І. Білянс української справи після війни та революції // Календар-Альманах «Дніпро» на переступний рік 1928. — Львів: Накладом Українського Товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1927. — С. 37.

⁶⁹ Шаповал М. Соціологія українського відродження. — Київ: Видавництво «Україна», 1994 (Передрук видання: Прага, 1936). — С. 41–42.

⁷⁰ Там само. — С. 43.

інтелектуальних маніпуляцій й зведення поррахунків між полічними силами була історична об'єктивність, персоніфікація та політизація української історії. Поряд з цим бракувало ширшого порівняльного контексту, зокрема співставленням з сусідньою Польщею, яка, відновлюючи свою державність, постала перед проблемою об'єднання територій, що належали до різних імперій.

Різноголося в історичному аналізі об'єднавчого процесу, яке актуалізувало цю проблему, не заперечило принципів позитивів національної єдності. Впродовж міжвоєнного часу в історичній та суспільній думці відбулася кристалізація соборницької ідеї, яка відтепер стала основою програм усіх домінуючих політичних сил національно-визвольного табору. Символічне дійство на Софійському майдані 22 січня 1919 р. зі сфери історичного міфу перейшло в площину історичного прецеденту. До цієї події, як до кульмінаційного моменту складного інтеграційного проекту, у повній мірі, стосувалася відома теза Д. Дорошенка 1935 р.: «Проблема вільної і незалежної України, зреалізована хоча на короткий час в тих роках, тепер уже не лежить “по-за межами можливого”, як здавалося скептикам 35 літ тому, коли вперше по довгих роках мовчання розгорнуто прапор вільної і самостійної України. /.../ на протязі цього часу сталося таке, що важить більше за всі теоретичні міркування: між 1900 роком, коли писав Франко свої знамениті слова, і сьогоднішнім днем стоїть великий прецедент 1917–1920 років»⁷¹.

⁷¹ *Дорошенко Д.* Нарис історії української політичної думки за часів Світової війни. — Прага, 1936. — С. 98–99.

Zenon E. Kohut

**Habent sua fata libelli:
The Torturous Destiny of Two Monographs
on Hetman Petro Doroshenko**

On 30 June 1939, the prominent Ukrainian historian and political activist, Dmytro Doroshenko, completed a comprehensive manuscript devoted to his distant relative, Hetman Petro Doroshenko (1665–1676). It was the first major study devoted to this Cossack hetman¹.

Fate was unkind to this manuscript. As the Second World War broke out, Dmytro Doroshenko brought the manuscript with him from Warsaw to Prague. He was forced to leave his manuscript behind when he fled Prague in 1945. Dmytro Doroshenko himself never lived to see his monograph published. He died in Munich in 1951 without ever seeing his manuscript again. All efforts at attempting to locate the manuscript by his wife failed.

When Dmytro Doroshenko wrote his monograph, he already had a brilliant career as a civic figure, historian, and politician. Born in a Cossack officer family from the Hlukhiv region that had produced two hetmans (Mykhailo Doroshenko and Petro Doroshenko), Dmytro Doroshenko flung himself into the Ukrainian movement of the late nineteenth and the twentieth century, including membership in the Ukrainian Student *Hromada*, the Revolutionary Ukrainian Party, and later the Society of Ukrainian Progressives (TUP). He also contributed to political journals in Galicia and after the 1905 Revolution to newspapers and journals of national-democratic orientation in Eastern Ukraine.

Dmytro Doroshenko was politically active in the revolutionary period of 1917–1918. He was appointed commissar of Galicia and Bukovyna by the Russian Provisional Government. Subsequently, Dmytro Doroshenko was asked to form the new government (General Secretariat) of the Ukrainian Central Rada, but he declined due to differences with the Rada head, Mykhailo Hrushevs'kyi. After the coup that brought Hetman Pavlo Skoropads'kyi to power, he became Minister of Foreign Affairs

¹ See the *Foreword* by the editor Vasyl' Omel'chenko in: *Doroshenko Dmytro*. Hetman Petro Doroshenko. — New York: UVAN, 1985. — P. 17. For a brief overview of Dmytro Doroshenko's biography see: *Kohut Zenon E., Nebesio Bohdan Y., and Yurkevych Myroslav*. Doroshenko, Dmytro // *Historical Dictionary of Ukraine*. — Lanham, Maryland; Toronto; Oxford: The Scarecrow Press, 2005. — P. 143–145.

of the Ukrainian State — a position Dmytro Doroshenko held until the fall of Skoropads'kyi's government in December 1918.

From 1920, Dmytro Doroshenko lived as an émigré. He continued his political activity by helping to establish a Ukrainian monarchist union — the Ukrainian Union of Agrarian Statists. There Doroshenko worked closely with the Union's main ideologue, V'iacheslav Lypyns'kyi. In his ideology, Lypyns'kyi criticized the Ukrainian Central Rada and Directory governments for attempting to base the national liberation struggle on socialist principles and their rejection of the state-building capabilities of the landowning classes. Lypyns'kyi also believed that Ukrainian statehood was achievable only by the landowning elites — a philosophy also adopted by Dmytro Doroshenko².

It was during emigration that Dmytro Doroshenko experienced his most productive period as an historian. He was Professor of History at the Ukrainian Free University (then located in Prague) and headed the Ukrainian Scientific Institute in Berlin. Dmytro Doroshenko wrote many works on history, culture, and the church. Most notable were his survey works: *Narys istorii Ukraïny* (2 volumes, 1932–1933), *Istoriia Ukraïny, 1917–1923* (2 volumes, 1930–1932), and *Ohliad ukraïns'koï istoriohrafii* (1923). In 1936, the University of Warsaw offered Dmytro Doroshenko a Chair in Church History in the Department of Orthodox Theology. Throughout his stay in Poland, Doroshenko embarked on extensive research in archives in Warsaw, Cracow, Poznań, and L'viv on the Cossack period of Ukrainian history, especially the period of Hetman Petro Doroshenko, the monograph that he completed in Warsaw in 1939.

Although Dmytro Doroshenko penned the first comprehensive monograph on the hetman, there were already a number of views on Hetman Doroshenko's life and policies. The eighteenth-century Cossack chronicles castigated the hetman for his pro-Ottoman policies, the depredations caused by his Tatar and Turkish «allies», and his massive retributions against those disloyal to his authority³. However, there are indications that during the 1700s authors were already divided in their opinions about Petro Doroshenko and his policies. For example, while Hryhorii Hrabianka, who was more critical of Hetman Doroshenko, called this hetman «godless» for allegedly not condemning the desecration of holy icons in Kam'ianets' by his Ottoman allies, Samoïl Velychko was more sympathetic to Petro Doroshenko, presenting a different narrative and emphasizing Ottoman benevolence to the local residents who surrendered to the Ottoman troops⁴.

The imperial Russian narrative portrayed Hetman Petro Doroshenko in largely negative undertones, at least while referring to his political career prior to this

² Prymak Thomas M. Dmytro Doroshenko: A Ukrainian Émigré Historian of the Interwar Period // Harvard Ukrainian Studies. — 2001. — Vol. XXV. — No. 1/2. — P. 31–56 (on pages 33–34).

³ Grabianka Grigorii. Deistviia prezel'noi i ot nachala poliakov krvavshoi nebyvaloi brani Bogdana Khmel'nitskogo, getmana Zaporozhskogo, s poliaki...roku 1710, izdana Vremennoi kommissiei dlia razbora drevnikh aktov. — Kiev: V Universitetskoï tipografii, 1854. — P. 201, 205–207; Velychko Samoïl. Letopis' sobytii v iugozapadnoi Rossii v XVII-m veke (1720)... izdana Vremennoi kommissiei dlia razbora drevnikh aktov. — Vol. 2. — Kiev: V Lito-tipografskom zavedenii Iosifa Val'nera, 1851. — P. 334 passim.

⁴ Grabianka Grigorii. Deistviia prezel'noi. — P. 206–207; Velychko Samoïl. Letopis' sobytii. — P. 331.

hetman's surrender to the Muscovite authority in 1676. In their writings Doroshenko emerged as a shrewd and unscrupulous politician who in his drive for personal power even chose Muslim protection. Some even called his ascent to the hetman's office «illegal»⁵. At the same time, these historians recognized that Hetman Doroshenko was an able and steadfast opponent both of Moscow and Warsaw. For imperial Russian historians the opposition to Moscow was condemned.

Late nineteenth-century Ukrainian historians told a much more positive story. Mykola Kostomarov in his study of the period of the «Ruina» counted Petro Doroshenko among the most distinguished leaders of early-modern Ukrainian history⁶. According to Kostomarov, Hetman Doroshenko «was genuinely devoted and always true to the idea of independence and uniqueness of his fatherland» (*idee nezavisimosti i samobytnosti svoei rodiny*) — a vision that was the continuation of that of his predecessors, most notably Bohdan Khmel'nyts'kyi and Ivan Vyhovs'kyi⁷.

Kostomarov's opinion that Petro Doroshenko was a distinguished statesman of his time and advanced the political course of the late Bohdan Khmel'nyts'kyi was shared by other Ukrainian scholars. For example, Andrii Storozhenko, while refusing to acknowledge «love for [one's] fatherland» and «political ideals» in other hetmans, considered Hetman Petro Doroshenko «unwavering in his desire [to guarantee] the political independence and uniqueness of Little Russia» (*stremlenii k politicheskoi nezavisimosti i samobytnosti Malorossii*)⁸. Oleksandra Efymenko counted this hetman among very few leaders of that tumultuous period, who emerged not owing to accidental play of various forces, but owing to individual qualities: first of all, his intellect, natural eloquence and aspiration for power, which turned him into a leader of the masses⁹. Mykhailo Hrushevs'kyi considered Hetman Doroshenko «an individual of extraordinary spirit, dedicated with his soul and body to [the task] of liberating Ukraine»¹⁰.

The late nineteenth-century tendency to portray Hetman Petro Doroshenko as a prominent early-modern Ukrainian statesman became predominant during the first decades of the next century. Most significantly this view was upheld by V'iacheslav

⁵ *Bantysh-Kamenskii Dmitrii*. Istoriiia Maloi Rossii (1823). — Kyiv: Chas, 1993. — P. 257, 264–266, 270–272; *Popov Aleksandr*. Russkoe posol'stvo v Pol'shche v 1673–1677 godakh. Neskol'ko let iz istorii otnoshcheniia drevnei Rossii k evropeiskim derzhavam. — St. Petersburg, 1854. — P. 55–61 passim; *Pavlishchev Nikolai*. Pol'skaia anarkhiia pri Iane Kazimire i voina za Ukrainu. — Vol. 2. — St. Petersburg: Tipografiia V. S. Balasheva, 1887. — P. 337–339.

⁶ *Kostomarov Nikolai*. Ruina 1663–1687: Istoricheskaiia monografiia. Getmanstva Brukhovetskago, Mnogogreshnago i Samoilovicha. — St. Petersburg and Moscow: Izdanie knigoprodavtsa-tipografa M. O. Vol'fa, 1882. — P. 512–513.

⁷ *Kostomarov Nikolai*. Ruina 1663–1687. — P. 512; *Stepanov Valerii*. Postat' Petra Doroshenka u vysvitleni istoriykiv // Istynu vstanovliue sud istorii. Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka. — Vol. 2. — Kyiv: NAN Ukraïny; Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2004. — P. 418–448 (on pages 420–423); *Smolii Valerii and Stepanov Valerii*. Petro Doroshenko: politychnyi portret. — Kyiv: Tempora, 2011. — P. 24.

⁸ *Storozhenko Andrei*. Rodion Grigor'evich Dmitrashko, polkovnik Pereiaslavskii // Kievskaiia starina (hereafter — KS). — 1893. — Vol. 41. — P. 1–28 (on pages 2–3).

⁹ *Efimenko Aleksandra*. Istoriiia ukrainskogo naroda. — St. Petersburg: Tip. Akts. Obsch. Brokgauz Efron, 1906. — P. 250–253.

¹⁰ *Hrushevs'kyi Mykhailo*. Iliustrovana istoriiia Ukraïny. — Kyiv: Petro Bars'kyi, 1917. — P. 341.

Lypyns'kyi who dubbed Hetman Petro Doroshenko «the last [true] Cossack» and considered him to be an outstanding example of a Ukrainian native aristocracy that was the primary proponent of Ukrainian state autonomy¹¹.

It was an interpretation that was followed by Dmytro Doroshenko in his *Hetman Petro Doroshenko*. The work is primarily a political biography without much general discussion of Ukrainian history. As a statist, Dmytro Doroshenko viewed the Ukrainian Hetmanate as an early modern state. Unlike Hrushevs'kyi, who emphasized mass movements, Dmytro Doroshenko focused on the role of Ukrainian elites in the creating of such state structures. For Dmytro Doroshenko, therefore, Hetman Doroshenko served as a prime example of such a leader. The book demonstrates that Hetman Doroshenko was totally devoted to the cause of uniting Ukraine in the face of Ukrainian disunity as well as Polish and Muscovite intransigence. At the same time, Dmytro Doroshenko did not glorify the hetman and presented honestly the disastrous consequences of Hetman Doroshenko's pro-Ottoman policies¹².

Perhaps the work's greatest achievement was that for the first time it established a comprehensive chronology of Hetman Petro Doroshenko's life and political activity (over 700 pages in the printed edition). This detailed political biography was based on published sources as well as use of archives in Warsaw, Cracow, Poznań, and L'viv. In fact, virtually every event described by Dmytro Doroshenko is backed by extensive documentary citations and, on occasion, he cites or paraphrases major portions of memoranda. While this technique slows the narrative, it makes it more nuanced and detailed and gives the reader a better feel for the issues and language of the seventeenth century¹³.

Dmytro Doroshenko's extensive documentary citations become particularly important in the light of the subsequent destruction of some of the Polish archives. The historian used documents from major Polish archives: Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Koronne Warszawskie (AKW), Archiwum Radziwiłłów (AR) in Warsaw, as well as major Polish library manuscript collections (Biblioteka Zamojskich, which included the family archive, Biblioteka Baworowskich, Biblioteka Czartoryskich, Biblioteka Ordynacji Krasińskich, and Biblioteka Narodowa)¹⁴. Overall, Polish archives and library manuscript collections suffered heavy losses during World War II. The worst affected were the Warsaw manuscript materials and documents which were 95 per cent destroyed¹⁵. The invaders destroyed the Sejm and Senate Library, the Przeddziecki Library, the Zamoyski Library, the Załuski Library, the Central Military Library, the Radziwiłł collections in Warsaw, the Polish National

¹¹ *Lypyns'kyi V'iacheslav*. *Tvory*. Arkhiv. Studii. — Vol. 2. — Philadelphia, 1990. — P. 243; *Ibid.* — Vol. 3. — 1991. — P. 151–152, 169.

¹² *Doroshenko Dmytro*. *Hetman Petro Doroshenko*. — P. 641–670; *Stepankov Valerii*. *Postat' Petra Doroshenka u vysvitlenni istoriykiv*. — P. 426.

¹³ *Prymak Thomas M*. *Dmytro Doroshenko: A Ukrainian Émigré Historian of the Interwar Period*. — P. 43–44. I have reconstructed such documents in my own research.

¹⁴ *Doroshenko Dmytro*. *Hetman Petro Doroshenko*. — P. 21–22.

¹⁵ For the history of the Polish archives see: *Tomczak Andrzej*. *Zarys dziejów archiwów polskich*. — Vols. 1–2. — Toruń, 1974–1980.

Library, the Krasieński Library, and other collections¹⁶. For example, after the war *AGAD* contained 370,000 archival units (groups of documents) of 2,000,000 archival units of the prewar collections¹⁷.

Establishing which documents related to Hetman Petro Doroshenko had been available to Dmytro Doroshenko and later lost during the war represents a major undertaking of its own and goes well beyond the topic at hand. However, it is possible to give representative examples of the documentary richness lost and now only available in Dmytro Doroshenko's monograph. In examining the first hundred pages of the monograph dealing with the first months of Hetman Petro Doroshenko's rule, there are 53 references to the *Biblioteka Ordynacji Krasieńskich* and another dozen to other Polish archives and libraries in Warsaw (*Archiwum Radziwiłłów*, *Archiwum Zamoyskich*, and *Biblioteka Narodowa*)¹⁸. Some of the more interesting documents from *Biblioteka Ordynacji Krasieńskich* deal with the overthrow of Petro Doroshenko's predecessor in the hetman's office (Stepan Opara), Petro Doroshenko's ascent to power with Tatar assistance, letter by a commander of the Polish garrison in Bila Tserkva¹⁹, and Petro Doroshenko's letter to the Polish king vehemently rejecting the charge that he, Doroshenko, had been elected hetman by the Tatars rather than by the Cossacks of all ranks²⁰. Another important document for reconstructing Hetman Doroshenko's early career includes this hetman's assurances to the king that he, Petro Doroshenko, «self-imposed the burden of hetmancy» without royal consent only because he saw «the imminent danger and great ruin of entire Ukraine»²¹.

The monograph also contains interesting documentation of Hetman Doroshenko's desperate attempt at maintaining the recently achieved unity of the Hetmanate (1668). After uniting both banks, the hetman appointed Dem'ian Mnohohrishnyi as

¹⁶ *Salmonowicz Stanisław*. *Polskie państwo podziemne*. — Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1994. — P. 229.

¹⁷ *Mathes William L*. *Russian Collections in Libraries and Archives of Warsaw // Slavic Review*. — 1974. — June. — Vol. 33 (2). — P. 323–335 (on pages 332–333). As an example of important archival collections being wiped out during World War II see references to the destroyed collections of documents from *Księgi Sądów: Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego (1591–1744 [1795])*, such as *Protokół spraw sejmowych i relacyjnych 1659–1667*, and *Protokół spraw sejmowych i relacyjnych 1676–1681*. See: http://www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/MK_inw.xml#

¹⁸ *Kamieniecki Witold*. *Straty Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w zakresie zbiorów rękopiśmiennych // Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*. — Vol. 3 («Biblioteki»). — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955. — P. 142–176; *Wolff Adam*. *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasieńskich // Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*. — Vol. 3 («Biblioteki»). — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955. — P. 177–318. Also see *Tomkiewicz Władysław*. *Straty kulturalne Warszawy*. — Warszawa, 1948 and *Wojenne losy Biblioteki Ordynacji Krasieńskich* at: <http://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf> For the catalogue of manuscripts in the pre-WWII collection and documents, related to Hetman Petro Doroshenko, see: *Pułaski Franciszek*. *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasieńskich*. — Warszawa: Nakładem Funduszu Świdzińskich, 1915. — P. 291, 292, 297, 501, 532, 541, 714, 716–718.

¹⁹ *Doroshenko Dmytro*. *Hetman Petro Doroshenko*. — P. 55.

²⁰ *Ibid.* — P. 53.

²¹ *Ibid.* — P. 63–64.

acting hetman for the Left Bank while Hetman Doroshenko pursued military campaigns on the Right Bank. Muscovy was able to pressure Mnohohrishnyi to become a full-fledged Left Bank hetman under its authority. The monograph contains extensive fragments of a letter written by Hetman Doroshenko to Mnohohrishnyi (January 1669) attempting to avert the split of the Left Bank from his rule²².

These are just a few examples of important sources cited, paraphrased, or extensively quoted in Dmytro Doroshenko's monograph that are no longer available to researchers. It is, therefore, very fortunate that this monograph did not disappear, but resurfaced in the West following the Prague Spring of 1968 and was brought to light in the spring of 1970. Apparently, it was sent by Ukrainian scholar and activist in Czechoslovakia, Orest Zilyns'kyi, to the then president of the Ukrainian Free Academy of Sciences in the U.S., Oleksander Ohloblyn. Details of how the manuscript survived and how it was smuggled out have never been revealed. Those involved feared Communist reprisals and covered up their tracks. In fact, Orest Zilyns'kyi, whose collection of Ukrainian folk ballads was banned from publication by the Czechoslovak authorities (1971), was killed under mysterious circumstances in July 1976²³. The work was finally published in 1985 by UVAN, the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US.

When Dmytro Doroshenko's work was finally published it offered a very different portrait of Hetman Petro Doroshenko from the one presented in Soviet Ukraine. In the Soviet historiography of the 1940s, Hetman Doroshenko is named among the «foremost enemies of the Russian state»²⁴. In fact, after the publication of the «Theses on the 300-Anniversary of the Reunification of Ukraine with Russia» (1954), all historical events and personalities had to be viewed through the prism of their relation (and attitude) towards Russia. Thus, works written by Soviet Ukrainian scholars during the 1960s and 1970s tended to label Hetman Doroshenko (as well as other «treacherous hetmans») an egotistical power-monger who sacrificed Ukraine to his «narrow class interests»²⁵. Olena Apanovych wrote in her 1961 monograph: «With Doroshenko's power solidified the condition of Ukrainian populace much worsened... Since the very beginning of his career Doroshenko proved himself to be a power-monger who in his strife for personal power employed actions which harmed the interests of the entire country»²⁶. At the same time, the «official» version of history

²² Ibid. — P. 227.

²³ *Senkus Roman*. Zilynsky, Orest // Encyclopedia of Ukraine, ed. Danylo Husar Struk. — Vol. 5. — Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1993. — P. 865; *Nevrlyi Mikulash*. Orest Zilynskiy iak literaturoznavets' // *Suchasnist'*. — 1994. — Vol. 11. — P. 156–164.

²⁴ For example see: *Stetsiuk Kateryna*. Vplyv povstannia Stepana Razina na Ukraïnu: Z istoriï spil'noi borot'by rosiiskoho i ukraïns'koho narodiv proty feodal'no-kriposnyts'koho hnitu / Pid. red. M. P. Petrovs'kyi. — Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1947. — P. 24.

²⁵ References are made to: *Stetsiuk Kateryna*. Narodni rukhy na Livobverezhnii i Slobids'kii Ukraïni v 50-kh–70-kh rokakh XVII st. — Kyiv: AN URSSR, 1960. — P. 256–257, 281–283, 349–356; and *Apanovych O.M.* Zaporoz'ka Sich u borot'bi proty turets'ko-tatars'koi ahresii (50-ti–70-ti roky XVII st.). — Kyiv: AN URSSR, 1961. — P. 195, 197. See discussion of that period's historiographical views on Petro Doroshenko in: *Stepankov Valerii*. Postat' Petra Doroshenka u vysvitleni istoriykiv. — P. 429.

²⁶ *Apanovych O.M.* Zaporoz'ka Sich. — P. 195.

was subverted by the evolution of certain views by some Ukrainian scholars (first of all, Olena Apanovych). Utilizing Soviet shibboleths of anti-Polish noble sentiment and pro-unification of the Ukrainian lands, in addition to criticizing Hetman Doroshenko for his «narrow class interests», they indicated that this hetman fought for clearing Ukraine from the rule of the Polish nobility and the unification of the divided parts of Ukraine²⁷. Soviet Ukrainian historians —among them Volodymyr Holobuts'kyi and Olena Apanovych— pointed out in their studies that Hetman Doroshenko's policy was centered on the denunciation of the Truce of Andrusovo and the unification of Ukraine²⁸. This line of thought among Ukrainian historians could only develop freely after Ukrainian independence. Fortunately, historians, such as Oleksandr Hurzhii, Volodymyr Horobets', Valerii Smolii, Valerii Stepankov as well as other scholars were able to turn to Dmytro Doroshenko's work for material in their rethinking of Petro Doroshenko and his hetmancy²⁹.

In 1970 another historian was completing the second major study of Hetman Petro Doroshenko. Jan Perdenia (22.12.1898–5.1.1973) was born in a largely Ukrainian area of Polissia and had shown an abiding interest in Ukrainian folklore and history. He taught at Polish middle school and as the Senior Assistant of the Chair of Modern Polish History at the Jagellonian University (Kraków) (1945-1948). He also lectured and conducted research at the university level. While at this position, Perdenia wrote a monograph on the history of Kam'ianets' (Kamieniec) and the Kam'ianets' (Kamieniec) *starostvo*. He also showed what became an abiding interest in Cossack Ukraine. Between 1952 and 1969, Jan Perdenia taught at the Higher Pedagogical School in Kraków. During this time, he continued his historical research and was habilitated at the Jagellonian University in 1963. His dissertation, *About the Position of the Polish-Lithuanian Commonwealth's Gentry in Relation to Ukrainian Affairs on the Cusp of the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, was published in that year and received numerous acclaims as a valuable and well-researched treatise³⁰. Yet Jan Perdenia's most significant contribution to Ukrainian and Polish history, his political biography of Hetman Petro Doroshenko, was not published soon after it was written, but only reached readers thirty years later³¹.

Unfortunately for Jan Perdenia, Dmytro Doroshenko's manuscript was unavailable to him and he had to do much of the same fundamental spadework in researching his *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. Perdenia's study benefited from access to surviving Polish archival collections and was augmented by the documents from the archival collections of Moscow, including substantial materials not used by Doro-

²⁷ Ibid. — P. 202–203, 207–209.

²⁸ *Golobutskii V.A.* Zaporozhskoe kazachestvo. — Kiev: AN USSR, 1957. — P. 312; *Apanovych O.M.* Zaporoz'ka Sich. — P. 207–209.

²⁹ *Stepankov Valerii.* Postat' Petra Doroshenka u vysvitleni istoriykiv. — P. 436–437.

³⁰ Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. — Wrocław: Wydaw. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, 1963. *Winiarska Agnieszka.* In Memoriam: Jan Perdenia (22 XII 1898 – 5 I 1973) // *Kwartalnik Historyczny.* — Warszawa, 1973. — No. 3. — P. 777–778.

³¹ *Perdenia Jan.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. — Kraków: Universitas, 2000.

shenko. Nevertheless, he lacked access to the destroyed Polish sources that had been utilized by Dmytro Doroshenko³². Thus, the two works complement each other.

The traditional Polish narrative (for example, Antoni Rolle, Tadeusz Korzon and Adam Darowski) tended to view Hetman Petro Doroshenko as an adventurer and unscrupulous politician, whose ambition for power resulted in him upsetting the political balance in the region and adversely affecting the state interests of both the Polish-Lithuanian Commonwealth and Russia³³. Thus, Tadeusz Korzon described Hetman Doroshenko as a devious politician, whose actions were instrumental in inspiring Hetman Ivan Briukhovets'kyi's uprising (1668): «Doroshenko has proven to be a crafty player when he, with the mediation from [Metropolitan] Tukul's'kyi convinced Briukhovets'kyi that he, [Doroshenko], would lay down his [ceremonial hetman's] mace for the good of Ukraine...Doroshenko wanted that uprising to happen for his own benefit...»³⁴.

After the Second World War, despite pressures to adhere to the same interpretation as was propagated in Soviet Ukraine, Polish specialists began to discuss the difficult circumstances under which Hetman Doroshenko had to operate, the magnitude of the task he was facing as well as the constricted space for political maneuvering available to him. Pioneering this paradigm shift from the old Polish historiography was Zbigniew Wójcik, who wrote as early as 1959 that numerous historians were quick to recognize an adventurer in Doroshenko, though it was very difficult to evaluate the leader, who was struggling to unite his Fatherland delivering it from the authority of Poland and Russia and submitting it to the Ottoman Porte³⁵.

Subsequently, historians such as Matwój Jaworski and Janusz Woliński, began to pay specific attention to the relationship between Doroshenko's Cossack polity and the Polish-Lithuanian Commonwealth, especially during the reign of Jan III Sobieski, and the circumstances under which Hetman Doroshenko chose to accept the suzerainty of the Turkish sultan³⁶. Scholars, like Wiesław Majewski, even acknow-

³² This can be seen from comparing the archival sources, employed by both authors. See *Doroshenko Dmytro*. Hetman Petro Doroshenko. — P. 22; *Perdenia Jan*. Hetman Piotr Doroshenko a Polska. — P. 475.

³³ Dr. *Rolle Antoni Jósef*. Zemsta kozacza. Nowe opowiadania historyczne: Pod krzyżem. Losy kresowego miasteczka. Wartabiet. Zemsta kozacza. Porwanie króla. Niedoszę legion. — Lwów: Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878. — P. 208–229; *Korzon Tadeusz*. Dola i niedolia Jana Sobieskiego, 1629–1674. — 3 vols. — Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1898; *Darowski Adam*. W przededniu tureckiej nawałnice // *Szkice Historyczne*. — Warszawa: Nakładem Księgarni T. Paprockiego i S-ki, 1901. — P. 11–14.

³⁴ *Korzon Tadeusz*. Dola i niedolia Jana Sobieskiego. — Vol. 2. — P. 296–297.

³⁵ *Wójcik Zbigniew*. Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. — P. 217–249.

³⁶ *Jaworski Matwój*. Kampania ukraińska Sobieskiego 1671 r. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. — Vol. 11, part 1. — Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1965. — P. 69–130; *Woliński Janusz*. Z dziejów wojen polsko-tureckich. — Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1983. — P. 21–160. For the views of Woliński on Ukrainian history and particularly on Hetman Petro Doroshenko see: *Wagner Marek*. Dorobek Profesora Janusza Wolińskiego (1894–1970) w zakresie badań nad dziejami Ukrainy // *Ukraina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svdomist', derzhavnist'*. — L'viv, 2008. — Vol. 17. — P. 571–578.

ledged the state-building impetus of the Cossack hetman and pointed at Doroshenko's attempt to unify divided Cossack Ukraine³⁷.

In the late 1960s, Perdenia, working independently in Communist Poland, came to similar conclusions as Dmytro Doroshenko, namely that Hetman Petro Doroshenko's policy was aimed at securing the unity and autonomy of Ukraine. According to Perdenia all of Hetman Doroshenko's political maneuvering during the 1668–1670 period was devoted to this purpose and the hetman even re-entered negotiations with the Polish-Lithuanian Commonwealth in his bid to secure the recognition of the Ukrainian Cossack state—as the Great Principality of Rus'—as one of three components of the Commonwealth³⁸.

Perdenia brings out the importance of Tatar support in Hetman Doroshenko's rise to power and that Doroshenko was leaning towards securing the patronage of the Ottoman Porte as early as 1666. In fact, Perdenia shows very well how the Truce of Andrusovo (1667), which partitioned Cossack Ukraine between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, sparked the emergence of a pro-Ottoman political orientation among Cossack officers. The scholar further demonstrates that Hetman Doroshenko's loss of support was directly tied to the hetman's pro-Ottoman policy, which despite great human sacrifice in Ukraine failed to meet its objectives.

While Perdenia's monograph is no doubt the apex of the paradigm shift on Hetman Petro Doroshenko in Polish historiography, it does exhibit some echoes of the old historical outlook. On the one hand, Perdenia conclusively demonstrates Hetman Doroshenko's dedication to salvaging a Cossack state on both sides of the Dnipro River³⁹. On the other hand, Perdenia portrays the Cossack hetman as a shrewd and unscrupulous politician (to whom «the oath [of allegiance to Poland] represented empty words») and who is to blame for the collapse of the Commonwealth-Cossack negotiations⁴⁰. At the same time, throughout Perdenia's monograph King Jan III Sobieski is represented in a somewhat idealized portrait. It is impossible to know whether these views were sincerely held by Jan Perdenia or whether he inserted them in the hope of getting his book published.

Fate was equally unkind to Perdenia's manuscript. Although he completed it in 1971, he was not able to get a publisher because the topic was considered inappropriate by the Polish communist authorities. At that time Frank Sysyn was on an IREX research scholarship in Poland (September 1972 to June 1973) and met with Professor Jan Perdenia. Unfortunately Perdenia died in January 1973. Sysyn was given a copy of the manuscript for safekeeping in the West. Sysyn heard that the family attempted to turn to the highest level to get the manuscript published, but received an answer that there are topics about which one should not write⁴¹.

Jan Perdenia's monograph finally found its audience in the year 2000. In a brief foreword, Poland's premier historian of early modern Ukraine Zbigniew Wójcik

³⁷ *Majewski Wiesław*. Podhajce — letnia i jesienna kampania 1667 r. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. — Vol. 5. — Part 1. — Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1960. — P. 49.

³⁸ *Perdenia Jan*. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. — P. 143–260.

³⁹ *Ibid.* — P. 78, 111–112.

⁴⁰ *Ibid.* — P. 129.

⁴¹ Interview with Dr. Frank Sysyn (held on 22 March 2012 in Edmonton, AB).

explained that although a long period had elapsed since the work had been written, it still remains a fundamental work of great scholarly value. He also listed some of the more important works published on the topic since Perdenia completed the manuscript, including Dmytro Doroshenko's *Hetman Petro Doroshenko*⁴².

As a result of politics and individuals' fate, the first two and only major monographs on Hetman Petro Doroshenko of the middle of the twentieth century became part of the scholarly discourse only at the end of the century. At least for Dmytro Doroshenko's work, published in New York and not reprinted in Ukraine after Ukrainian independence, some scholars and the general reading public do not have full access to this day. Perdenia's work published later and in nearby Poland was much more accessible after 2000, but had not been able to influence Polish readers during the critical rethinking of Ukrainian history and Ukrainian affairs that occurred in Poland in the last third of the twentieth century. Both monographs are united in forming the underpinnings for the third major monograph on Hetman Petro Doroshenko by Valerii Smolii and Valerii Stepankov, published in 2011⁴³. Thus, ended the torturous destiny of two book manuscripts on Hetman Petro Doroshenko. Indeed, *habent sua fata libelli*.

⁴² See the *Foreword* by Zbigniew Wójcik in: *Perdenia Jan. Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. — P. 7–8.

⁴³ *Smolii Valerii and Stepankov Valerii. Petro Doroshenko: politychnyi portret*. — Kyiv: Tempora, 2011. — 632 pages.

Франк Е. Сисин

**Грушевський проти Липинського:
Останні думки історика
про гетьмана Богдана Хмельницького та його добу***

«Кілька загальних завважень», остання глава завершального тому «Історії України-Руси» Грушевського про добу Хмельницького, поставила українських істориків та й взагалі освічену публіку як сучасних Грушевському, так і наступних поколінь, у складне становище¹. Зазвичай тих, хто схильний вважати Грушевського типовим національним або «націоналістичним» істориком, думки, висловлені у тій главі, збивають з пантелику². Наприкінці 1920-х років, коли переважна частина українських істориків та широкої громадськості дуже прихильно ставилась до досягнень гетьмана та створеної ним держави, майстер української національної історіографії кінця дев'ятнадцятого та початку двадцятого століття змалював національного героя та ситуацію в Україні впродовж

* Ця робота вперше була надрукована англійською мовою під назвою «Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian's Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era» як вступна стаття до видання: *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Part 2. — P. Lx–lxxviii. Авторизований переклад з англійської Оксани Юркової.

¹ Мирон Кордуба, один із кращих студентів Грушевського та провідний спеціаліст з доби Хмельницького, критикував оцінку Грушевським гетьмана та деяких аспектів Хмельниччини у написаному поза межами радянської України великому рецензійному огляді 7–9 томів. Див.: *Korduba Myron. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*. — 1932. — Vol. 6. — P. 30–60, 192–230, 358–85, особливо с. 377–381. У короткій рецензії на обидві книги 9-го тому у львівському часопису «Літературно-науковий вісник» (1931. — Т. 106. — С. 1029–1031) Симон Наріжний назвав 13-ту главу цінною, але дуже дискусійною, хоча і не полемічною. Він стверджував, що знахідки та висновки автора становлять великий інтерес, хоча й викликають значні заперечення. Про інші відгуки вчених за межами Радянського Союзу на роботу Грушевського див.: *Тельвак Віталій*. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — Київ, 2008. — С. 337–349.

² Про імідж Грушевського як українського національного або «націоналістичного» історика див. мій вступ до видання: *Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus'*. — Vol. 1. — Edmonton and Toronto, 1997. — P. xxii–xlii. Див. також: *Plochy Serhii*. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. — Toronto et al., 2005 та *Prymak Thomas*. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. — Toronto et al., 1987.

більшої частини його правління темними фарбами³. Ця гостро-емоційна оцінка помітно відрізнялася від опублікованих ним за час його довгої кар'єри більш позитивних суджень. Значну частину глави складала різка критика поглядів В'ячеслава Липинського (1882–1931) і державницької школи українських істориків. Як заключна і, таким чином, нібито найбільш значуща праця Грушевського про гетьмана та Україну середини сімнадцятого століття, остання глава часто затьмарювала великий об'єм написаного ним про добу Хмельницького в «Історії України-Руси».

Навряд чи можна було очікувати, що ці «Кілька загальних зауважень» історика, який присвятив Хмельниччині більше десяти років свого життя та понад дві тисячі друкованих сторінок, відрізняться за тоном від решти «Історії» і здаватимуться написаними скоріше в дусі полемічних творів Грушевського. Напевно, емоційне звучання цієї частини відвернуло увагу від аргументів, що були висунуті Грушевським. У 1929–1930 роках, коли вчений завершував роботу над 9-им томом «Історії», він перебував під великою напругою. Ті роки позначили початок офіційно ініційованих атак на Грушевського у марксистських виданнях і припинення підтримки його наукових установ та проектів. Розуміючи, що спливає час для продовження власних досліджень і видавничої діяльності, Грушевський мав відчувати все більшу необхідність виступити проти того, як він вважав, хибного курсу, яким пішли українські історики поза межами радянської України.

Незабаром після появи у 1931 році другої частини 9-го тому Грушевський був заарештований. Малоімовірно, що в радянській Україні багато читачів отримали том, який потрапив під зростаючі нападки вчених-марксистів та пропагандистів сталінської епохи. У 1932 році ці критики називали Грушевського «націонал-демократом», чиї погляди мало чим відрізнялися від поглядів Липинського, емігранта-монархіста та лідера державницької школи; у 1934 році Грушевського засуджували як «націонал-фашиста»⁴. До певної міри, нападки сталіністів на Грушевського, що все більше розходились із скільки-небудь серйозним зображенням його поглядів, як і на весь український патріотичний табір, породжували зростаючу симпатію до історика за кордоном і притишували

³ Рання марксистська історіографія була критично налаштована до гетьмана, але вона спродукувала лише кілька наукових робіт. Про еволюцію поглядів Грушевського на Хмельницького див. мою статтю *The Changing Image of the Hetman // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 1998. — Jg. 46. — No. 4. — S. 531–45. Серед українських істориків поза межами радянської України винятком був Василь Герасимчук (1880–1944), який поділяв погляди Грушевського, але підготовлена ним рецензія на роботу Грушевського була опублікована лише у 1990-х роках. Див.: *Федорук Я.О.* Відгук Василя Гарасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. — К., 1999. — Т. 3–4 (6–7). — С. 534–541.

⁴ Про умови, за яких Грушевський писав том, див.: *Plokyh Serhii*. *Writing the History in the USSR*, вступ до *Hrushevsky Mykhailo*. *History of Ukraine-Rus'*. — Vol. 9. — Bk. 1. — Edmonton and Toronto, 2005. — P. xxxvi–xxxix. Про завершення 9-го тому див. коментарі *Ярослава Федорука*: Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. — К., 2006. — Т. 10–11 (13–14). — С. 187. Про марксистських критиків див. *Plokyh S.* *Ibid.* — P. Lvii–lxiii, та *Тельвак В.* *Творча спадщина Михайла Грушевського*. — С. 319–332.

відповідь на його критику державницької школи. Смерть Липинського в 1931 році ліквідувала всі можливості для продовження наукової дискусії між двома істориками. Грушевський помер невдовзі після цього, в 1934 році. Таким чином, оскільки радянський уряд переслідував та у межах своїх кордонів закував українську історіографію у кайдани, опублікований Грушевським виклик поглядам Липинського не спровокував дискусії, якої автор «Загальних завважень», імовірно, прагнув.

Багато науковців вбачали причину різкості Грушевського в його досвіді державного будівництва у часи української революції та в його незгоді з політикою Липинського. Але в дореволюційних працях Грушевського є багато того, що пояснює його відмову від нового мислення державницької школи, яке привернуло увагу багатьох його молодших колег. Він був народником з довічною відданістю ідеї добробуту мас, що, на його думку, була підважена нещодавніми дослідженнями Хмельниччини, перш за все, роботами Липинського.

У роки безпосередньо перед і під час Першої світової війни, коли Грушевський приступив до включення Хмельниччини до своєї «Історії», він зіткнувся із новою ситуацією. Досі він пристосовував існуючу історіографію до формування загального академічного погляду на українську історію як на тяглий процес. Тепер же він був змушений переосмислювати періодизацію предмету дослідження. Доба Богдана, проте, вже добре укорінилась в українській історичній традиції. Хмельниччина перебувала в центрі уваги козацької історіографії вісімнадцятого століття. Крім того, основною історичною працею українського національного відродження була книга Микола Костомарова «Богдан Хмельницький», вперше опублікована в 1857 році, а згодом тричі перевидана за життя Костомарова у виправлених редакціях (1859, 1870, 1884)⁵. Цей час та гетьман були в центрі не лише української історичної традиції, але вони були також об'єктами польської та російської історіографій. Ще до того, як Грушевський написав першу сторінку своєї академічної історії цього періоду, польський історик Францішек Равіта-Гавронський опублікував двотомну біографію Хмельницького, виділяючи його та його епоху як найбільш істотні суб'єкти української історії та вивергаючи на гетьмана, козаків і русинів усі свої запаси жовчі⁶.

⁵ Про видання праці Костомарова та коментар Грушевського див.: *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — Київ, Відень, 1922. — С. 214–219; в англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — Edmonton and Toronto, 2002. — P. 692–697. Про монографію див.: *Ясь О.*, Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // *Український історичний журнал*. — К., 2007. — № 2. — С. 89–106.

⁶ У своїй праці «1655–1905. Krwawy gość we Lwowie» (Львів, 1905) Францішек Равіта-Гавронський процитував думку австрійського історика вісімнадцятого сторіччя Йогана-Християна фон Енгеля «Україні долею не судилося незалежне існування» в обстоюванні свого твердження про те, що «руська нація не має елементів, необхідних для державного життя». Це стосувалось не лише його тлумачення Хмельниччини, але свідчило також про ігнорування ним тогочасних прагнень українців. Див. написану ним біографію «Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana-Kazimierza» (Львів, 1906) та «Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana-Kazimierza do śmierci» (Львів, 1909), а також коментарі Грушевського на його праці (Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 222; в англomовному виданні: *History*. — Vol. 8. — P. 702).

Під час опрацювання Хмельниччини Грушевський також зіткнувся з іншою безпрецедентною обставиною: не він спочатку навчав представників тієї української історичної школи, яку він творив. Грушевський був тим професором, який призначав теми студентських семінарів й організовував публікації документів, але саме його колеги та учні проводили фундаментальні дослідження та готували до друку нові джерела, перш ніж сам Грушевський дійшов до доби Хмельницького в своїй «Історії». У 1898 році Грушевський написав передову програмну статтю «Хмельницький і Хмельницщина» для спеціального випуску «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», надрукованому до 250-ої річниці повстання 1648 року, але якраз той випуск містив новаторські дослідження Степана Томашівського (1875–1930) про народні рухи в Галицькій Русі 1648 року та Івана Франка (1856–1916) про Хмельниччину 1648–1649 у тогочасних віршах⁷. До Першої світової війни роботи Грушевського з цього періоду обмежуються нарисами до річниць (1654–1904, 1657–1907), відповідями польським і російським критикам українського руху, які писали про гетьмана та його епоху, популярною брошурою про гетьмана й кількома главами в узагальнюючих викладах⁸. У той же час Томашівський і Мирон Кордуба (1876–1947) опублікували важливі наукові студії з цього періоду, а також томи джерел⁹. Це призвело до того, що колеги Грушевського та його студенти отримали нагоду підважити його авторитет і запропонувати інші інтерпретації.

Начебто і цього було недостатньо, ще до того, як він у 1916 році опублікував вступні розділи свого дослідження Хмельниччини (том 8, частина 2 «Історії»), історичним поглядам Грушевського був кинутий виклик та з'явилась

⁷ *Грушевський Михайло*. Хмельницький і Хмельницщина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1898. — Т. 23–24. — С. 1–30; *Томашівський Степан*. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Там само. — С. 1–138; *Франко Іван*. Хмельницщина 1648–1649 років у сучасних віршах // Там само. — С. 1–114.

⁸ Про роботи Грушевського див. мою статтю *Grappling with the Hero: Hrushevs'kyi Confronts Khmel'nyts'kyi* // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1998. — Vol. 22. — P. 589–603, та мій вступ «Assessing the “Crucial Epoch”: From the Cossack Revolts to the Khmelnytsky Uprising at Its Height» до видання: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. xlv–xlviii. Позитивними оцінками Хмельницького щедро пересипана брошура Грушевського «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (Київ, 1909), що була призначена для широкої громадськості підросійської України після скасування заборони на друк українською мовою. Нариси Грушевського цього періоду зібрані у перших трьох томах видання *Грушевський Михайло*. Твори у 50 томах, що вийшли у підсерії «Суспільно-політичні твори» (Львів, 2002–2005).

⁹ Томашівський редагував два томи «Жерел до історії України-Руси»: том 4 (Львів, 1898), його вступна стаття «З життя галицько-руських соймиків» (с. 1–36), та том 6 (Львів, 1913), його вступна стаття «Межи Пилявцями і Замостем» (с. 1–144). Він також опублікував монографію «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики)» (Львів, 1913) та кілька статей (див. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223–224; у англомовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. 745). Кордуба редагував 12-й том видання «Жерела до історії України-Руси» (Львів, 1911), його вступна стаття «Боротьба за престіл по смерті Володислава IV» (с. 1–60), та опублікував дві спеціальні статті (див. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 211; у англомовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. 736).

довгострокова загроза його статусу як найбільш впливового історика України. У 1912 році Вячеслав Липинський опублікував великий збірник польською мовою під назвою «З історії України»¹⁰. Він складався із монографії, статей і документів, що в основному стосувались доби Хмельницького. Липинський написав дві основні наукові студії збірника: біографію Михайла Кричевського (Stanisław Michał Krzyczewski), шляхтича-римо-католика і полковника реєстрових козаків, який став на бік Хмельницького, і «Два моменти з історії пореволюційної України», дослідження епохи Хмельницького, де зосередився на останньому році його гетьманату та подіях після його смерті.

Липинський не походив з історичної школи Грушевського і не спирався на традиції українського народництва. Народжений у польській шляхетській родині на Правобережній Україні та охрещений як Вацлав, Липинський набув української ідентичності та присвятив своє політичне життя відстоюванню тези про те, що римо-католицькій польськомовній шляхті знайдеться місце в українській нації та у майбутній Українській державі. Липинський став одним із видатних українських політичних мислителів ХХ століття, рупором консерватизму та монархізму¹¹. В історичних творах Липинського, що здобув освіту в університетах Кракова та Женеви, відобразились неоромантична, неоконсервативна і патріотична течії польської політичної думки та історіографії початку ХХ століття, що підкреслювали позитивні аспекти боротьби за незалежність, верховенства держави, значення органічних спільнот і важливість історичних прикладів для наслідування¹². Липинський запровадив ці концепції в контекст історії України.

¹⁰ Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa / Ed. Waclaw Lipiński. — Kijów, Kraków, 1912, із студіями Липинського «Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (r. 1648–1649)» (s. 145–513), та «Dwie chwile z dziejów por Rewolucyjnej Ukrainy» (s. 514–617). Стаття «Stanisław Michał Krzyczewski» була перевидана в українському перекладі у кн.: Липинський Вячеслав. Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980.

¹¹ Про політичні ідеї Липинського див.: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn's'kyj / Ed. Jarosław Pelenski, спеціальний випуск, Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. 9, nos. 3–4; Gancarz В. «My szlachta ukraińska...». Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego, 1882–1914. — Kraków, 2006.

¹² Про Липинського як історика див.: Білас Лев. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський Вячеслав. Твори. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. xxiii–lxx. Про його інтелектуальне формування див.: Bilas Lev. The Intellectual Development of V. Lypyn's'kyj: His World View and Political Activity before World War I // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn's'kyj. — Р. 263–286, і його ж. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”: До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. xix–xlviі. Білас відзначає вплив на Липинського як його вчителя неоконсерватора Владислава Леопольда Яворського, так й істориків Станіслава Закшевського та Шимона Аскеназі. Див. також *Błachowska Katarzyna. Stanisław Zakrzewski (1873–1936) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Ed. Jerzy Maternicki with Leonid Zaskilniak. — Rzeszów, 2007, та Wróbel Piotr J. Szymon Askenazy (1865–1935) // Nation and History: Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War / Ed. Peter Brock, John D. Stanley, та Piotr J. Wróbel. — Toronto et al., 2006. — Р. 221–245. Про неоромантичні тенденції у творах Липинського див.: *Зашкільняк Леонід. Неоромантичні тенденції в українській історіографії початку ХХ століття // Historia-mentalność-tożsamość: Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego XIX i XX wieków / Ed. Joanna Pisulińska, Paweł Sierżega, and Leonid Zaskilniak. — Rzeszów, 2008. — S. 320–334.**

Автор підважив легітимність польських зазіхань до України, таким чином відкинувши усталені політичні традиції Речі Посполитої. Його біографія Кричевського була написана в дусі уявної історичної моделі, в даному випадку і як героїчної постаті, і як представника соціальної еліти, що долучився до повстання та розбудови української держави¹³.

Хоча польськомовний збірник Липинського «З історії України» навряд чи міг конкурувати за значимістю із *magnum opus* Грушевського, він був задуманий Липинським як частина більшої роботи¹⁴. У передмові до доопрацьованої праці «Два моменти з історії пореволюційної України», перевиданої у 1920 році, він описав свій збірник «З історії України» як вступну і підготовчу роботу до історії України, що він почав писати до війни, але зібрані для неї матеріали та підготовлений рукопис загинули під час революції¹⁵.

Не будемо розглядати більший проект Липинського. У його творі «З історії України» вже було запропоновано нове бачення епохи Хмельницького, що завдяки зосередженню уваги на шляхті та козацькій старшині розходила з народницькою традицією. Саме це звеличчування елітних верств як найважливіших позитивних елементів української історії привело до такого рішучого розриву із народницькою історичною концепцією. Поза тим Липинський зосередився на ролі гетьмана, державному будівництві та інтеграційному впливі української території на її мешканців. Він також запропонував нове тлумачення Переяславської угоди як політичного альянсу, в який Україна увійшла як окреме політичне і національне утворення¹⁶.

У роки перед Першою світовою війною виклик, кинутий Грушевському працею Липинського, не був настільки очевидним, адже обидва історики співпрацювали для розвитку української науки¹⁷. Липинський став до лав українських істориків і виказав повагу до праці Грушевського. Дійсно, Липинський навіть спочатку думав про проведення наукових студій з Грушевським у Львові, але

¹³ Білас досліджує вплив написаної Аскеназі біографії князя Юзефа Понятовського на написану Липинським біографію Михайла Кричевського. Див. його: Краків, Женева і філіяція "Кричевського". — С. xlv–xlvi.

¹⁴ Див. передмову Ігоря Гирича до листів Липинського до Грушевського у кн.: *Липинський Вячеслав. Листування (А–Ж) / Під ред. Романа Залуцького та Христини Пеленської*. — Київ, Філадельфія, 2003 (= Повне зібрання творів, архів, студії / Під ред. Ярослава Пеленського. Архів. — Т.1.). — С. 273.

¹⁵ Про довоєнні плани Липинського написати історію України див. передмову до кн.: *Липинський Вячеслав. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. — Відень, 1920. Якщо не зазначено інакше, посилання подані на це видання.

¹⁶ Див. дослідження цього питання Липинським у праці Stanisław Michał Krzyczewski // *Липинський В. Твори*. — Т. 2. — С. 41). В іншому місці в «Z dziejów Ukrainy» (s. 525–527), він окреслює мету Хмельницького вступити до військового союзу поєднаного з протекторатом задля перемоги над Річчю Посполитою.

¹⁷ Про історичні погляди Липинського та Грушевського у ці роки та контакти між ними див.: *Гирич Ігор. Державницький напрям і народницька історіографія (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. / Під ред. Ярослава Грицака та Ярослава Дашкевича*. — Львів, 1999. — С. 47–64.

змінив рішення після того, як Грушевський без його відома втягнув його у критику «Історії України-Русі» Миколи Аркаса¹⁸. Тим не менш, Грушевський і Липинський підтримували товариські стосунки, причому Липинський писав шанобливі листи до старійшини українських істориків та ділився з ним матеріалами¹⁹. Грушевський навіть запропонував змінити назву запланованої української версії статті «Два моменти з історії пореволюційної України», яку Липинський думав опублікувати у «Літературно-науковому віснику»²⁰. Тоді Липинський запропонував назву «На переломі (З історії української політики в половині XVII століття)», з якої він зберіг першу фразу, коли після революції надрукував доопрацьовану україномовну версію цієї роботи.

Липинський включив частину глави 6-го тому «Історії» Грушевського у свій збірник «З історії України» (він також опублікував низку оголошень та бібліографічних заміток про публікації Грушевського). Липинський використав перекладений польською мовою перевірений та авторизований Грушевським уривок під назвою «Українська шляхта на рубежі XVI та XVII століть» для обґрунтування свого твердження у праці «Stanisław Michał Krzyczewski», що до повстання приєдналися тисячі шляхтичів²¹. У другому виданні 2-ої частини 8-го тому «Історії України-Русі», що з'явилася 1922 року, але фактично була написана перед українською революцією, Грушевський позитивно оцінив внесок Липинського у «досі малодосліджену» тему участі шляхти у повстанні та впливу на нього, згадавши працю «З історії України»²². Основний дисонанс в їх відносинах пролунав, коли Липинський передав свій голос Степану Томашівському, який ви-

¹⁸ Лист від 21–28 серпня 1908 р. від Липинського до Василя Доманицького // *Липинський В. Листування (А–Ж)*. — С. 507–509. Про рішення Липинського див. передмову Ігоря Гирича до листів Липинського до Грушевського у кн.: *Листування Михайла Грушевського / Під ред. Любомира Винара*. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. — Т. 2. — Київ та ін., 2001. — С. 275. Про рецензію на книгу Аркаса див. листи Доманицького до Аркаса, опубліковані Інною Старовойтенко у виданні: *Український археографічний щорічник*. Нова серія. — Т. 10–11 (13–14). — К., 2006. — С. 565–566; про вихід Липинського з редакції «Літературно-наукового вісника» див.: Там само. — С. 574. Всі листи передруковані у кн.: «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Під ред. Інни Старовойтенко. — Київ, 2009. В цій же книзі передруковані рецензії Липинського з «Літературно-наукового вісника» (с. 225–236) та відгук Грушевського на неї (с. 237–241).

¹⁹ Див. п'ятдесят п'ять листів, опублікованих у кн.: *Липинський В. Листування (А–Ж)*. — С. 352–414. Разом із одним додатковим листом вони раніше були оприлюднені у кн.: *Листування Михайла Грушевського*. — Т. 2. — С. 271–327. Листи проаналізовані Ігорем Гиричем у передмові (с. 272–275), що містить перелік публікацій, де він їх цитував. Порівн.: Вступне слово Гирича до збірки листів Липинського, планованої у 1990-х рр., проте так і не надрукованої: Вячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // *Український історик*. — 1999. — Ч. 2–4 (141–143). — С. 110–142.

²⁰ Див. Лист від 21 грудня 1912 (з січня 1913 р. за новим стилем) // *Липинський В. Листування (А–Ж)*. — С. 404–405.

²¹ *Hruszewski Michał. Szlachta ukraińska na przełomie XVI–XVII wieku // Z dziejów Ukrainy*. — S. 1–46.

²² *Грушевський М. Історія України-Русі*. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223; у англомовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. 703.

користав його проти Грушевського під час боротьби за владу у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові у 1913 році. Липинський заявив, що він не знав, що його голос буде використаний проти Грушевського, і що він засуджує ті форми, в яких велась ця боротьба²³.

Однак уважне прочитання довоєнних праць Грушевського та Липинського показує, що конфлікт був неминучий. Обидва погоджувались, що рік 1649 був позначений найбільшими соціальними потрясіннями і повстаннями мас, але розходились у своїх оцінках. У своєму узагальнюючому огляді, опублікованому 1898 року, Грушевський пожалкував, що Хмельницький повернувся спиною до мас: він вказав, що повстання зазнало фіаско, тому що суспільний лад не був повністю повалений²⁴. Він вважав, що угодою з Московією гетьман поставив під загрозу українську незалежність, і стверджував, що незважаючи на позитивні сторони його урядування, він не продемонстрував якостей справжнього державного діяча. Упродовж десятиліття перед Першою світовою війною, у відповідь на російські та польські напади на Хмельницького та український рух, Грушевський написав полемічні популярні статті на їх захист, і в цих популярних нарисах історії України змалював Хмельницького та його добу більш позитивними з української національної точки зору, але сам залишився відданим інтересам народних мас²⁵.

Липинський використовував зовсім інші критерії для оцінки доби Хмельницького. Він зобразив повстання 1648–1649 років як повстання українського народу (*naród ukraiński*) — унікальну революцію у той період європейської історії (с. 145)²⁶. На його думку, повстання Хмельницького та «Велика українська революція» виявили українську національну «індивідуальність» (*indywidualność narodowa*) і національну відмінність (*odrębność narodowa*) українців від поляків і росіян. Липинський вважав, що українська нація у його час існувала завдяки українській революції 1648 року і боротьбі за національне визволення, яке привело до утворення Гетьманщини (с. 146–47). На відміну від Грушевського, він розглядав 1649 рік як кінець руйнівного періоду народних повстань, що відштовхували верхні шари суспільства. Відтак, на його думку, народна революція (*rewolucja ludowa*) перетворилася на конструктивну козацьку революцію (с. 522, 551). Хмельницький ефективно захищав суверенітет України завдяки Переяславським статтям і наступному владнанню відносин із Москвою (с. 527–31). На думку Липинського, визнання шляхтою Пінську влади Хмельницького в 1657 році ознаменувало об'єднання козаків і шляхти, «синів однієї української нації», під керівництвом «великого гетьмана». Цей союз означав цілком ясне проголошення української державності та позначив новий період у житті «відродженої у революції України» (с. 577, 578).

²³ Див. лист від 14 (27) липня 1913 р. // Липинський В. Листування (А–Ж). — С. 412. Про стосунки Грушевського з Томашівським див.: Бортняк Надія. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 186–192.

²⁴ Див. висвітлення статті «Хмельницький і Хмельнищина» у моєму вступі до *Hrushevsky M. History*. — Vol. 8. — P. xlvi–xlvii.

²⁵ Ibid. — P. Xlvii–xlviii.

²⁶ У цьому абзаці зазначені номери сторінок з видання «Z dziejów Ukrainy» 1912 р.

Коли Липинський випустив свою книгу, Грушевський працював над другою частиною 8-го тому своєї «Історії»; коли він дійшов до останньої глави 3-ї частини, спалахнула світова війна. Згодом, зимою 1916–1917 років під час московського періоду свого заслання Грушевський том завершив. Із властивою йому звичайною ретельністю у доборі джерел і вивченні наукової літератури він створив досі неперевершений у вичерпності опис великого повстання і гетьманату Хмельницького. Грушевський вважав, що він запропонував новий, необтяжений міфологією, погляд на Хмельницького і його епоху. Його робота багато в чому відрізнялась від традиційної української історіографії, яка прославляла Хмельницького як засновника Гетьманщини, та народницької історіографії, яка представляла гетьмана та його оточення як визволителів мас. Вже у 8-му томі, досліджуючи причини повстання і його перебіг до 1650 року, Грушевський критично розглянув багато українських традиційних дбайливо збережених легенд та інтерпретацій. Це проявилось навіть у періодизації ним подій. У той час, коли багато істориків до і після нього розглядали 1648 рік як великий вододіл української історії, Грушевський твердив, що козацька доба як період національного і культурного відродження та опору соціальному гніту почалася наприкінці шістнадцятого — на початку сімнадцятого століть і завершилась Зборівською угодою 1649 року, наслідки якої дали про себе знати в 1650 році. За Грушевським, перший етап повстання досяг найвищої точки із рішенням порвати з Польщею і відображав дозрівання національного розвитку до спроби створити державу; соціальні потрясіння, навпаки, після 1650 року втратили імпульс. Грушевський — національний історик вітав рішення Хмельницького порвати з Польщею, але Грушевський — народник нарікав на спад соціального радикалізму повстання.

Для 9-го тому «Історії», написаного у радянський час, Грушевський, аби нагромадити нові матеріали про гетьманування Хмельницького після 1650 року, організував ретельне опрацювання архівних джерел, і значна їх частина представлена у томі. На той час, як Грушевський передав до друку другу книгу 9-го тому, він остаточно вирішив відповісти на виклик, кинутий Липинським. Звичайно, поява у 1920 році книги «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» зробила цей виклик більш очевидним²⁷.

У передмові Липинський твердив, що запланована ним ще до світової війни «Історія України» була задумана за відмінною від зазвичай прийнятої в українській історіографії схеми, що зосереджувалась на «сентиментально-опозиційному» і «безрозумно-деструктивному». Навпаки, праця Липинського повинна була акцентувати на «мужніх» та «організаційних» проявах життя українського народу. Можна тільки дивуватися, як ця спрямованість Липинського могла являти загрозу «Історії» Грушевського. Хоча повна історія Липинським так і не була написана, «Україна на переломі», ця перероблена і розширена українська версія його праці «Два моменти з історії пореволюційної України» та частини

²⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659.

«Stanisław Michał Krzyczewski», по суті, кинула рукавичку Грушевському²⁸. Липинський зберіг фразу «на переломі», яку він витворив у відповідь на пораду Грушевського дати нову назву україномовному варіанту його роботи. Однак, змінивши запропонований до війни титул «З історії української політики в половині XVII століття» на «Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю», Липинський змістив фокус роботи.

Україномовний текст Липинського до його довоєнної роботи додав небагато в плані документального або фактичного матеріалу, але запропонував сучасникам більш чіткий виклад прикладів для наслідування з доби Хмельницького, в тому числі тих, що Липинський, консервативний прихильник Гетьманату 1918 року, розглядав як модель аграрної або хліборобської монархії. Під час доопрацювання роботи Липинський посилив наголос на досягненнях гетьманату Хмельницького у державному будівництві та на розвитку українського націотворення. Він зобразив гетьмана мудрим правителем, який прагнув встановити династичне монархічне правління. Грунтуючись на своєму негативному сприйнятті перетворень 1917–1921 років, він також зменшив використання терміну «революція» (обмежуючи його в основному до періоду, який він називав «козацькою революцією»)²⁹. Побачивши на власні очі руйнівну силу масового повстання, Липинський присвятив том Левку Зануді, селянину, який сумлінно охороняв будинок і бібліотеку Липинського, і був вбитий «руїнниками». Липинський також почав набагато позитивніше ставитися до Переяславської угоди як до рішучої маніфестації Хмельницьким повної незалежності України від Речі Посполитої. По суті, тут Липинський висловив своє політичне кредо більш відвертим дидактичним стилем, ніж у своїй довоєнній роботі. І сам тон книги, і її політичний меседж розгнівали позитивіста і народника Грушевського.

Як правило, Грушевського і Липинського протиставляють один одному як народника та державника, причому Грушевського вважають лівим, а Липинського — правим. Не менш важливою є еволюція їх поглядів на націю та її відношення до соціальних верств і політичних структур³⁰. Липинський

²⁸ Грушевський все-таки нейтрально згадує про «Україну на переломі» у бібліографічній примітці до 8-го тому, опублікованому у 1922 р. (*Грушевський М.*, Історія України-Руси. — 1922. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223). На початку своєї еміграції у листі до Кирила Студинського Грушевський применшував роль Липинського між консервативних гетьманців (*Гирич І.* Передмова // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 275). Наприкінці 1920-х років він став сприймати виклик, кинутий Липинським та його послідовниками, більш серйозно.

²⁹ Про зміни у використанні Липинським терміну «революція» див. *Масненко Віталій*. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. — Київ, Черкаси, 2000. — С. 181–189; *Plochy S.* Unmaking Imperial Russia. — Р. 287. Липинський дотримувався концепції козацької революції у своїй пізнішій праці (порівн.: Україна на переломі. — С. 83, 88).

³⁰ Хоча термін «державницька школа» став основним, треба нагадати, що у 1920-х роках терміни «національний» та «державний» часто використовувались для опису нових напрямів в історіографії. Див. *Кревецький Іван*. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. — 1924. — Т. 134–135. — С. 161–184. Як твердить Сергій Плохій (*Unmaking Imperial Russia*. — Р. 329), Василь Заїкін був першим, хто почав говорити про «національно-державницьку» або «державницьку школу» під час обговорення статті Кревецького. Див. рецензію на випуск ЗНТШ у виданні: Літературно-науковий вісник. — 1925. — Т. 24. — Ч. 5. — С. 85–95.

сфокусував увагу на національному питанні та зробив значний внесок у його вивчення у збірнику «3 історії України» та далі розвив в «Україні на переломі». Він звернув увагу на складний соціальний і територіальний склад «руського народу» до 1648 року, яка, як він вважав, складалась із шляхти, духовенства та міщан. Липинський простежив коріння нації до давньоруської держави, але думав, що на початок сімнадцятого століття вона була знесилена через польський асиміляційний тиск³¹. Він стверджував, що в той же час польська держава знаходилася в процесі виродження. Національний гніт, економічна експлуатація та жорстоке поводження із широкими верствами українського населення у польській державі викликало велике повстання³². Липинський заявляв, що повстання Хмельницького (або революція) додало до знесиленої «руського народу» нової енергії козацтва, яке із явища степового прикордоння розвинулось у європейський соціальний стан. Посилення монархічної влади козацького гетьмана було необхідною умовою для компромісу між старою руською шляхтою і козацькою старшиною у 1657 році. На думку Липинського, присяга на вірність, складена того року шляхтою Пинського повіту, змішаною верствою як польського, так і руського походження, і гарантія гетьманом прав римо-католиків знаменували собою безсумнівний поворотний момент повстання. Липинський підкреслював, що цей компроміс став можливим тільки завдяки державотворчому плану гетьмана, що спирався на його намагання створити династичну монархію. План Хмельницького та цей компроміс створили структуру задля збереження української нації, що, незважаючи на численні перешкоди, проіснувала до ХХ століття. Підкреслюючи значимість саме політичних і соціальних структур, а не етнолінгвістичних, культурних чи релігійних чинників, Липинський розширив поле історіографічних дискусій щодо концепції української нації.

Вибір Липинським термінології в книзі «Україна на переломі» виявив його підвищену увагу до нації. У своїх довоєнних польськомовних працях він вживав традиційні тогочасні означення, де *naród* означало «нація», чи культурна, мовна та історична спільність або населення державного утворення, а *lud* позначав простий народ, особливо селянство³³. Оскільки у той час не було польської держави, хоча польські патріоти й стверджували, що їх нація існує в розчленованому стані, польські письменники чітко відрізняли націю (*naród*) від держави (*państwo*). В українській мові *народ* (або *нарід*) означав і націю, і простий народ, хоча слово *нація* існувало і зазвичай використовувалося як синонім до першого значення³⁴. У двадцятому столітті деякі українські автори стали використовувати термін *нація* для уникнення неоднозначності слова *народ*, або тоді, коли вважали *націю* за більш розвинену форму *народу* чи коли народ мав державу³⁵.

³¹ Z dziejów Ukrainy. — S. 146–147.

³² Ibid. — S. 520.

³³ Наприкінці дев'ятнадцятого століття у польській мові термін *pacja* здебільшого вийшов із вжитку. Див.: Білас Л. Вячеслав Липинський як історик княжої доби. — С. xlv–xlv, посилання 32.

³⁴ Інколи термін *Люд* використовувався для позначення народу, особливо на Західній Україні, але він не став основним терміном.

³⁵ Див. Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 1. — P. liii. Для прикладу, про різницю між означеннями *народ/нарід* та *нація*, де *нація* означає більш високий щабель національного розвитку, позначеного більшою свідомістю і прагненням до створення національної держави, див.: Целевич Володимир. Нарід, нація, держава. — Львів, 1934, особливо С. 11, 22.

Як вказував Лев Білас, Липинський став використовувати термін *нація* замість *народ* у значенні «нація» все частіше і частіше в своїх творах після 1910 року і повністю перейшов до терміну *нація* в «Україні на переломі»³⁶.

В цій роботі Липинський твердив, що державність була необхідна для збереження нації. Він заявив у своїй передмові: «Без власної ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можности існування Української — не етнографічної маси — а Нації» (Переднє слово, с. 6.)³⁷. Повстання Хмельницького та утворення Гетьманщини були вирішальними у формуванні сучасної української нації. Тим не менш, під час розгляду подій сімнадцятого століття Липинський часто говорить про українську *націю*, навіть ще до створення української державності XVII століття, залишаючи *народ* у цитатах з документів (зазвичай «руський народ», порівн. с. 18–19, 21). Для Липинського національні інтереси та енергія нації були центральними в українському житті чи то сімнадцятого століття, чи то двадцятого (с. 22). Незважаючи на те, що Липинський не міг повністю відділити націю від етнокультурної спільноти, він розглядав свою *націю* в першу чергу як органічний продукт українських земель і життя, перш за все як спільноту, яка могла включати в себе раніше асимільовану польським середовищем та навіть неруського походження шляхту. Це нація, що органічно розвивалася, на чолі з її традиційними вищими верствами, могла існувати тільки в складі держави. У передмові до книги «Україна на переломі» Липинський заявив, що українська держава ХХ століття може бути побудована тільки за допомогою нащадків полонізованої шляхти (маючи на увазі Правобережжя) і козацької старшини Лівобережжя³⁸.

Грушевський вже висловив свою незгоду з поглядами державницької школи, що формувалась, в бібліографічному нарисі, яким завершувався 8-й том його «Історії». Там він зауважив, що праця Степана Томашівського про галицький похід Хмельницького 1648 року була «апологетичною і навіть ентузіастичною» щодо «Хмельниччини і особливо самого Хмельницького»³⁹. Більш чітке вираження Липинським його поглядів після української революції та проголошення ним політичного кредо в «Україні на переломі» посилили опозицію Грушевського до державницької школи. Оголосивши своєю метою написання історії українських мас, для чого був виразно присвячений 9-й том, Грушевський увійшов у глибоке протиріччя з Липинським та його державницькими поглядами⁴⁰. Переднє слово до 9-го тому показало дрейф історика вліво після 1917 року і відобразило його самоідентифікацію як «історика-соціолога», а також вплив нового марксистського інтелектуального оточення, в якому він працював. Що правда, його твердження, що він намагався висвітлити дії та думки народних

³⁶ Див. Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби. — С. xliv–xlv, посилання 32.

³⁷ У цьому абзаці сторінки подаються за виданням: Україна на переломі 1657–1659. — Відень, 1920.

³⁸ Про концепцію нації Липинського див. Pyziur Eugene. V. Lypyns'kyj's Idea of Nation // The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. — P. 302–325.

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 223–224; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 8. — P. 703.

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. I. — Київ, 1929. — С. 6–7; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 1. — P. lxxviii.

мас, а не еліти, не було великим відхиленням від традиційного для нього народницького підходу. Крім того, він підкреслив свій інтерес до національного чинника, відверто визнаючи його як мету своєї роботи, щоб відтворити пробудження національної самосвідомості та ідентичності у процесі формування української нації. Тут також він підкреслив роль народних мас. Зосередження уваги Грушевського на соціально-економічній боротьбі та класових інтересах, а також його рішення досліджувати у 9-му томі соціальні та економічні питання перед національним, не тільки знаходились у відповідності з інтелектуальним духом радянської України, але і виявили різницю між його поглядами та поглядами Липинського⁴¹. На відміну від Липинського, який обмежив свої посилення на «революцію», Грушевський і далі користувався цим терміном та застосував його до цілої епохи Хмельницького, яку він назвав найбільшою революцією в українській історії⁴².

Якщо Липинський виявив інтерес до еліт та територіальних громад, то Грушевський залишився вірним народництву дев'ятнадцятого століття і відданим простому люду (*народу*), насамперед селянству, яке було для нього міцним осердям української нації (*народу*). Він був, по суті, послідовником Йоганна Готфріда фон Гердера, розглядаючи простих людей як носіїв духу і сутності нації. Він вважав українських козаків представниками *народу* в обох його значеннях. Неоднозначні українська термінологія та українська реальність, що дозволяли так легко об'єднувати соціальне і національне, були основою його світогляду. Деколи Грушевський міг схилитись до національного, а в інший час — до соціального, але він працював у тій площині, де не було місця поглядам Липинського.

На відміну від Липинського, Грушевський ніколи не розробляв політичної теорії нації. На його думку, простий народ має властиві національні особливості, які еволюціонізували впродовж тривалого часу й досягли повного розвитку в дев'ятнадцятому та на початку двадцятого століть⁴³. Саме незадовго до Першої світової війни Грушевський, говорячи про українців шістнадцятого та сімнадцятого століть, іноді використовував термін *нація* замість *народ*, що відображало зростання престижу цього терміну в той час, а також посилення його власної уваги до національних питань⁴⁴. І лише в 1917 році він виклав схему націо-

⁴¹ Про відношення Грушевського до марксистської історіографії див. *Ploky S. Unmaking Imperial Russia.* — P. 347–382. Про Грушевського як «історика-соціолога» див. *Bilas Leo. Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hrushev's'kyjs: Zum 90. Geburtstag des ukrainischen Historikers (29 September 1956) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — 1956–1957. — N.S. 4–5. — S. 262–292; *Витанович Ілля. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик.* — 1966. — Ч. 1–2. — С. 48–51; *Пріцак Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський Михайло. Історія України-Руси.* — Т. 1: Репринт. вид. — Київ, 1991. — С. xl–lxxiii.

⁴² *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. IX. — Пол. II. — Київ, 1931. — С. 1507; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 441.

⁴³ Про погляд Грушевського на націю та її розвиток в українців див.: *Український народ в его прошлом и настоящем.* — Т.1. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 1–2.

⁴⁴ *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. 6. — С. 454–457.

нального розвитку, стверджуючи, що *народність* розвивається в *народ* і тільки потім в *націю* — фазу, в яку, на його думку, українці входили тільки на момент написання статті⁴⁵. Тим не менш, в тому ж році Грушевський використав термін *народність* щоб описати національну громаду, яка почала перетворитися на *національність* у вісімнадцятому столітті, — і знову йшлося про процес, який досягав своєї кульмінації тільки на момент написання роботи. Ця концепція етапів національної еволюції нагадувала марксистську схему соціально-економічного розвитку, але етапи Грушевського не збігалися з етапами марксистської моделі. На відміну від концепції нації Липинського, концепція Грушевського жодним чином не була тісно пов'язана із прагненням створити державу, і Грушевський не вважав, що нація може досягти повного розвитку тільки у власній державі.

Є поодиноким прикладом вживання Грушевським терміну *нація* в передмові до 9-го тому: «Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі [епоху Хмельницького], і в ній виковувалося те, що мало з часом стати *українською нацією*. З особливою уважливістю старавсь я ловити сі прояви сього розбудженого самопочуття»⁴⁶. Цей уривок безсумнівно доводить, що, як і Липинський, Грушевський вважав добу Хмельницького визначальною в українському національному будівництві; проте, на відміну від Липинського, не асоціював її з державним будівництвом або формуванням еліти. Крім цього прикладу, у Грушевського в 9-му томі стандартне означення для «нації» — *народ*, яке він застосовує як для позначення ранньомодерної національної спільноти (руського / українського народу), так і сучасного йому суспільства, що відображає його відданість українським народним масам. У кінці 13-ої глави, наприклад, він поєднує сучасних йому українців та українців минулого, використовуючи термін *народ* в обох значеннях: «Український *нарід* не пережив свого раю в часах Богдана — ні в іншій добі своєї минувшини. Наші соціальні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами. Але Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського *народу*, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів»⁴⁷.

При написанні 9-го тому Грушевський і далі кидав виклик узвичаєній періодизації української історіографії. Так само, як він порвав із традицією ототожнювати 1648 рік із початком нового періоду, Грушевський не вважав Переяславську угоду 1654 року за нову відправну точку української історії⁴⁸. У традиційній ранньомодерній українській історіографії присяга московському цареві вважалась важливим актом, що визначав права і свободи Гетьманщини. Російська імперська історіографія розглядала цю присягу як фокальну точку повстання. Хоча модерна українська історіографія ревізувала раніші інтерпретації Переяславської угоди, все ж вона надавала 1654 року центрального значення.

⁴⁵ Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. — P. 290.

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. I. — С. 6–7; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 1. — P. Lxxviii–lxxix.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1508; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 437.

⁴⁸ Про еволюцію поглядів Грушевського на Переяславську угоду див. Plokhy S. Writing the History in the USSR. — P. xxxviii–xlili.

Погляд Грушевського на Переяславську угоду також заперечував точку зору Липинського, який бачив в ній як кінець першого етапу Хмельниччини, тобто козацького автономізму, так і позначення остаточного розриву України з Польщею через отримання нею міжнародного визнання завдяки союзу з Московією⁴⁹. Грушевський присвятив цілий розділ «Історії» дослідженню Переяславської угоди, яку вважав формою протекторату або васальними відносинами, але він не надавав їй жодного значення у своїй періодизації. Український текст 2-ї книги 9-го тому починається з глави 6-ої, в якій розглядаються переговори, що привели до угоди, але не через те, що Грушевський вважав їх історичною цезурою, але просто тому, що 9-й том був занадто великим, щоб бути надрукованим однією книгою, і було зручно почати 2-гу книгу саме з цієї глави⁵⁰.

Для Грушевського поворотним пунктом козацької доби та кінцем першого етапу гетьманату Хмельницького стали 1649–1650 роки. Другий етап закінчився в 1655 році, коли козаки розчарувалися в Московії та знову стали докладати зусиль, щоб об'єднати всі українські землі й домогтися повної незалежності. Липинський, навпаки, вважав присягу пинської шляхти на вірність Богдану Хмельницькому (1657) великим переломом, який повністю інтегрував козаків і шляхту до гетьманського державотворчого проекту, що був перерваний тільки передчасною кончиною Хмельницького. 9-й том «Історії» Грушевського завершується зі смертю гетьмана, що збігається з періодизацією традиційної української історіографії, яка ставила гетьмана в центр подій, а також з періодизацією державницької школи. Це, однак, було не просто даниною традиції: скоріш за все, це була можливість відповісти на виклик державників.

Коли Грушевський брався за перо, щоб написати свої «Загальні завваження», його непокоїло спростування тез державницької школи, перш за все Липинського, хоча його основними критиками на той час були історики-марксистів радянської України, і на створені ним після повернення в Україну у 1924 році історичні установи вівся наступ. Можна припустити, що Грушевський, прагнучи за радянської влади зберегти українські історичні дослідження, був не в змозі критикувати підтримувану державою марксистську історіографію і, можливо, навіть вважав вигідним дистанціюватися від нерадянських вчених. Проте його вибір опонентів також може бути інтерпретований винятково в інтелектуальному плані. Історики-марксистів спродували небагато такого, що могло розглядатися як протизвага науковій роботі Грушевського з історії ранньомодерної України, в той час як Липинський запропонував детально розроблену концепцію періоду, яку Грушевський визнав надмірно ідеалізованою⁵¹.

⁴⁹ Липинський В. Україна на переломі. — С. 22.

⁵⁰ Про інтерпретацію Переяславської угоди Грушевським та Липинським див. *Basarab John. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* — Edmonton, 1982. — Р. 129–139.

⁵¹ Для порівняння поглядів Грушевського та Липинського див. *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського, та *Гирич І.* Державницький напрям і народницька історіографія (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського). Див. також *Pelenski Jaroslaw.* Der ukrainische Nationalgedanke im Lichte der Werke M. Hruševs'kyjs und V. Lypyns'kyjs'. Ph.D. diss., Ludwig-Maximilian-Universität, München, 1957, ця дисертація частково опублікована: *Geschichtliches Denken und politische Ideen V. Lypyns'kyjs // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* — 1961. — N. 9. — S. 223–246.

Крім того, Грушевський вже був роздратований заявами про те, що державники стали провідною школою української історіографії та що тільки національні та державницькі ідеї, а не народництво Грушевського, впливатимуть на розвиток українських історичних досліджень⁵². Його робота була піддана критиці видним істориком-емігрантом Дмитром Дорошенком, консервативним державником, який відзначив брак «державно-національної провідної ідеї» в «Історії» Грушевського та її зосередженість на соціально-економічних інтересах народних мас, а не на прагненні до витворення держави⁵³. У 1920-х роках у західноукраїнських та еміграційних як наукових, так і популярних дослідженнях, а не лише серед поміркованих послідовників Липинського, процвітало акцентування на національному аспекті повстання під проводом Хмельницького та на Хмельницькому як взірцевому провіднику. Програна боротьба за державність, а також реакція на дискримінацію українців у Польській державі вплинули на інтерпретації минулого, що повернули в бік ідеології інтегрального націоналізму, який тоді набував поширення в Західній Україні. Таким чином, до 1928 року історик мистецтва Микола Голубець міг нарікати, що не тільки Грушевський, але навіть державники Липинський, Томашівський та Іван Крип'якевич не написали синтетичних робіт, де б зобразили великого гетьмана у відповідності з тогочасними українськими обставинами. Порівнюючи Хмельницького з Кромвелем і Наполеоном, Голубець твердив, що повстання сімнадцятого століття було не громадянською війною або соціальною революцією, але визвольним рухом української нації, причому Хмельницький представляв інтереси цілої нації⁵⁴. Звідси був тільки короткий крок до концептуалізації повстання Хмельницького як національної революції⁵⁵. Грушевський виступив проти цього повороту направо як консервативного монархізму, так і інтегрального націоналізму, а також проти ідеалізації Хмельницького і його доби.

Безсумнівно, Грушевський розумів, що на його власних працях, в тому числі «Історії», лежить часткова відповідальність за новітнє піднесення ролі держави в українському минулому, увагу до національних устремлень і вшанування Хмельницького. Саме ці звинувачення один з марксистських критиків Грушевського доволі успішно висунув проти нього⁵⁶. Врешті-решт, Грушевський вирі-

⁵² Див. *Кревецький І.* Українська історіографія на переломі. Про погляд державників на роботу Грушевського як застарілу див. *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського. — С. 334–337.

⁵³ *Дорошенко Дмитро.* Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — С. 190–192.

⁵⁴ Див., напр.: *Голубець Микола.* Слідами Богдана Хмельницького по Львові. — Львів, 1928. — С. 3–6. Брошура з'явилась як 26 випуск у серії, що видавалась газетою націоналістичного спрямування «Новий час».

⁵⁵ Концепцію «національної революції» застосовували ті українські історики, які після Другої світової війни працювали на Заході. Див. *Полонська-Василенко Наталія.* Історія України. — Т. 2. — Мюнхен, 1976. — С. 16; *Chirovsky Nicholas L.* An Introduction to Ukrainian History. — Vol. 2. — New York, 1984. — P. 175–181.

⁵⁶ Про огляд Льва Окіншевича (Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. — 1932. — Кн. 1–2. — С. 93–109) див. *Plochy S.* Writing the History in the USSR. — P. lx–lxi. Про елементи державницьких ідей у творах Грушевського див.: *Дашкевич Ярослав.* Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 65–85.

шив частково оперти свою періодизацію історії козаччини на рішення Хмельницького порвати з Польщею і боротися за незалежність. У 8-му томі «Історії» він розглянув інтелектуальні передумови для створення української держави у 1648–1649 роках і значення національного аспекту повстання. У заключних главах 9-го тому він подав солідне документальне підтвердження намірів гетьмана і козацької старшини приєднати західні українські землі, «де жили руські люде і [руські] церкви були»⁵⁷. За словами Грушевського, ці наміри привели козаків до перегляду їх відносин із шляхтою та міщанами в регіонах, які не зазнали революційних соціальних перетворень центральних українських земель. Грушевський зробив великий внесок у вивчення держави, еліти та національних устремлінь в минулому України. Не лише Липинський використовував праці Грушевського для вдосконалення своєї теорії про роль шляхти у повстанні Хмельницького, але й Грушевський вітав внесок Липинського у вивчення еліти. Однак тепер Грушевський вважав, що Липинський і його послідовники надмірно заглибились у опис епохи, яку він розглядав як анахронічну й ідеалізовану, а також, що у них відсутній інтерес до соціальних проблем і конфліктів.

У передмові до 9-го тому Грушевський визнав, що його масивна робота не містить схематичного розгляду соціально-політичних інститутів часу Хмельницького. У цьому зв'язку він відзначив зусилля свого талановитого львівського учня Івана Крип'якевича, який, натхненний державницькою ідеологією, розробляв новий і плідний напрям дослідження⁵⁸. Але у заключних міркуваннях у 9-му томі Грушевський приділяв мало уваги безсумнівним державотворчим здобуткам, що були окреслені Крип'якевичем. Якщо Грушевський приєднався до закликів державників вивчати оточення Хмельницького як прогалини у дослідженні, то його власні зауваження стосовно цього оточення у кінцевому рахунку слугували очорненню Хмельницького, незважаючи на заяви історика у зворотному.

У «Загальних завваженнях» Грушевський оголосив про свій намір подати нову оцінку гетьману та його правлінню, що дещо відрізнятиметься від представленої в його численних працях останніх тридцяти років⁵⁹. Основою цієї оцінки була критика Грушевським нового культу Хмельницького. Під час огляду своїх попередніх праць про гетьмана Грушевський відкрито визнав, що час, коли він писав, вплинув на його оцінку: наприклад, його стаття 1898 року захищала Хмельницького від спроб (імовірно з боку Пантелеймона Куліша і польських істориків) представити гетьмана «диким руйніником, морально-підупалим п'яком»⁶⁰. З тих пір Грушевський змінив деякі свої погляди, особливо щодо

⁵⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1495; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 424.

⁵⁸ *Крип'якевич Іван.* Студії над державною Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — 1925. — Т. 138–140. — С. 65–81; 1926. — Т. 144–454. — С. 109–140; 1927. — Т. 147. — С. 55–80; 1931. — Т. 151. — С. 111–50.

⁵⁹ У роботі «Stanisław Michał Krzyczewski» на с. 149 Липинський посилався на статтю Грушевського від 1907 р., яка закликала проаналізувати, що було вартісного у гетьмана та в його діяльності.

⁶⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1486, примітка 1; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 420. — N. 12.

питання, чи стояв Хмельницький вище своїх сучасників. Були й інші зміни, на які він явно не вказував, наприклад, його оцінка українського культурного життя в добу Хмельницького, що він тепер оцінював негативно.

Грушевський почав своє розмірковування із риторичного питання, наскільки Хмельниччина була одноцільною, запланованою і конструктивною. Висвітлюючи історіографію питання, Грушевський стверджував, що козацькі літописці сімнадцятого і вісімнадцятого століття у Хмельниччині легітимізували свою соціальну верству, інтерпретуючи повстання як відродження втраченої епохи: вони розрізнялися лише відповідно до того, чиї інтереси домінували — духовенства чи козацької старшини. Характеристика Хмельницького як «батька вільности, героя Богдана», дана Григорієм Сковородою, ілюструвала цю традицію, що звеличувала Хмельницького як «найкращого сина українського народу і найкращого репрезентанта сього *всенародного* характеру козацтва, всенародного героя, свободителя України, який віддав своє життя своєму завданню визволення, і так чи інакше його здійснив»⁶¹. Цей образ Хмельницького українська інтелігенція перейняла пізніше.

Використання Грушевським терміну *всенародний* для означення провідника та повстання є прикладом зв'язку між народним і національним у його дискурсі. Хоча *народ* мав подвійне значення — «нації» і «простого народу», прикметник *народний* частіше стосувався останнього. *Всенародний* припускав існування різних соціальних верств, але ті верстви, зрештою, уявлялись єдиним цілим, де переважали прості люди. Грушевського зазвичай використовував *національний* (на відміну від *народний*), коли мова йшла про культурні (іноді використовуючи сполучення *культурно-національний*) або політичні інтереси *народу* (тобто нації).

Подвійний зміст терміну *народ* стає найбільш очевидним під час розгляду Грушевським історіографії дев'ятнадцятого століття. Він детально обговорював її у підрозділі про «Наукову літературу Хмельниччини» у 8-му томі «Історії»⁶². У своїх «Загальних зауваженнях» у 9-му томі він зосередився на критичних працях Петра Буцинського і Пантелеймона Куліша, які твердили, що Хмельницький і козаки діяли, виходячи зі своїх особистих і класових інтересів, а не на благо українського народу. Грушевський також розглядає аргументацію та пояснення, запропоновані Миколою Костомаровим, Володимиром Антоновичем і Орестом Левицьким, які погоджувались, що були розбіжності між тогочасними соціальними групами, верствами й станами, та що встановлення міцного нового соціального ладу спіткала невдача, проте все одно вважали, що повстання мало позитивне значення для простих людей. Як зазначав Грушевський, історики все більше усвідомлювали, що козацька старшина, не виключаючи й самого гетьмана, поставили свої класові інтереси вище за інтереси *простого народу*.

Грушевський заявляв, що із урахуванням поточного інтересу до нації і держави важливо переглянути ці поняття стосовно доби Хмельницького. Він хотів

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1480; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 409.

⁶² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II. — С. 211–224; у англomовному виданні: Hrushevsky M. History. — Vol. 8. — P. 690–703.

вияснити, чи представляли Хмельницький і козацька еліта загальнонаціональні та загальнодержавні інтереси. Як висловився Грушевський: «А з тим Хмельниччина — чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протягу століть українській старшині, українській інтелігенції і навіть народним масам?»⁶³.

Поставивши це питання, Грушевський звернувся до оцінки Хмельницького. Хоча всі погоджувались із великим значенням гетьмана, Грушевський твердив, що досі не зроблено критичного аналізу доречності цього означення. Це було легковаження численними студіями про Хмельницького, підготовлених Липинським та іншими у двадцятих-тридцятих роках двадцятого століття. Грушевський вважав, що ці студії знаходились все ще під впливом традиційного культу Хмельницького. У той же час, роблячи свої критичні зауваги, він відкинув заяву Липинського, що лише сама українська нація зможе дати повну характеристику Хмельницькому, коли вона візьме на себе завдання національного визволення і побудови держави⁶⁴.

Відразу Грушевський відзначив, що, згідно з його новою точкою зору, Хмельницький не виділявся серед своїх сучасників здібностями та впливом. Щобільше, історик мав намір використати наступну заяву гетьмана Миколая Потоцького як епіграф до тому: «Чи у них оден Хмельницький? тисячами б їх рахувати треба, одного сьогодні стратять, на його місце виберуть іншого ще здібнішого й справнішого»⁶⁵. Грушевський заявляв, що епіграф міг би висловити його високу оцінку революційної української маси, але він не використав його, тому що це могло бути витлумачено як спроба применшити репутацію Хмельницького. Він наполягав на тому, що у нього такого бажання не було. Пізніше він заявив: «Я не хочу зменшувати індивідуальности Хмельницького, ні трохи»⁶⁶, і ще далі: «Повторюю, тим не хочу понизити Хмельницького»⁶⁷. Чим більше він протестував, тим ясніше ставало, що саме це він і робить.

Перш ніж приступити до викладу своєї оцінки Хмельницького, Грушевський навів висловлені перед тим думки інших істориків, в першу чергу характеристику Людвіка Кубали (1838–1918), що з'явилася в 1910 році. Кубала найкраще знаний за його роботами 1880-х років про війни Речі Посполитої у сімнадцятому столітті, які письменник Генрік Сенкевич використав як основу для своєї трилогії, в якій перший том був «*Ogniem i mieczem*» («Вогнем і мечем»)⁶⁸. Наприкінці свого життя, однак, Кубала звернувся до конфліктів кінця 1650-х років і (на відміну від Сенкевича) несподівано почав розглядати Хмель-

⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1483; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 412.

⁶⁴ Україна на переломі // Липинський В. Твори. Т. 3. — С. 137.

⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1486; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 415.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1496; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 425.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1507; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 436.

⁶⁸ Про Кубала див. *Romek Zbigniew. Ludwik Kubala (1838–1918) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. — S. 157–180; порівн.: *Basarab J. Pereiaslav 1654*. — S. 118–123.

ницького як велику людину. Грушевський, який так багато разів захищав гетьмана від польських нападок, тепер був змушений реагувати на те, що він вважав польським панегіриком. І це було ускладнено тим, що опонент Грушевського, Липинський, цитував Кубалу під час конструювання свого образу гетьмана⁶⁹.

На відміну від Липинського, який процитував два коротких уривка, Грушевський переклав уривок з Кубали на чотири сторінки, явно бажаючи дати українському читачеві повний звіт про оцінку Кубали⁷⁰. За словами польського історика, Хмельницький успішно впорався із веденням війни, фінансами, управлінням та відносинами з сусідніми державами — це все на території з декількома природними перешкодами для запобігання вторгненню, не маючи міцного державного та адміністративного апарату. Наводячи щедрі похвали Кубали Хмельницькому, Грушевський вправно ухилився від надання Липинському почесного звання головного панегіриста гетьмана у тогочасній історіографії. Він послався на характеристику Кубали як на «дуже проникливу» і висловив згоду з деякими її елементами: «незрівняний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до гіперболізму. Незвичайний хист психологічного впливу, сугестії, з сильним ухилом до лицедійства. Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких-небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірне привязанне до влади як догмат життя»⁷¹. Це були сумнівні похвали: назагал з тих якостей, що Кубала бачив в Хмельницькому, Грушевський відібрав ті, які можна назвати менш привабливими, а не ті, що асоціювалися з мистецтвом керування державою. Тим не менш, Грушевський визнав (відтворюючи частину написано Кубалою), що «Богдан дійсно був природжений вождь — правитель і політик — дипломат. Легко підіймав і рухав маси, вмів панувати над їх настроями — так само кривавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у владі його було щось неоторно чарівне, що з'єднувало йому людей». За цим визнанням стояло гостре питання: «Але чи був се також політик у вищій значенню — будівничий соціальний і державний, організатор громадський і культурний? на віддаль, на довгі часи?»⁷².

Перш ніж відповісти на питання, Грушевський коротко підсумував погляди Липинського. За словами Липинського, Хмельницький був державним генієм, який прагнув створити спадкову монархію та станове суспільство за європейським зразком⁷³. Липинський також стверджував, що Хмельницький успішно

⁶⁹ Stanisław Michał Krzyczewski // *Липинський В.* Твори. — Т. 2. — С. 13–17.

⁷⁰ Липинський включив ті уривки з праці Кубала, що стосувались поглядів поляків на Хмельницького і які були неповністю перекладені Грушевським, а також порівняння Кубалою ситуацій, з якими стикалися Кромвель та Хмельницький, та його згадку про репутацію Хмельницького як п'ятика, що Грушевський пропустив.

⁷¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1490; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History.* — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 419.

⁷² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1491; у англomовному виданні: *Ibid.*

⁷³ Україна на переломі. — С. 145–151; порівн. із с. 121 про мету побудови європейської держави.

провів розрив із Польщею за допомогою свого союзу з Московією; потім гетьман обмежив вплив «Азіятської Москви» в Україні. Далі Грушевський згадав Липинського шість разів по імені; він також беззастережно був включений Грушевським у загальних посиланнях до «адептів української державності» та «звеличувачів» Хмельницького. Це звеличування гетьмана, на відміну від традиційного українського козацького культу Хмельницького, і було головною мішенню «Загальних завважень» Грушевського. На його думку, новий культ Хмельницького, створюваний Липинським і державницькою школою, був як історично невірним, так і політично небезпечним. Це була спроба усунути *народ* як колективного героя української історії й посадити на престол замість нього великих людей.

У відповідь Грушевський посилив свій більш ранній аргумент, що Хмельницький розпочав повстання без плану, не зміг врахувати потенціалу та інтересів українських мас та увійшов до Переяславської угоди без реалістичного розуміння Московії. «Великий скіф» Хмельницький мав у собі надто багато від степу й Азії, аби вести Україну до її мети стати європейським суспільством. Якщо Липинський підкреслював вирішальне значення території у визначенні українського суспільства і держави, то Грушевський парировав, що Хмельницький продемонстрував невелику повагу до території, дозволяючи ведення війн на українській землі — війн настільки руйнівних, що значна частина населення шукала притулку, втікаючи на схід. Хмельницький не усунув татарської загрози Україні, що спричинило великі страждання його народу. Не лише були сподвижники Хмельницького, рівні йому за талантом, але значна частина його політики була фактично сформульована його канцлером — генеральним писарем Іваном Виговським, який був справжнім європейцем серед найближчого оточення гетьмана. У той час, як «сучасні адепти української державності» бачили повернення національних прав у добу Хмельницького, та епоха могла мало похвалитися конструктивними досягненнями. Нарешті, всупереч протилежному твердженню Липинського, Грушевський відстоював думку, що політика Хмельницького була руїною вже на середину 1650-х років, і тільки його своєчасна смерть врятувала його репутацію.

Грушевський завершив свої роздуми аргументами проти нездорової ідеалізації доби й особи Хмельницького і зображення Хмельниччини втраченим раєм українського життя, коли українська земля цвіла, українська держава будувалася, панувала соціальна гармонія, і всі любили гетьмана. Він наголошував, що «український нарід не пережив свого раю в часах Богдана — ні в іншій добі своєї минувшини»⁷⁴. Безперечно, Хмельниччина була важливим етапом у поступі українського народу до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів, тому що «прості люди» отримали можливість відчутти себе «повновартісними». Саме за досягнення цього великого зрушення Грушевський був готовий визнати Хмельницького «героєм української історії»⁷⁵.

⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1508; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 437.

⁷⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1508; у англomовному виданні: *Hrushevsky M. History*. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 438.

У статті, опублікованій в 1907 році, Грушевський вказав своїм сучасникам, що, побачивши останні невдачі, пов'язані із намаганням мас піднятися вище їх поточного культурного рівня (після революції 1905 року), вони можуть дозволити собі виявити більшу симпатію до досягнень Хмельницького за більш складних обставин⁷⁶. В кінці 1920-х років він, навпаки, не припускав, що революційні події 1917–1921 років повинні змусити його сучасників ставитися до гетьмана з більшим розумінням. Якщо більшість українських істориків за межами Радянського Союзу інтерпретували революцію як поразку народництва та лівої ідеології, обстоюючи необхідність підвищення дисципліни, поваги до влади й відданості національним, а не класовим інтересам, Грушевський залишався твердим у своїх народницьких переконаннях. До 1929 року, коли вже піднялась політична хвиля проти не-марксистів, до посилення атак на Грушевського і руйнування його добре розвинених історичних установ, Грушевський, можливо, відчував, що українські маси були його єдиною надією. Він не міг знати, що у 1932–1933 роках українське село, яке він розглядав як ядро нації, загине⁷⁷.

Перебуваючи в середині боротьби між історичними школами й політичними угрупованнями 1920-х років, Грушевський створив працю, де відобразив різні термінології та погляди цих зростаючих сил, але завжди залишався вірним своєму історичному баченню. Отже, він у своєму огляді докладно розглядав спроби об'єднати українські землі та забезпечити широку автономію або незалежність як позитивні моменти, хоча його заперечення того, що Хмельницький досяг у цьому процесі успіху, навряд чи задовольнило державників. Під час опису Хмельниччини він використовував багато поширених серед марксистів термінів, перш за все концепцію революції: вона з'явилася в його творах раніше, але саме тоді вона стала *de rigueur* в українській радянській історіографії. В описі Грушевським соціального конфлікту також використана термінологія марксистської класової боротьби⁷⁸. Однак, марксистські прихильники Великої

⁷⁶ Грушевський Михайло. Богданові роковини // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 39. — Кн. 8–9. — С. 207–212.

⁷⁷ Про погляди Грушевського на необхідність роботи інтелігенції серед селянських мас див. його промову від 3 жовтня 1926 р. під час святкування його шістдесятиріччя (документ 52) у кн.: Михайло Грушевський між історією та політикою (1920–1930-ті роки) / Під ред. П. С. Соханя та ін. — Київ, 1997. — С. 72–77.

⁷⁸ Про погляд на Хмельниччину як на революцію див. роботу провідного українського історика-марксиста 1920-х років: *Яворський Матвій*. Нарис історії України: У 2 тт. — Аделаїда, 1986. — Т. 2. — С. 65–139. Про використання терміну та поняття «революція» із посиланням на Хмельниччину див. мої статті: *War der Chmel'nys'kyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der "grossen ukrainischen Revolte" und der Bildung des kosakischen Hetmanstaates* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 1995. — Jg.43. — no. 1 — S. 1–18, та Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // ПРОСФΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-й річниці академіка Ярослава Ісаєвича (Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5 / Під ред. Б. Якимовича та ін. — Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 571–578.

Жовтневої революції⁷⁹ навряд чи могли бути задоволеними оцінкою Грушевським Хмельниччини як «найважнішої епохи в життю нашого народу — найбільшої революції, ним пережитої»⁸⁰. Незважаючи на те, що Грушевський включав до своєї роботи визначення, інтереси та термінологію нового історичного оточення, він продовжував писати історію українського народу, пов'язану з історією простих людей та ґрунтовану на найширшому масиві джерел, які він міг зібрати.

Багато пізніших істориків не схвалювали суворі вироки гетьману та Хмельниччині, кинуті Грушевським у запалі полеміки з Липинським. Багато підкопувалось під його «Історію» для доведення звершень і досягнень гетьмана в українському політичному, культурному та національному житті за часів його правління. Однак всі історики повинні ретельно враховувати судження майстра української історіографії, який присвятив вивченню України середини сімнадцятого століття десятиліття й провів найбільш повне вивчення джерел тієї епохи.

На упривілейованих читати роботу Грушевського у 1930-х – 1980-х роках — аудиторії, яка не включала українську радянську читаючу публіку і навіть багатьох вчених в Україні, остання глава 9-го тому справляла, безсумнівно, неприємне враження. Хіба можна було найбільш повний з усіх коли-небудь написаних описів Хмельниччини закінчувати полемічною кодою? У той час, коли радянська пропагандистська машина продукували абсурдні карикатури на погляди двох великих українських істориків, чиї твори були офіційно заборонені, напад Грушевського на Липинського і державницьку школу міг видаватися непристойним.

Насправді ж, напередодні радянського наступу на українську історичну науку та запровадження похмурих догматів про те, що підходили радянській науці, Грушевський демонстрував свою незмінну здатність вступити в гарячу і навіть їдку дискусію, що велась вільно, з повним доступом до джерел та літератури. Він робив заяву про, що він вважав надзвичайно важливим для розвитку української історіографії. Не без надлишку емоційності, старий майстер захищав свою довго розроблювану історичну концепцію і висловлював своє глибоке розуміння ранньомодерної України.

⁷⁹ Про атаки марксистів на Грушевського, в т. ч. про використання ним термінів, див. рецензію: Ястребов Федір. Тому дев'ятого перша половина // Прапор марксизму. — 1930. — Ч. 1. — С. 133–148.

⁸⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IX. — Пол. II. — С. 1507; у англomовному виданні: *Hrushevsky M.* History. — Vol. 9. — Bk. 2. — Pt. 2. — P. 436.

Вадим Ададуров

**Конструювання Ільком Борщак
міфологічного образу сприйняття України у Франції
у XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності
дослідника в інтерпретації історичних джерел**

Протягом попереднього двадцятиріччя обсяг наукової продукції, присвяченої І. Борщаківі, зростав в Україні настільки стрімко, що сьогодні можна констатувати появу цілої галактики його імені в національному історіографічному всесвіті¹. Водночас наукова якість цих робіт є доволі низькою, оскільки більшо-

¹ Перелічимо тут лише найпомітніші роботи: *Дашкевич Я.* Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київського університету. Серія «Історичні науки». Вип. 32. — К., 1990. — С. 47–52; *Дашкевич Я.* Передмова // Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичне есе. — Львів: Червона калина, 1991. — С. 3–4; *Дашкевич Я.* Ілько Борщак, історик // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс, передм.: І. Вакарчук, І. Гирич. — 2-ге вид., виправл. і доповн. — Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. — С. 461–471; Білокінь С. Післямова // Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана. — К.: Радянський письменник, 1991. С. 307–315; *Череватюк В.* Ілько Борщак — невтомний дослідник і поширювач української джерельної спадщини за кордоном // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т.1. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1996. — С.418–429; Сарбей В. Хто він — Ілько Борщак // Історичний календар-99. — К., 1998. — С.302; *Сохань П. С.* Видатний український історик, джерелознавець і бібліограф // *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. — К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000. — С. 7–23; *Шкварець В.* Ілля Борщак: Життя, діяльність, творчість. Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили, 2002. — 136 с.; Часопис «Україна» (Париж): Покажчик / Уклад І. Забіяка. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000. — 96 с.; *Кириченко Р.* Українознавчі студії науковців української діаспори у Франції // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — Т. 2. — Київ, 2004. — С. 57–72; *Рева Л.* Ілько Борщак — популяризатор творів української проблематики у франкомовному науковому середовищі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 15. — Харків, 2006. — С. 221–227; *Рева Л.* Ілько Борщак про видатні історичні постаті (за архівами НБУВ) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. — Вип. 16. — К., 2006. — С. 482–489; *Матвіїшин В.* Науково-публіцистична діяльність Ілька Борщака у Франції // *Матвіїшин В.* Український літературний європеїзм. — К.: Академія, 2009. — С. 244–252.

сті з них бракує джерелознавчого аналізу Борщаківської спадщини, зацікавлення якою є настільки помітним саме тому, що вона впровадила у домінуючу нині версію національної історії кілька важливих для її обґрунтування документальних свідчень. У перші роки незалежності відбулося доволі однотайне зарахування постаті І. Борщака до уявного пантеону українських науковців-патріотів, яке поєднало у важко досяжному в багатьох інших питаннях консенсусі як ідейного дисидента щодо радянського історіографічного канону (Ярослав Дашкевич), так і компартійного перекинчика в українознавчу тематику (Валентин Шкварець). Відтак в історіографічному полі України спостерігалася тенденція до возведення творчої спадщини цього, як наголошується в одній з сучасних енциклопедій, «провідного вченого-гуманітарія української діаспори»², до рангу істини в останній інстанції. Водночас у Франції, де відбувалася творча діяльність Борщака, серед істориків українського походження, навпаки, окреслилася тенденція до обережного використання його творів³.

Некритичне залучення написаних переважно у міжвоєнний період праць Борщака характеризує загальний стан сучасного історіописання в Україні. В своїй переважній масі воно продовжує існувати у площині концептів, сформованих на зламі XIX–XX ст. У конкретному випадку історичного письменства І. Борщака йдеться про ритуальне пошанування «ідола державництва». Будь-яка спроба поглянути на творчість Борщака з критичних позицій⁴ викликає неприйняття, більше того — роздратування, хоч жодної конструктивної критики такі спроби не зазнають (внаслідок браку у adeptів сакралізації внеску Борщака в історичну науку конкретних доказів істинності їхньої віри), відтак скромно залишаються існувати у паралельній до офіційної історіографічній площині. Критику просто ігнорують і продовжують «курити фіміам»⁵. Якщо виходити з твердження французького соціолога і філософа Едгара Морена про те, що у пізнанні співіснують два основоположних первня — *logos* (знання) та *mythos* (віра)⁶, то у цьому випадку очевидно, що переважає саме другий з них.

Утім, в епоху масового доступу до засобів електронної комунікації, зацікавлення спадщиною Борщака все більшою мірою висвітлює сумнівні сторони його

² Борщак Ілько // Народжені Україною: Меморіальний альманах у 2-х т. — К.: Євроімідж, 2002. — Т. 1. — С. 254–255.

³ Згідно з дипломатичним твердженням голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Західній Європі Аркадія Жуковського, інколи у своїх дослідженнях І. Борщак «не дотримувався наукової точності та видавав бажане за дійсне». Див.: *Івашина Л.* Перший французько-український колоквиум, присвячений українському козацтву // <http://ualogos.kiev.ua/text.html>.

⁴ *Анцишкін І. В.* До питання про «французький похід» Івана Сірка // *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії НАН України.* — Вип. 2. — Нікополь, Дніпропетровськ, 2005. — С. 120–122.

⁵ *Мельников Є.* Ілля Борщак — військовий дипломат, вчений // *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія «Історичні науки».* — Вип. 27. — Миколаїв, 2009. — С. 157–165; *Мельников Є.* Біографічні сторінки життя та діяльності Григорія Орлика в науково-публіцистичній спадщині Іллі Борщака // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія».* — Тернопіль, 2010. — Вип. 2. — С. 302–306.

⁶ *Morin E.* La méthode: 3. La Connaissance de la Connaissance. — Paris: Seuil, 1986. — P. 153–176.

історичної візії. Наприклад, у дискусії щодо фальсифікації історичних джерел, яка відбулася 2011 р. між користувачами форуму «Мілітарна історія України», була поставлена під сумнів автентичність листа французького посла у Варшаві Жана-Казимира Балюза від 1704 р., у якому начебто йшлося про зустріч в Батурині дипломата з гетьманом Іваном Мазепою. Дописувач з Парижа під ніком Тегукоо зауважив, що протягом двох останніх десятиліть цей лист напрочуд широко цитується в науковій і популярній літературі, як промовисте свідчення щодо зовнішнього вигляду, попереднього життя та манер Івана Мазепи:

«Лист потрапив, навіть, у шкільні хрестоматії та згадується в 1-му томі «Енциклопедії історії України», яка публікується Інститутом історії України НАНУ (див. гасло «Жан-Казимір Балюз», с. 176–177). А завдячуємо поширенню цього документу ми лише одній особі — Ількові Борщаківі. Він опублікував український переклад уривку цього листа в 152-му томі «Записок НТШ» 1933 р., та того ж року «вставив» його в український переклад популярної біографії Р. Мартель, І. Борщак «Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана». Ні франкомовного оригіналу, ні точної дати, ні імені адресата Борщак не навів, обмежившись лише фразою «Цей лист зберігається у рукописному відділі Паризької Національної бібліотеки і адресований родичу Ж. Балюза. Точна дата листа невідома, але встановлено, що писано його наприкінці 1704 року», а у примітках лише зазначалось, цей лист «Ілько Борщак віднайшов у рукописному відділі паризької Національної Бібліотеки (Fonds Baluze, vol. 251)». Всі наступні історики, починаючи від В. Січинського (кін 40-х рр.) і Т. Мацьківа (70–80-ті рр.) та закінчуючи останньою монографією Т. Таїрової-Яковлевої (2011 р.), цитують цей лист виключно із посиланням на Борщака. Як це не парадоксально, але практично ніхто не спробував знайти оригінал такого важливого документа чи хоча б критично проаналізувати його текст. Приміром, в листі згадується, що Мазепа був присутній «на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир» (листопад 1659 р.), але достеменно відомо, що в цей час молодий Мазепа возив листи від короля Яна-Казимира до гетьмана Виговського, а потім до новообраного гетьмана Тетері. На сьогодні в Інтернеті вже доступний повний каталог фонду Балюза в BNF, який був надрукований ще 1921 року і міг свого часу бути доступним Борщаку: AUVRAY Lucien, POUPARDIN René. Catalogue des manuscrits de la Collection Baluze. Paris: Ernest Leroux, 1921. 653 р. Мова йде про особистий архів відомого науковця-ерудита Етьєна Балюза, двоюрідного дядька Жана-Казимира. В розділі 251 дійсно вказано кілька листів від Жана-Казимира Балюза, підрозділ документів Антуана Балюза (батька Жана-Казимира), fol. 148–185. Див. стор.307 каталогу колекції Балюза: Як можна пересвідчитись, у фондах зберігається всього 5 листів від Жана-Казимира Балюза: Foliotage (сторінки) 148–152 — два листи, без дати і від 12 липня 1716 р.; Fol. 160–161 — один лист від 19 грудня 1683 р.; Fol. 172–182 — два листи від 16 листопада і від 31 серпня 1714 р. Тобто 4 листи хронологічно не належать до 1704 р., періоду коли Ж.-К. Балюз міг бути в Батурині, і лише один лист без дати (найперший, Fol. 148–149) викликає запитання, оскільки Борщак якраз зазначав, що точна дата листа не встановлена і датував його за змістом. Після безпосередньої перевірки у відділі рукописів BNF, виявилось, що і цей лист жодного стосунку до Мазепи не має, у ньому говориться лише про особисті справи та проблеми із закупівлею

книжок для приватної бібліотеки: Тобто, за вказаним Ільком Борщакком поси- ланням “віднайденого” ним документа немає. На жаль, це далеко не перший приклад фальсифікацій і маніпуляцій джерелами Борщакком.

1) Так, слідуючи точно за посиланнями Борщакка, Орест Субтельний не зміг віднайти оригінал т. зв. “Виводу прав України”, угоди Мазепи з Карлом XII, яка нібито зберігалась в паперах Григора Орлика в Дентевілді.

2) Володимир Голобуцький і Збігнев Вуйцик спростували твердження Борщакка про участь козаків в облозі Дюнкерка.

3) Ярослав Дашкевич в передмові до одного з перевидань Борщакка повідом- ляв, що дослідники біографії Боплана (автора відомого “Опису України”) А.-Б. Пер- нал (Pernal A. B.) та Д.-Ф. Ессар (Essar D. F.) скаржились, що, йдучи за посилання- ми Борщакка, не знайшли ні листа Боплана 1665 р. до маршала Вобана, ні мет- рики сина Гійома (в Руані) з датою народження батька, ні міських реєстрів, в яких повинна була бути дата його смерті 6 грудня 1673 р. [...]

Вже час всім звикнути, що посилатись на Борщакка, є, м’яко кажучи, не- безпечним»⁷.

З вищесказаного стає очевидним, що важливою причиною відсутності кри- тичного переосмислення історичної творчості І. Борщакка в Україні є недоступ- ність французьких джерел для істориків, що частково пояснюється відсутністю мовних компетенцій (погодьмося, що далеко не кожен історик України може працювати з французькими рукописами). Чи не першою спробою критичного підходу стала наша публікація стосовно концепції та способу пояснення Борщакком ставлення наполеонівської Франції до територій, на яких мешкали предки сучасних українців⁸. Не маючи наміру позбавити Борщакка заслужених лаврів першовідкривача не однієї сотні документів, ми встановили (шляхом співстав- лення публікацій Борщакка та цитованих ним документів з Національного Архі- ву, Архівів Історичної служби Міністерства оборони та Міністерства закордон- них і європейських справ Франції) як безперечний факт, що Борщак довільно спотворював зміст згаданих документів, а також фальсифікував окремі свідчен- ня. Щоб бути лаконічними, лише озвучимо ці висновки: Борщак зумисне при- ховував те, що карту українського козацтва в оточенні Наполеона послідовно та майстерно розігрували польські військові й політичні діячі, вони ж, а не віддане царю та православ’ю малоросійське дворянство, формулювали концепти ко- зацької автономії у складі майбутньої Речі Посполитої. Окрім заміни польських авторів на знаних або «невідомих» французьких (як автора ідеї держави за- порожців і татар «Наполеоніди» генерала Міхала Сокольницького та дипломата Алксандра-Моріса д’Отрива), Борщак вдався до трьох видів фальсифікації істо- ричних джерел: 1) вилучення окремих слів або їхньої заміни іншими, у тому числі й етнонімів (козаки на українці) і топонімів («Польська Україна», «Ро- сійська Україна» на просто «Україна»), попри те, що останні є важливими ко- дами для реконструкції уявлень чужинців про малознані їм об’єкти; 2) дода-

⁷ <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=7&t=12995>

⁸ Див.: Ададуров В. Народження одного історичного міту: Проблема Наполеон і Україна у висвітленні Ілька Борщакка // Україна модерна. — Вип. 9. — К., Львів: Інститут історич- них досліджень ЛНУ — «Критика», 2005. — С. 212–236.

вання цілих речень та абзаців, які мали свідчити про зацікавлення урядом Франції долею козацтва і плани його залучення до боротьби з Росією; 3) фальсифікація документів (як от вкрай популяризованої в сучасній історіографії обіцянки Наполеона задунайським козакам відновити Запорозьку Січ після перемоги над Росією). Окрім того, чимало тверджень Борщака (наприклад, не підтверджені жодним джерелом роздуми Наполеона у Москві 1812 р. про можливість просування його армії через Україну) мають суто постулятивний характер. Перелічені вище відходи від фактичного змісту джерел робилися із подиву вартою послідовністю, аби створити ілюзію інтенсивного зацікавлення французьких політиків незалежністю України, хоч сам Борщак ще 1923 р. писав про методологічні принципи роботи дослідника з документальним джерелом: «Ми знаємо, оскільки небезпечно з наукового боку й оскільки це велика спокуса модернізувати певні історичні явища, знаємо, що не треба переставляти слів у століттях: вони мають свій зміст й анахронізм є найгіршим варваризмом у історії»⁹.

Праця «Наполеон і Україна»¹⁰ задумувалася як остання, п'ята, частина, анонсованого І. Борщакком дослідження про майже тисячолітню історію контактів між Францією й Україною. Перша її частина мала бути присвячена часам Філіпа I й Анни Київської (так і не була реалізована, окрім загальних думок), друга — добі Мазаріні, Сірка і Хмельницького (реалізована частково у кількох розвідках)¹¹, третя — часам Людовіка XIV і Мазепи та Пилипа Орлика¹², четвер-

⁹ *Борщак І.* Польські плани супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій // Нова Громада: Суспільно-політичний журнал / Під редакцією С. Вітика. — Ч. 3–4. — Відень, 1923. — С. 46.

¹⁰ *Борщак І.* Наполеон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. — Львів: Бібліотека «Діла», 1937. — 127 с.

¹¹ *Борщак І.* 1652, 1653 і 1654 роки на Україні по Французькій газеті (*Gazette de France*) // Дніпро: Альманах. — Львів, 1925. — С. 102–105; *Борщак І.* Україна, Литва і французька дипломатія в 1648–1657 рр. (російський переклад з рукопису 1931 р.) подано в чаті: <http://www.laborunion.lt/memo/modules/sections/index.php?op=viewarticle&artid=40>; *Борщак І.* Франція і Переяславська рада // Вісті Європейського Відділу НТШ. — Ч. 6. — Париж, 1954. — С. 14–20.

¹² *Борщак І.* Україна і французька дипломатія XVIII віку // Нова Україна. — Ч. 2. — Прага, Берлін, 1923; *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 134–135. — Львів, 1924. — С. 79–136 (перевидання: Гетьман Пилип Орлик і Франція (з додатком Маніфесту від 4 квітня 1712 року) // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. — № 2–3. — К., 1995. — С. 104–117); *Борщак І.* Вольтер і Україна // Україна. — К., 1926. — Кн. 1 (16). — С. 34–42 (перевидання: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. — Київ, 1995. — № 2–3. — С. 118–127); *Борщак І.* Шведчина і французька дипломатія // ЗІФВ ВУАН. Історична секція. — К., 1929. — Т. 27; *Борщак І.* Україна в Парижі — папери Пилипа і Григора Орликів // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. — Зошит 3. — Париж, 1950. — С. 145–150; *Борщак І.* Орликіяна: невидані листи П. Орлика до Станіслава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р. // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. — Зошит 10. — Париж, 1953. — С. 826–834; *Борщак І.* Мазепа Орлик. Войнаровський: Історичне есе. — Львів: Червона калина, 1991. — 256 с.

та — діяльності Петра-Григорія Орлика у Франції й інших державах¹³. Про свій задум Борщак писав наступне:

«Аж після такої аналізи у відношенні до головних європейських країн, можна буде зробити загальну синтезу зносин Європи з Україною в минулому. Питання це досі зовсім не студійоване в нашій історіографії, а причиною цього стали важкі умовини нашої нації за останніх два століття. Драгоманов розумів велику вагу цього питання, коли писав 16 жовтня 1872 року до Мелітона Бучинського: “Хотьби який-небудь привід був нам в світ висунути носа”»¹⁴.

Щоб знайти такий привід, І. Борщак здійснював систематичні пошуки у французьких архівах і бібліотеках, бо, за переконанням дослідника, «ні польські, ні російські джерела не можуть дати справжньої картини стану української справи в широкому значенні цього слова»¹⁵.

Найбільш документально обґрунтованою частиною пенталогії Борщака виглядає опублікована 1932 р. у Львові праця «Великий мазепинець», в якій йшлося «про справді дивовижне життя й діяльність Григора Орлика, що народився в Батурині Мазепи, а скінчив життя на Рейні, під французькими прапорами»¹⁶. Ця праця була побудована на основі кількох сотень свідчень про сина козацького гетьмана, які збереглися у французьких архівах завдяки благословенній для істориків звичці французької бюрократичної машини докладно фіксувати на папері етапи діяльності підвладних їй осіб. За словами Борщака, збір матеріалів, роздуми і власне поява тексту тривали десять років, відтак з оприлюдненням цього тексту він оголошував недійсними попередні розвідки на цю тему, в яких нерідко, як визнавав сам, робив помилки. Автор наполягав, що його праця має суто науковий характер, бо заснована вона на документальному методі:

«Ми свідомо — хоч яка велика була спокуса! — обмежили до мінімум свої коментарі, даючи скрізь слово документам. Там, де документу бракує, ставимо просто крапку, а де її замало, висловлюємо гіпотезу»¹⁷.

Водночас «автор з притиском зазначає, що це — історична праця, яку писав український державник, але писав, як історик і дослідувач, бо — патріотизм чеснота, а не наукова метода і немає нічого гіршого, як плутати ці два поняття»¹⁸.

Виснувати про те, яким чином поєдналися чітко виражене прагнення дослідника довести зацікавлення Франції державною незалежністю України та принцип безсторонності науковця, ми воліємо, здійснивши ретельну перевірку тексту Борщака за його, здебільшого, архівними джерелами, а також зіставленням цього тексту з не використаними автором «Великого мазепинця» докумен-

¹³ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV (1702–1759). — Львів: Червона Калина, 1932. — 208 с. Сучасне перевидання: *Різниченко В.; Борщак І.* Пилип Орлик — гетьман України; Великий мазепинець Григорій Орлик: Історичні оповіді. — К.: Український письменник, 1996. — 302 с.

¹⁴ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — С. VII.

¹⁵ *Борщак І.* Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії наук у Києві 1924 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 134–135. — Львів, 1924. — С. 241.

¹⁶ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — С. VIII.

¹⁷ Там само. — С. VIII.

¹⁸ Там само. — С. IX.

тальними свідченнями. Таке дослідження може підтвердити або спростувати ті висновки щодо методів історичного письменства І. Борщака, які ми зробили на основі аналізу його праці «Наполеон і Україна».

Декларуючи у вступі свій намір видобути з п'ятми віків діяння Пилипа і Петра-Григорія Орликів, Борщак доводив, що гетьман і його син виходили з постулату за будь-яку ціну здобути політичну свободу для України. За концепцією Борщака, Орлики були уособленням політичного суверенітету України на еміграції, родиною її справжніх провідників, яка поклала всі свої помисли та дії на вістар незалежності. Борщак переконував, що про подвижницькі старання Орликів добре знала вся Європа, провідні діячі якої засвідчували повагу Україні в особі її видатних представників. Після ж смерті батька син став на чолі змагань за Українську державу. Відтак Борщак намагався довести, що Петро-Григорій Орлик був значущою фігурою міжнародного масштабу, до думок якого пильно прислухалися послы, міністри, монархи, бо вся освічена Європа вважала своїм обов'язком допомогти «Україні, яка завжди прагнула до свободи»¹⁹. Нібито з молодим Орликом радився французький посол у Варшаві маркіз Антуан-Фелікс де Монті, який 28 жовтня 1729 р. представив його польським магнатам Потоцьким (не зрозуміло для чого, оскільки Орлик з 1726 р. був ад'ютантом воєводи Київського Юзефа Потоцького, майбутнього великого гетьмана коронного²⁰), і за згодою товариства відрядив його до французьких міністрів з запропонованим Орликом планом визволити за посередництвом французької дипломатії його батька, якого інтернували турки у Салоніках²¹.

Ознайомлення з французьким дипломатичним листуванням, на яке посилається Борщак, показує, що ідея шукати допомоги у Франції справді належала Орликам²². Однак, ініціатива відрядити сина гетьмана до Франції вийшла від трьох річпосполитських магнатів, а саме — примаса Теодора Анджея Потоцького, воєводи Київського Юзефа Потоцького та придворного коронного маршалка Стефана Потоцького²³, і скерували вони його не до Версальського двору, а до екзильного короля Польщі Станіслава Лещинського, який на почесних правах тестя Людовіка XV мешкав у королівському замку Шамбор. З депеші Монті видно, що про існування Орлика-сина той дізнався з меморандуму шведського посла генерала Цюлліха щойно тоді, коли посланець уже відбув у Францію. Тож

¹⁹ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 34.

²⁰ Пор. автобіографічну оповідь Орлика: «[...] Je suis entré 1726 dans les troupes de la République de Pologne en qualité d'aide de camp général du grand général de la Couronne, qui me donnait le grade de Lieutenant colonel dans l'armée». (Archives du Ministère des affaires étrangères (далі — АМАЕ), série «Correspondance politique» (далі — СР), sous-série «Pologne», vol. 227, fol. 501v–501r [Le comte d'Orlick au Roy. Exposé des services qu'il a rendu à la France. Grâce qu'il demande. Novembre 1743].

²¹ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 23–24.

²² АМАЕ, СР, sous-série «Pologne», vol. 184, fol. 263v–264v [Pro memoria de Züllich, Varsovie, vers le 7 novembre 1729].

²³ Зауважимо принагідно, що І. Борщак називає тільки двох перших з перелічених магнатів, плутаючи уряд придворного коронного маршалка з урядом великого гетьмана коронного, відтак вказує, що Ю. Потоцький був великим гетьманом коронним, насправді ж він стане ним щойно 1735 р. У 1729 р. цей уряд був вакантним.

Монті не надав жодних прямих рекомендацій синові гетьмана до його від'їзду, повідомивши про план клану Потоцьких першому міністрові кардиналові Андре-Геркюлеві де Флері пост-фактум, як корисну при нагоді для Франції річ, зауваживши, що «вони розглядають його (Орлика-батька) як великого ворога росіян»²⁴ (у вульгарному перекладі Борщака ця фраза звучить наступним чином — «Орлик особисто ненавидить москалів»²⁵). Про ці обставини першої місії Орлика у Франції було безперечно відомо й І. Борщаку, який у своїй праці оприлюднив короткий меморандум, який Монті надіслав кардиналові Флері у січні 1732 р., аби роз'яснити роль Орлика у тогочасних задумах Потоцьких. Мета місії Орлика, який вирушив у Францію під вигаданим ім'ям шведського офіцера Бартеля, за Борщаком, мала подвійний характер: 1) «Представити Королю Станіславу (Лещинському) наміри Короля Августа змусити Республіку поставити на престол його сина»; 2) «Отримати від Французького Двору рекомендації до французького Посла при Порті, щоб той підтримав його батька [Пилипа Орлика], який є у Салоніках, у його намірі щодо України, щоб мати зв'язок з козаками»²⁶. Але, за документом, місія Орлика мала потрійний характер. Достатньо поглянути, які фрагменти вилучив з тексту джерела Борщак, аби зрозуміти, яким чином він вибудовував свою концепцію. Вилучено другий пункт записки. У ньому йшлося про те, що Петро-Григорій мусив «запевнити Його Величність Короля Станіслава, що всі добрі П'ясти об'єдналися, аби взяти сторону Його Величності, щоб прикликати його, і під його покровительством протистояти намірам Саксонії та забезпечити їхню свободу, прохаючи Короля Станіслава взяти участь у цьому та залучити всіх його друзів і союзників». З третього

²⁴ «Monsieur, M[onsieur] le général Zulich, ministre plénip[otentia]ire de Suède, m'a donné le mémoire que j'ai l'honneur joindre ici qui m'est aussi recommandé par le Primat, le petit général et le Palatin de Kiovie, qui s'intéressent [si] on ne peut pas plus au général des Cosaques Orlich qui est présentement à Thessalonique. Ces M[es]sieurs supplient le Roy d'ordonner à Son Amb[assadeu]r à Constantinople de le protéger, et de travailler à lui faire obtenir de la Porte quelque augmentation de pension afin qu'il puisse substituer plus décemment. Ils le regardent comme une grande animosité contre les Russes. Il demande avec instance cette protection du Roy. Un des fils du général Orlich qui est capitaine dans les troupes de Pologne à présent en chemin pour aller faire sa révérence au Roy Stanislas. Je n'ai pu, M[onsie]g[neu]r, me dispenser de Vous faire cette dépêche et je Vous supplie d'y vouloir bien faire attention, afin que ces M[essieu]rs connaissent que Sa Majesté a de la bonté pour les personnes auxquelles ils s'intéressent, cela ne saurait produire qu'un bon effet». (AMAE, CP, sous-série «Pologne», vol. 184, fol. 261v–262v [Expédition de Monti à Fleury, Varsovie, le 7 novembre 1729]).

²⁵ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 25.

²⁶ Пор. у Борщака: «... Le fils du général des Cosaques M. Orlik, qui sous le nom de Barthel, officier suédois, a été persuadé par le Palatin de Kioiv, le maréchal de la Couronne, et par le Primat de faire un voyage en France.

1. Représenter au Roy Stanislav les desseins du Roy Auguste de forcer la République à mettre son fils sur le trône.

2. D'obtenir de la Cour de France des recommandations à l'Ambassadeur de France à la Porte pour celle-cy favoriser son père qui est à Thessaloniki dans son dessein à propos de l'Ukraine pour avoir une liaison avec les Cosaques...». (Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 180).

пункту, який з легкої руки Борщака, став другим, зникло кілька слів, але тих, що повністю змінювали зміст фрази: 3) «Отримати від Французького Двору через Короля Станіслава рекомендації до французького Посла при Порті, щоб [...] полегшити його зв'язок і листування з козаками та використати їх, коли складеться кон'юнктура, на службі Королю Станіславу та Республіці». Далі в документі йшлося про те, що «думка Короля Станіслава на це була такою, щоб Франція надала свою згоду й він відрядив цього молодого чоловіка у Туреччину визволити його батька [...]»²⁷. Таким чином, з документу зникли згадки про короля Станіслава, його центральну роль у плані магнатів щодо використання за посередництвом П. Орлика козаків України для служби інтересам партії Лещинського. Відтак стає очевидним, що поїздка 1729 р. у Францію була польською політичною місією, але Борщак стверджує всупереч документам, що це були відносини «представника українського самостійницького руху» з урядом Франції²⁸. Він запевняє, що наприкінці 1729 р. Петра-Григорія радо приймали і секретар зовнішніх відносин, хранитель печаток, Жермен-Луї Шовлен (11 грудня 1729 р.), і сам кардинал де Флері (1 січня 1730 р.), й Орлик одразу став своїм у Версалі та Марлі, відтак його відправили як французького таємного агента у Стамбул²⁹. Одразу ж зауважимо, що у Архіві міністерства закордонних справ ні в тих справах, на які посилається (однак без чіткої вказівки аркушів і назви документу) Борщак, ні в жодних інших, немає бодай найменшого натяку щодо прийняття Орлика французькими урядовцями, не кажучи вже про дати, тривання і характер розмов, які так докладно описав автор «Великого мазепинця».

Правда була прозаїчнішою: молодшого Орлика погодився взяти під своє покровительство Станіслав Лещинський. Прибувши 20 червня 1730 р. у Стам-

²⁷ «Le fils du général des Cosaques M[onsieur] Orlik, qui sous le nom de Bartel, off[ic]ier Suédois, a été persuadé, par le Palatin de Kiovie, le m[ar]ché[al] de la Cour et de la Couronne, et par le Primat, de f[aire] un voyage en France, a trois choses en commission.

1. De représenter au Roy St[anislas] les desseins du R[oy] Aug[uste] de forcer la Rép[ublique] à mettre son fils sur le trône, s'attachant pour cela quelques seigneurs P[olonais] avec lesquels il vexe les autres, pour les porter à une confédération, qui lui serve depuis de prétexte de rupture; et sollicitant avec la Moscovie et le R[oy] de P[russe].

2. D'assurer de la part du Primat etc. S[a] M[ajesté] le R[oy] St[anislas] que tous les bons Piastes se sont ligués secrètement de s'attacher à S[a] M[ajesté] et pour le rappeler, et sous ses auspices à s'opposer aux desseins de la Saxe et assurer leur liberté, priant le R[oy] St[anislas] d'y concourir et de mettre ses amis et tous alliés dans ses intérêts.

3. D'obtenir de la Cour de Fr[ance] par le R[oy] St[anislas] des recommandations à l'Ambassadeur de Fr[ance] à la Porte, pour celle-cy favorise son Père, qui est à Thessaloniki, que dans son dessein, de supporter d'avantage de la Polt[ava] et de l'Ukraine, pour entretenir plus facilement sa correspond[an]ce et sa liaison avec les Cosaques, et les employer, lors de la conjoncture, au service de R[oy] St[anislas] et de la Rép[ublique].

Sur cela l'idée du R[oy] St[anislas] est que la Fr[ance] accorde cette recommandation et Elle envoya ce jeune homme en Turquie de vider son Père à se transporter à Bender où à Khan en Bachisarai, et à travailler à prouver à son fils, se jouissance qu'Elle accorde au Père une modique passion que ces Cosaques peuvent être d'une grand service en temps [...]». (AMAE, CP, sous-série «Pologne», vol. 197, fol. 62v [Mémoire de Monti à Fleury, Pologne, janvier 1732]).

²⁸ Борщак І. Великий мазепинець Григорій Орлик. — С. 26.

²⁹ Там само. — С. 32–34.

бул під іменем швейцарського офіцера Хага з рекомендаційним листом від Лещинського, Петро-Григорій не забарився прозвітувати своєму патронові³⁰. Він рідко покидав територію французької місії і, як свідчить листування посла маркіза Луї-Савера де Віллєнева, про особисту участь Орлика у переговорах з турками щодо долі його батька наразі не йшлося³¹. За дорученням Лещинського Петро-Григорій листувався з польськими шляхтичами для того, щоб схилити тих на сторону Станіслава, але відповіді в більшості випадків не отримав³². Французький посол, хоч і з симпатією ставився до синівських почуттів молодшого Орлика, прагнув якнайшвидше позбутися його, боячись, що про його перебування стане відомо російським дипломатам. Врешті Орлик погодився з його аргументами і покинув 4 жовтня 1731 р. столицю Порти, так і не дочекавшись покращення становища свого батька³³.

Про ефемерний характер постійно наголошуваної Борщакон тези про те, що увесь світ знав, що батько і син Орлики є «вождями козацької нації», красномовно свідчить відкритий і одразу ж сфальсифікований дослідником зміст запису журналу французького військового корабля «Надія», який перевозив у жовтні 1731 р. Петра-Григорія з Туреччини у Францію. Борщак наступним чином подає зміст цього запису: «В 1-й годині з'явився на кораблі старшина Орлик, син Шефа Козацької нації, висланий Амбасадором Й. В. при султані у Францію в державних справах»³⁴. Насправді ж запис є наступним: «У понеділок 8-го о 4 годині ранку, рухаючись під парусом, було помічено англійське судно, що стояло

³⁰ AMAE, CP, sous-série «Turquie», vol. 81, fol. 252v–252r, 323v–323r; [Expéditions de Villeneuve à Fleury, Constantinople, le 20 juin et le 10 juillet 1730]; Ibid., vol. 83, fol. 58r [Minute de l'expédition de Fleury à Villeneuve, Marly, le 29 mars 1731].

³¹ Ibid., vol. 83, fol. 247v–247r [Expéditions de Villeneuve à Chauvelin, Constantinople, le 7 septembre 1731]. Петро-Григорій буде представлений французьким послом великому візиреві щойно через три роки, в листопаді 1734 р., і двічі супроводжуватиме Віллєнева до турецького урядовця у справах підготовки запорозького загону його батька. Зауважимо, що обидва Орлики діяли не в інтересах міфічного самостійницького руху, а С. Лещинського. Посол писав: «Він отримав там чимало люб'язностей і запевнень, що Порта вдається до всіх засобів, які будуть їй запропоновані (П. Орликом), щоб зробити Козаків спроможними принести користь Королю Польщі, та щоб відвернути їх від служби Московитам». Пор.: «[...] Comme il était chargé de la part de son Père d'informer le G[ran]d Vizir de ce qui se passe par rapport aux Cosaques Zaporoviens, des soins que se donne ce Général pour les ramener sous la domination de la Porte, et de solliciter l'expédition des ordres que M[onsieur] Orlick le Père avait demandés, j'ai le présenté à ce Premier Ministre chez lequel il m'a accompagné deux fois. Il en a reçu beaucoup de politesses, et des assurances que la Porte se portera à tous les moyens qui lui seront suggérés pour mettre les Cosaques en état d'être utiles au Roy de Pologne, et pour les détourner du service des Moscovites». (AMAE, CP, sous-série «Turquie», vol. 91, fol. 256v–256r [Expédition de Villeneuve à Chauvelin, Constantinople, le 17 novembre 1734]).

³² Пор.: «Le fils de M[onsieur] Orlick qui est venu icy pour les affaires de son Père est très embarrassé sur sa service; il n'a point eu réponse à plusieurs lettres qu'il a contres en Pologne [...]». Ibid., vol. 83, fol. 66r [Expédition de Villeneuve à Chauvelin, Constantinople, le 11 may 1731].

³³ Ibid., fol. 247v–247r, 288v–288r [Expéditions de Villeneuve à Chauvelin, Constantinople, le 7 septembre et 1er octobre 1731].

³⁴ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 73.

на якорі, нам салютували сімома гарматними пострілами і з судна прибула шлюпка та привезла нам пана Хага, швейцарського офіцера, котрий колись служив у Швеції, з листом від нашого Посла, який прохає нашого генерала дозволити йому проїзд у Францію, він залишився на борту»³⁵.

Попри виявлені Петром-Григорієм наполегливість і докладність у виконанні доручень, його шанси зростають щойно тоді, коли Станіслав Лещинський виявляє серйозні наміри включитися у боротьбу за польський престол. Представлений кардиналові Флері, Орлик залучається як дипломатичний агент, але ще не як французький регулярний службовець. Йому доручається відвезти кримському ханові листа Людовіка XV. Успішна доставка Орликом листа-відповіді із запевненнями хана підтримати наміри Франції щодо реелекції Станіслава Лещинського у Речі Посполитій поволі вводить Петра-Григорія у плани французьких урядовців³⁶. Участь у таємній подорожі Станіслава у Варшаву і привезення у Версаль звістки про успішну елекцію Лещинського висувують Орлика на офіційний рівень. Призначений Лещинським його генерал-ад'ютантом, у січні 1734 р. Петро-Григорій був зарахований також на французьку військову службу³⁷. Приклад Орлика лише ілюструє звичайну для Франції практику, коли чужоземні найманці в періоди військових дій становили до 20 відсотків особового складу королівської армії³⁸. Петро-Григорій був зарахований на офіцерську вакансію в один з 16-ти драгунських полків (станом на 1730-ті рр.), а саме до 5-го драгунського полку, що мав назву «Генерал-полковник (драгуни)». Полком командував Бертело де Дюші, граф де Куанї³⁹.

Протягом перших років служби у французькому війську Орлик продовжував надалі використовуватися Станіславом Лещинським для виконання його таємних доручень. У листі від 4 лютого 1736 р. з Відня до кардинала де Флері молодший Орлик фактично визнає двоїстість своєї ситуації на службі двох монархів: «[...] Повідомивши [французьким] міністрам про ідею, яку мав Його Величність Король Польщі, відсилаючи мене назад до Франції, і про його наміри, які я обстоюю в цій країні, я отримав на місці схвалення з боку міністрів.

³⁵ «Lundi 8 à 4 heures du matin nous avons estés sous voile un vaisseau Anglais qui avait mouillé pendant, nous a salués de 7 coups de canon rendu et sa chaloupe est venu au vaisseau et nous a amené M[onsi]eur Hage officier suisse ayant servi en Suède, venant de Constantinople avec une lettre de notre Ambassadeur, qui priaït notre général de lui donner passage pour France, il est resté à bord». (Archives Nationales (далі — AN), Fonds Marines, série B/4/41, fol. 57 [1731. L'Escadre du Roy pour le voyage d'Alger, Tunis, Tripoly, du fond du Levant (Journal du vaisseau l'Espérance, capitaine Duguay Trouin (lieutenant général de l'escadre), 74 canons, 520 équipage)]).

³⁶ AMAE, CP, sous-série «Turquie», vol. 86, fol. 401v [Minute de l'expédition de Fleury à Villeneuve, Marly, le 25 janvier 1733].

³⁷ *Pinard*. Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de tous les charges, dignités et gardes militaires supérieurs [...] tirés sur les originaux. T. 5. Paris: «Claude Hérisant», 1762. — P. 636.

³⁸ Histoire militaire de la France / Sous la rédaction de J. Delmas. T. 2. Paris: Presses Universitaires de France, 1992. — P. 25–26.

³⁹ *Pinard*. Chronologie historique-militaire. P. 636–637; Colonel-Général (dragons), série 4Yc26, Paris, 10 mars 1734 // *Corvisier A.* Les contrôles des troupes de l'Ancien Régime. T. 3. Vincennes: Service historique du Ministère des armées — CNRS, 1970. — P. 201–202.

Перед моїм від'їздом в цю країну мені було наказано написати найбільш при-служливим польським панам, щоб повідомити їм про моє призначення»⁴⁰.

У цей період Петро-Григорій напрочуд подібний до оспіваного комедіографом Карло Гольдоні характерного персонажа XVIII ст. — Труфальдіно, слуги двох панів: Орлик отримує накази і від Лещинського, і від французьких міністрів, які модифікують накази короля Польщі. Більша, як видається Станіславові, уважність Орлика до інструкцій французьких урядовців, викликає його роздратування та підозру, що Орлик прагне забути про свою роль слуги та цілком перейти на службу до більш престижного господаря⁴¹. Однак насправді Петро-Григорій був виразно обтяжений дорученням французьких урядовців відігравати роль інформатора при послові у Відні, який тримав у своїх руках всі нитки переговорів щодо умов зречення Станіславом Лещинським польського престолу, відтак він постійно наголошував перед французьким дипломатом на послідовному обстоюванні інтересів Станіслава і конфедератів, які його підтримували, та прагнув повернутися до свого господаря⁴².

Все своє життя Орлик належав до особистого двору Станіслава Лещинського, який 1737 р. став герцогом Лотаринзьким, зберігши за собою, за умовами Віденського миру, пожиттєвий титул короля Польщі. Хоча, мабуть, він був тим придворним, який чи не найбільше нехтував своїм обов'язком фактичної присутності у Люневіллі⁴³. Змінити ж остаточно свій фактичний статус на цій соціальній шахівниці було насправді понад можливості Орлика, адже Станіслав був його безпосереднім сюзереном, а ще важливіше — близьким родичем короля Франції. Тож Петро-Григорій міг спробувати зробити це фактично, зберігаючи формальний зв'язок з Лещинським і балансує між двома королями в бік потужнішого, тобто короля Людовіка. Так чи інакше, Орлик до кінця життя

⁴⁰ Поп.: «J'ai eu l'honneur de Vous écrire le jour de mon départ de la Cour, qui était le 11 du mois passé, en Vous mandant qu'ayant communiqué aux ministres l'idée que S[a] M[ajesté] le Roy de Pologne avait en me renvoyant en France, et ses désirs que je sais employé dans ce pays-ci. Les ministres les ont approuvé sur le champ, avant mon départ ils ont m'ordonné d'écrire aux seigneurs Polonais les plus affidés pour leurs communiquer ma destination». (АМАЕ, СР, sous-série «Autriche», vol. 186, fol. 23r–24v [Expédition de Orlick à Fleury, Vienne, le 4 février 1736]).

⁴¹ У листі до свого офіційного представника при Версальському дворі графа Жака Гюлена від 25 липня 1737 р. Станіслав писав про норов Орлика: «[...] Він відзвичаївся говорити про [свою] посвяту [...]. Щодо посвяти з боку його особи, то це не я запросив його у Францію. Він прибув з проєктами забезпечити мене сотнею тисяч козаків. Я його підтримав так добре при [французькому] дворі, що він відчув себе фаворитом до такого ступеня, що спробував вийти з-під моєї протекції. Після опали пана Шовлена, з якою він почув себе зайвим у міністерстві [закордонних справ], він знову її домагається. Чи він вважає за ніщо добродійність, яку йому робить Король [Людовік]? Чи робить він це з любові до нього чи до мене? Я дарую йому пенсію, не вимагаючи від нього жодної служби [...]». (Lettres inédites du roi Stanislas, duc de Lorraine et de Bar, à Jacques Hulin, son ministre en cour de France (1733–1766) / Par P. Boyé // Mémoires de l'Académie de Stanislas. Nancy, 1919–1920. 6e série. T. 17. — P. 66–67.

⁴² АМАЕ, СР, sous-série «Autriche», vol. 186, fol. 29v [Copie de l'expédition d'Orlick au Roy Stanislas, Vienne, le 8 février 1736].

⁴³ Boyé P. La cour polonaise de Lunéville (1736–1766). Nancy: Berger-Levrault, 1926. — 219 p.

перебував у світі Станіслава, на що чітко вказує його шлюбний контракт 1748 р., де про нього йдеться одночасно як про «бригадира королівської армії» та «генерал-ад'ютанта Короля Польщі»⁴⁴. Як про чинного «генерал-ад'ютанта Короля Польщі» також згадується у розписі офіцерського складу його полку 1751 р.⁴⁵

У цьому контексті центральним питанням є визначення ідентичності Петро-Григорія. Щоб довести український (козацький) патріотизм молодшого Орлика, слід було у дусі модерного націоналізму відокремити його від польського (шляхетського) патріотизму, тож Борщак різав документальні свідчення по живому, попри те, що ані сам Петро-Григорій, ані його батько ці два патріотизми не відокремлюють, не вбачаючи між ними жодної суперечності. Таким історичним свідченням, як листи молодшого Орлика до кардинала де Флері від 4 лютого та 13 березня 1736 р., історик може тільки позаздрити, бо ці документи містять чіткі алюзії щодо національної ідентичності досліджуваного персонажу, сформульовані ним самим. Утім Борщак волів проігнорувати ці документальні свідчення. У першому зі згаданих листів Орлик «наполегливо просить французьких міністрів дозволити йому поїхати у Кенігсберг, щоб привезти останній вияв милосердя своїм співвітчизникам» (польським конфедератам, згуртованим навколо короля Станіслава). Він бачить безрезультатність старань французької дипломатії у Відні, відтак відзначає: «[...] Завдяки призвичаєнню мені відомий спосіб мислення моєї нації, і я вбачаю погані наслідки як для неї, так і для слави Короля [Станіслава]»⁴⁶. У другому листі він висловлюється значно чіткіше: «Після кількох днів користі, що їх принесло моє перебування тут, я не хочу страждати через те, що це перебування стало цілком марним для служби Короля [Франції], а відтак я не маю нічого більше до роботи, ніж поінформувати французького посла пана Тейля про те, що зможу послужити як Поляк справам моєї Батьківщини, а щоб допомогти йому, я вважаю доречним відновити знайомство з Князем Любомирським, Воєводою Краківським, який перебуває тут від кількох тижнів»⁴⁷.

⁴⁴ Contrat de mariage de Pierre-Grégoire, comte d'Orlick, de Laziska, brigadier des armées du Roi, colonel du régiment Royal-Pologne infanterie, chevalier de Saint-Louis, adjudant-général du Roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar, et Louise-Hélène Le Brun de Dinteville (2 août 1748). B. 38 (registre), in folio, 146 feuilles // *Doinel J.* Inventaire sommaire des Archives départementales antérieures à 1790. Loiret — Archives civiles — Séries 1800-2200. T. 2. Orléans: Imprimerie de Georges Jacob, 1886.— P. 103.

⁴⁵ Service historique de la Défense (далі — SHD), Département de l'armée de la terre (далі — DAT), série X^b, carton 7, cahier Royal-Pologne, fol. 113 [Régiment Royal-Pologne infanterie allemande: Contrôle par rang d'ancienneté de messieurs les officiers dudit régiment 1751].

⁴⁶ «Je prévois que mon voyage dans ce pays-ci serait très inutile, aussi j'ai prié M^r le Garde des sceaux très instamment de me dispenser de porter à Königsberg le dernier coup de grâce à mes compatriotes [...] je connais par habitude les façons de penser de ma nation, et je prévois bien des suites fâcheuses tant pour Elle, que pour la gloire du Roy». (AMAE, CP, sous-série «Autriche», vol. 186, fol. 23r-24v [Expédition de Orlick à Fleury, Vienne, le 4 février 1736]).

⁴⁷ «De quelque[s] jours d'utilité, Monseigneur, que mon séjour était ici, je ne point voulu souffrir qu'il le soit entièrement inutile aux services du Roy, et comme je n'avais rien d'autre chose à faire que d'informer M[onsieu]r Theil de ce que je pourrais servir comme Polonais des affaires des ma Patrie, et pour le seconder en cela, je jugeais à propos de renouveler la connaissance avec le Prince Lubomirski Palatin de Cracovie qui est ici depuis quelques semaines». (Ibid., vol. 187, fol. 136v [Expédition de Orlick à Fleury, Vienne, le 13 mars 1736]).

Як типовий прихильник примордіалістського погляду на національну ідентичність, Борщак уважав, що вона задається при народженні раз і назавжди. Однак приклад молодшого Орлика якраз доводить перевагу конструктивістського підходу, оскільки, як показують листи самого Петра-Григорія, його національна ідентичність була сформована обставинами його життя. До цих останніх належало те, що назавжди покинувши у віці семи років Гетьманщину, де народився і був охрещений у православ'ї, він надалі жив серед іноземців (у Молдові, Швеції, Саксонії, Речі Посполитій), відтак володів іноземними мовами краще, ніж козацькою. Син листувався з батьком виключно французькою, батько відписував йому польською із вкрапленнями латини та французької⁴⁸. Історики не замислювались над тим, якою мовою розмовляли між собою Орлики під час їхніх нечастих зустрічей протягом 1730-х р. у Салоніках та Бендерах. Правдоподібно таки польською, бо цією мовою мислили обидва. Оповідаючи про національні погляди свого, на той час уже покійного, батька у меморандумі Людовікові XV з листопада 1743 р., Петро-Григорій зазначав: «Знайте, Сір, що на першому місці я вказую на те, що я є іноземним дворянином і сином людини, яка зіграла роль у світі, і яка, слідуючи славним принципам бути вірним своїй Батьківщині Польщі та зобов'язанням щодо Козацької нації, якої він був законно обраним провідником, [...] працювала, щоб підтримати інтереси своєї Батьківщини і своєї Нації»⁴⁹. Про себе Орлик-син пише наступне: «Вигодуваний і вихований на цих принципах з дитинства, я хотів бути подібним до нього, шукаючи будь-якої нагоди, щоб довести мою відданість і мій запал для моєї Батьківщини [...]»⁵⁰. За півтори роки до цього, ще за життя батька, Орлик-син у «Меморандумі про доконечну необхідність залучити до війни з Росією Польщу та Туреччину» згадав про «давню ідею свого батька прив'язати Козацьку націю до Польської Республіки»⁵¹. Отож спостерігаємо у Орликів подвійну ідентичність, в якій, утім, доволі чітко простежується наступна ієрархія: на першому місці стоїть велика Батьківщина — Річ Посполита, на другому — мала — козаччина. У випадку молодшого Орлика козаччина є вже доволі непевним маркером ідентифікації: він жодного разу не ототожнює себе з «Козацькою нацією» і, вочевидь, козаком себе не вважає, говорячи лише про батькові

⁴⁸ Листування батька з сином 1724–1732 рр. міститься у «Діаруші» Пилипа Орлика: AMAE, série «Mémoires et documents» (далі — MD), sous-série «Pologne», vol. 10–11.

⁴⁹ «Souffrez, Sire, qu'en premier lieu, je cite celui d'être gentilhomme étranger, et fils d'un homme qui a joué un rôle dans le monde, et qui en suivant les glorieux principes d'être fidèle à sa Patrie la Pologne, et aux engagements envers la nation Cosaque, dont il était le chef légitimement élu [...] Il travaille pour soutenir les intérêts de sa Patrie et ceux de sa Nation». (AMAE, CP, sous-série «Pologne», vol. 227, fol. 500v–500r [Le comte d'Orlick au Roy. Exposé des services qu'il a rendu à la France. Grâce qu'il demande. Novembre 1743]).

⁵⁰ «Nourris et élevé dans ces principes depuis mon enfance, j'ai voulu l'imiter, en cherchant tous les moyens de faire valoir ma fidélité et mon zèle pour ma Patrie [...]». (Ibid., fol. 500r).

⁵¹ «[...] l'ancienne idée de mon père d'attacher la nation Cosaque à la République de Pologne [...]». (AMAE, MD, sous-série «Pologne», vol. 2, f. 211 [Mémoire présenté au ministre de France par le comte d'Orlick concernant l'utilité indispensable d'engager la Porte et la Pologne dans la guerre contre la Russie, le 5 avril 1742]).

зобов'язання та своє синівське прагнення «пожертвувати життям заради відновлення фортуни» Орлика старшого⁵².

Прикметно, що сучасна французька дослідниця біографій Орликів І. Дмитришин звернула увагу на вміщені у меморандумах Петра-Григорія вказівки щодо національної ідентифікації його батька, але не стала поривати з усталеним Борщакком канонем класифікації цих діячів як українських козаків, стверджуючи, що від часів Івана Виговського в тодішній політичній думці була присутня ідея про перетворення України у третього учасника Польсько-Литовського державного кондомініуму⁵³. Утім така відповідь не дає чіткого уявлення про те, ким почував себе насправді молодий Орлик. Наскільки важко долати стереотипи історичного мислення, видно хоча б з того, що, знаходячи за документами і вилучаючи Борщаккові фальсифікації (зокрема, про зустрічі Орлика з Шовленом і Флері у 1729–1730 рр., чітко показуючи, що контактував Орлик у Франції виключно з Станіславом Лещинським⁵⁴), І. Дмитришин робить таке вилучення не завжди⁵⁵. У багатьох інших моментах дослідниця тактовно усуває вигадки І. Борщака, зокрема його інсинуацію про те, що Орлик був призначений Людовіком XV на чолі полку «Королівські шведи» (цей полк було створено 30 жовтня 1742 р., а полковником призначено графа Спаре⁵⁶), і вірно вказує на те, що таки йшлося про заснований 25 листопада 1747 р. полк «Королівські поляки»⁵⁷. Цілком зрозуміло, чому Борщак, який прагне до послідовної сегрегації українського від польського, фальсифікує цей факт. Однак, зауважимо, що й І. Дмитришин не пояснює, чому саме Борщаккові випала місія очолити військову частину з

⁵² Пор.: «Je Vous assure, M[on]s[ei]g[neu]r, que je me ferai un très sensible plaisir de sacrifier ma vie pour réparation de Votre fortune». (AMAE, MD, sous-série «Pologne», vol. 11, fol. 280v [Diarusz: List do mnie od syna mego kochanego, Toulon, le 9 novembre 1731].

⁵³ Пор. уривок з інтерв'ю І. Дмитришин кореспондентові радіо «Свобода» від 23 серпня 2005 р.: «Якою була національна самоідентифікація Григорія Орлика?» — запитав я Ірину Дмитришин: «По-перше, він себе усвідомлював як нащадок козацької нації. У баченні Орлика, як і батька, так і сина, зрештою, посилалися швидше на Польщу, бо для них козацька нація, Україна, Гетьманщина повинні були стати третьою частиною Жечі Посполитої. Це, зрештою, була їхня єдина можливість якимось чином притягти погляди Франції на Україну. Звичайно, не треба забувати проєкт Виговського, і Мазепи, і Орлика приєднати Україну до Речі Посполитої. Отже, він рідко згадує слово Україна, але себе називає сином вождя козацької нації»». ([http://www.vox.com.ua/data/2005/08/25/mif-i-pravda-pro-grafa-grygoriya-orlyka.shtml\[/HIDE\]](http://www.vox.com.ua/data/2005/08/25/mif-i-pravda-pro-grafa-grygoriya-orlyka.shtml[/HIDE])).

⁵⁴ *Dmytrychyn I.* Grégoire Orlik: Un Cosaque Ukrainien au service de Louis XV. — Paris: L'Harmattan, 2009. — P. 110.

⁵⁵ Зокрема немає жодного доказу «численних зустрічей» Петра-Григорія з французьким послом де Монті напередодні від'їзду Орлика з Варшави в Шамбор (пор.: *Dmytrychyn I.* Op. cit. — P. 109).

⁵⁶ SHD, DAT, série Y^a, carton 393, cahier Royal-Suédois [Ordonnance du Roy pour mettre le régiment d'infanterie allemande cy-devant commandé par le Sieur Appelgrehn, sous le titre de Royal-Suédois du 30 octobre 1742, de par le Roy].

⁵⁷ *Dmytrychyn I.* Op. cit. — P. 338.

Пор.: «Sa Majesté ayant résolu de créer un régiment d'infanterie allemande sous le titre de Royal-Pologne, qui sera commandé par le sieur Comte d'Orlick». (SHD, DAT, série Y^a, carton 393, cahier Royal-Pologne [Ordonnance du Roy portant création d'un régiment d'infanterie allemande, sous le titre de Royal-Pologne du 25 novembre 1747, de par le Roy]).

такою красномовною назвою, а тільки вказує, що таким було бажання самого новоспеченого полковника. Для з'ясування ідейних спонук Орлика важливе значення має побіжно згадане дослідницею звернення Станіслава Лещинського до короля Людовіка від 11 листопада 1747 р. Процитуймо цей документ:

«Пан Орлик мені доповідає, що Король відзначив його своєю милістю, створивши піхотний полк на основі залучення закордонних вояків; аби викликати його задоволення, він бажає, щоб він носив ім'я "Королівські поляки"; я запевняю Вас, що нічого не могло би бути більш зворушливим для мене, ніж бачити королівське військо під назвою моєї Нації, яка буде таким чином гідно відзначена, якщо Його Величність захоче надати це ім'я. Те, чого мені залишається ще бажати, щоб це притягнуло багато Польського дворянства на службу Королю. Я хотів би бачити його все під прапорами Його Величності і сподіваюся, що Ви надасте своє покровительство цьому проекту і мені [...]»⁵⁸

Таким чином, нове призначення мало на меті реалізувати давнє бажання Орлика служити «його Нації», тобто річпосполитській шляхті. Зрештою сам полковник не забарився виявити свою ідентичність, чітко вказавши у реєстрі полку, складеному 1748 р., місце свого народження — «Польська Україна»⁵⁹. Це не відповідало історичній дійсності, адже народився Петро-Григорій не на правому березі Дніпра, де була Польська Україна, а на лівому, в підросійській Гетьманщині. Утім ця коротка згадка є напрочуд гарною ілюстрацією того, що людина сама формувала свою ідентичність і обирала бажане для себе місце народження згідно власних світоглядних переконань. Яким чином виконував Орлик свою місію по збиранню під прапорами Франції польсько-литовської шляхти видно хоча б з того, що вже у 1751 р. 7 офіцерів полку (з 31-го) походили з території Речі Посполитої (6 — з Корони, 1 — з Литви). Усе це були молоді — до 30 років особи, які гуртувалися навколо свого досвідченого, 48-річного на той час, полковника. У полку, щоправда, було багато й шведських офіцерів — 7 (один з них народився у Гурі в Польщі)⁶⁰. Тим не менше, лише після

⁵⁸ «Le Roy veut bien que le r[égimen]t de M[onsieu]r d'Orlik porte le nom de Royal-Pologne infanterie [...]. M[onsieu]r Orlyk me mande que le Roy luy a fait la grâce, de faire créer un Régiment d'infanterie sur le pied étranger, pour comble sa satisfaction il souhaite qu'il porte le nom de Royal-Pologne, je vous avoue que rien ne peut-être plus flattent pour moy que de voir les armes du Roy sous le nom de ma Nation qui en sera très honoré si Sa M[ajesté] veut accorder cette grâce. Ce qui me le ferait désirer encore est que cela attirera beaucoup de noblesse Polonoise au service du Roy. Je voudrais la voire toute entière sous ses drapeaux ainsy j'espère que Vous accordera Votre protection à ce projet et à moy d'être assurer de mon amitié inviolable avec laquelle je suis de tout mon cœur Votre très affective Stanislas Roy». (SHD, DAT, série X^B, carton 7, cahier Royal-Pologne, fol. 35v [Stanislas Leszczynski à Louis XV, Lunéville, le 11 novembre 1747].

⁵⁹ Ibid., [Régiment Royal-Pologne infanterie allemande: Contrôle par rang d'ancienneté de Messieurs les Officiers dudit Régiment 1751].

⁶⁰ «Noms de baptême et de famille — Monsieur Pierre-Grégoire comte d'Orlick. Pays et lieux de naissance — En Ukraine Polonais. Age — 48. Taille (pieds, pouces, lignes) — 5, 7, 6. Service de France en différents régiments — Commiss[ion] du Lieut[enant] Col[onel] a la suite du Col[onel] Gén[éral] de Dra[gones] le 24 janvier 1734; celle de Col[onel] 1er jan[vier] 1735; lettre de passe à la suite du rég[iment] Roy[al] allemand le 22 août 1744; Brigadier le 1er mai 1745; maréchal de camp le 10 mai 1748.

смерті Орлика, який був серед польських емігрантів у Франції чи не найбільш заслуженим військовиком, полк «Королівські поляки» був інкорпорований у полк «Королівські шведи» (18 січня 1760).

Навіть у акцентованому І. Борщакком⁶¹ та І. Дмитришин⁶² проєкті Петра-Григорія з 1735 р. щодо створення у складі французької армії частини з запорозьких козаків для протиставлення на полях баталій гусарам імператора, зауважуємо не стільки український патріотизм Орлика, скільки його бажання досягти подвійної мети: по-перше, остаточно звільнити своїх родичів і друзів з обтяжливої турецької опіки та забезпечити їм більш надійну ситуацію на службі в європейського монарха⁶³; по-друге, — стягнути на службу з Польщі до Франції прихильників короля Станіслава, як офіцерів для козацького війська. У цьому проєкті напрочуд чітко проявляються маркери ідентичності Орлика — його бажання відновити позицію сімейного клану і врегулювати статус батька, який мав зобов'язання перед «Козацькою нацією», але не міг їх реалізувати за тогочасної міжнародної кон'юнктури; а також прагнення забезпечити своїй нації, тобто річпосполитській шляхті, керівну роль у цьому козацькому проєкті. Цікавою є не тільки думка Петра-Григорія, що для командування козаком конче потрібен польський офіцер (Борщак перебріхує інформацію джерела та пише про «шведських старшин»⁶⁴), але й його рефлексії у душі політичної етнографії про тотожність польської та козацької мов:

«Мрія пана Орлика про надання їм офіцерів, призвичаєних до їхнього способу вести війну і розуміючих їх, має ту доцільність, що в Польщі є багато Польських офіцерів, які служили у війнах Короля Швеції [Карла XII] і командували Козаками, яких той мав у своєму війську, які розуміли козацьку мову тому, що вона майже така сама як польська, настільки, що вони її розуміють, як Німці розуміють Голландців чи Швейцарців»⁶⁵.

Service en pays étrangers — Service de Suède (volontaire) 1718, Enseigne de dragons à pied 1720; Service de Saxe — Lieut[enant] des gardes à pied 1720, Capitaine idem. 1725; Service de Pologne — Gén[éral]-adjutant 1726, Gén[éral]-adjutant du Roy de Pologne». (Ibid.).

⁶¹ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 119–121.

⁶² *Dmytrychyn І.* Grégoire Orlik. — P. 332–333.

⁶³ Опис Петром-Григорієм матеріальних поневірянь друзів Орликів — Мировича-старшого і Мировича-молодшого, Нахимовича, зятя Орликів Герцика — у васальних володіннях Оттоманської Порти. (АМАЕ, СР, sous-série «Pologne», vol. 221, fol. 211r–212r [Expédition d'Orlick au Chauvelin, Constantinople, le 12 mars 1735]). Цей лист Орлика до секретаря зовнішніх справ Франції Шовлена було укладено за кілька місяців до козацького меморандуму Орлика 1735 р. В ньому згадується про родича Орликів шляхтича Держановського, який ще наприкінці 1734 р. привіз від високого французького урядовця прохання до великого візира про розміщення запорозьких козаків на добрі зимові квартири в Молдові. Однак, цього не було зроблено.

⁶⁴ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 121.

⁶⁵ «L'Expédiant que le S[ieu]r Orlyc a imaginé pour leur donner des Officiers accoutumés à leur manière de faire la guerre, et qu'ils entendent, est qu'il y a en Pologne beaucoup d'Officiers Polonais qui ont servis sous le feu du Roy de Suède et commandé des Cosaques qu'il avait dans son armée, lesquels entendent la langue cosaque parce qu'elle est presque la même que la Polonais, en sorte qu'ils s'entendent, comme les Allemands entendent les Hollandais et les Suisses». (АМАЕ, MD, sous-série «Russie», vol. 30, fol. 4v—9v [Projet pour une levée de Cosaques, 1735]).

І. Дмитришин загалом вірно вказує на типовість вищезгаданого проекту для манери тогочасного шляхетського авантюриста привертати увагу іноземних покровителів до своєї персони (майже одночасно шляхтич Вешковський пропонував урядові Франції набрати у Речі Посполитій тридцять тисяч козаків)⁶⁶. Прикметно, що у меморандумах «сина шефа козацької Нації» (як сам себе називає Орлик⁶⁷, а не як про нього думають, за твердженням Борщака⁶⁸, французькі урядовці) щодо створення під егідою Франції антимосковських коаліцій, козацтву відводилося вже ледве кілька рядків порівняно з центральною тематикою самої польської шляхти, Швеції, Туреччини, Криму, при чому ця роль видається третьорядною. Складається враження, що у 1740-х рр. Петро-Григорій майже забув своє козацьке походження і мислив як добрий патріот Речі Посполитої⁶⁹.

Щодо твердження І. Борщака про те, що Орлик буцімто рвався на Гетьманщину і таки поїхав туди 18 серпня 1734 р. з таємною місією для встановлення контактів з козацькими старшинами, які, словами Борщака (не підтверджені, втім, жодним посиланням), «пам'ять його батька досі шанують і що ціла Україна повстане проти москалів, як тільки він опиниться біля кордонів України»⁷⁰, то ані напрочуд докладні документи французької дипломатії, які дозволяють реконструювати буквально кожен крок Орлика, ані листи самого Петра-Григорія, не містять ані найменшого натяку щодо цього. Невідповідність між оповіддю Борщака та змістом джерел зауважила й ретельна дослідниця французьких архівів І. Дмитришин, яка, жодним словом не згадуючи про поїздку Орлика в Гетьманщину, вказує, що 2 вересня 1734 р. останній за попередньою згодою французького посла у Стамбулі прибув у Хотин, де зустрівся з польськими шляхтичами, наляканими успіхами російських військ на території Речі Посполитої та розчарованими непевною ситуацією короля Станіслава⁷¹. Якби Петро-Григорій покидав підконтрольну Оттоманській Порті територію, посол

⁶⁶ Ibid. P. 334.

⁶⁷ AMAE, MD, sous-série «Pologne», vol. 2, fol. 221v [Mémoire pour M[onseigneur]ur Puysieulx, ministre et secrétaire d'Etat des affaires étrangères, 1746].

⁶⁸ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 32.

⁶⁹ Ці меморандуми датовано 1742, 1746 і 1749 рр.: AMAE, MD, sous-série «Pologne», vol. 2, fol. 204v-213r; 221v-228r; 258v-263v [Mémoire présenté au Ministre de France par le Comte d'Orlick concernant l'utilité d'engager la Porte et la Pologne dans la guerre contre la Russie, le 5 avril 1742; Mémoire pour M[onseigneur]ur Puysieulx, ministre et secrétaire d'Etat des affaires étrangères, 1746; Pologne: Mémoire par le Comte d'Orlick, 1749]. Правдоподібно саме через цей, «неукраїнський», зміст меморандумів Орлика-молодшого зазнав невдачі оголошуваний ще 2005 р. видавничий проект колишнього голови союзу Українців у Франції Жака Шевченка, який хотів перекласти і опублікувати не пізніше 2007 р. мемуари Петра-Григорія з Архіву МЗС Франції (три документи загальним обсягом 51 аркуш, що відповідає загальному обсягові вищевказаних меморандумів). (Див.: Міфи і правда про Григорія Орлика // [http://www.vox.com.ua/data/2005/08/25/mif-i-pravda-pro-grafa-grygoriya-orlyka.phtml\[/HIDE\]](http://www.vox.com.ua/data/2005/08/25/mif-i-pravda-pro-grafa-grygoriya-orlyka.phtml[/HIDE])). При розшифровці цих документів мабуть з'ясувалося, що це не спогади, а меморандуми до уряду Франції, в яких з 50-ти аркушів тексту тільки 2 присвячено козакам.

⁷⁰ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 112.

⁷¹ Dmytrychyn I. Grégoire Orlik. — P. 195.

швидко би дізнався про це від приставленого ним до Орлика драгомана⁷², але таких сенсаційних повідомлень листування Віллєнева не містить. Натомість у своїй депеші в Париж від 10 вересня посол Віллєнев доповідав Шовлену, що «пан Орлик, який ще знаходився у Хотині, переслав мені лист, який він отримав від пана воєводи Київського»⁷³. Французький дипломат відзначав, що, перебуваючи у Хотині, «пан Орлик запропонувався виїхати у Константинополь, і це навіть була пропозиція здійснити подорож у Францію, щоб подати Вам більш докладний звіт, аніж можуть вмістити листи, щодо інформації, яку він отримав про нинішню ситуацію польських справ завдяки зв'язкам, які він підтримував з багатьма Поляками під час перебування при дворі [татарського] Хана». У депеші від 17 листопада 1734 р. посол у Стамбулі відзначав, що Орлик «прибув сюди близько місяця тому»⁷⁴. Таким чином поїздка Орлика «аж до Полтави» є вигадкою І. Борщака, оскільки вона не відповідала намірам самого Петра-Григорія, який волів поїхати у Францію.

Приблизно з моменту смерті батька в діях Орлика-сина спостерігається прагнення укорінитися у Франції (меморандум 1743 р. Людовіку XV з переліком усіх послуг, наданих Орликом французькій Короні⁷⁵). У 1748 р.⁷⁶ Орлик одружився з донькою вже покійного на той час маркіза Гійома Ле Брюн де Дентевіль, Луїзою-Геленою. При оцінці цієї події Борщак стверджував, що завдяки шлюбові з багатою та родовитою нареченою іноземний найманець став володарем замку Дентевіль⁷⁷. Але річ у тому, що дружина Орлика була не єдиною

⁷² Поп.: «M[onsieur] Orlick le fils m'ayant mandé qu'il lui paressait nécess[ai]re qu'il allait faire un voyage en Cockzim p[ou]r conférer avec le Commandant de Kaminieck, et avec quelques autres gentilshommes Polonais qui paressait absolument découragés, et perdent l'espérance des secours promis depuis longtemps; qu'il comptait que ce voyage promit servir à les ranimer, je lui ai répondu que j'approuvais ce dessein, et il partit le 18 du mois passé. Il y a auprès de lui un de mes drogomans, par le retour duquel je serai informé du succès de son voyage, et de ce qu'il aura de nouveau en Pologne». (AMAE, CP, sous-série «Turquie», vol. 91, fol. 91v [Expédition de Villeneuve à Chauvelin, Constantinople, le 1er septembre 1734]).

⁷³ Поп.: «M[onsieur] Orlick qui était encore à Chokzin, m'envoyé une lettre qu'il a reçu de Monsieur le Palatin de Kiovie [...]». (Ibid., vol. 91, fol. 93v [Expédition de Villeneuve à Chauvelin, Constantinople, le 10 septembre 1734]).

⁷⁴ Поп.: «M[onsieur] Orlick m'avait proposé de venir à Constantinople, et s'était même offerte d'aller faire un voyage en France pour Vous faire un rapport plus étendu que celui que peuvent contenir des lettres, de la connaissance qu'il a eüe de la situation présente des affaires de Pologne, par les relations qu'il a entretenues avec plusieurs Polonais pendant le séjour qu'il a fait à la Cour du Kam. Il est arrivé ici depuis environ un mois [...]». [Ibid., fol. 256v {Expédition de Villeneuve à Chauvelin, Constantinople, le 17 novembre 1734}).

⁷⁵ Ibid., sous-série «Pologne», vol. 227, fol. 500v—500r [Le comte d'Orlick au Roy. Exposé des services qu'il a rendu à la France. Grâces qu'il demande. Novembre 1743].

⁷⁶ Не раніше 2 серпня 1748 р., адже вінчання навряд чи могло відбутися до підписання шлюбного контракту. (Contrat de mariage de Pierre-Grégoire, comte d'Orlick, de Laziska, brigadier des armées du Roi, colonel du régiment Royal-Pologne infanterie, chevalier de Saint-Louis, adjudant-général du Roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar, et Louise-Hélène Le Brun de Dinteville (2 août 1748). B. 38 (registre), in folio // *Doinel J.* Inventaire sommaire des Archives départementales antérieures à 1790. Loiret — Archives civiles — Séries 1800–2200. T. 2. Orléans: Georges Jacob, 1886. — P. 103).

⁷⁷ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 144.

донькою в родині, а мала двох братів. Александр (1712–1780) став абатом монастиря Сен-Шан де Ліг і каноніком катедри в Орлеані, Жозеф-Франсуа (1720–1757) успадкував титул маркіза та замок Дентевіль⁷⁸. Тож Луїза-Гелена була безмастною нареченою, відтак їй довго не могли підібрати партію: на момент шлюбу з Орликом їй виповнилося 39 років⁷⁹. Правдоподібно Орлик одружився не на маєтку чи версальських зв'язках (Дентевілі належали до провінційного дворянства), а на самому факті приналежності до французької шляхетської родини. Так довго Орлик зводив з одруженням ще й тому, що не мав достатнього джерела прибутків, що було у Франції правилом доброго тону для шляхтичів⁸⁰. Вступає він у матримоніальні відносини саме в той момент, коли стає полковником і починає отримувати платню — 560 ліврів на місяць (6720 в рік)⁸¹, яка додалася до щорічної оплати звання капітана у 1360 ліврів, королівської пенсії у 3000 ліврів⁸² та, правдоподібно, встановленої Станіславом Лещинським щорічної пенсії у 2 тисячі ліврів⁸³. Джерелом утримання родини Орликів були не

⁷⁸ *Aubert de la Chenaye-Desbois F.* Dictionnaire de la noblesse. T. 3. — Paris: Berger-Levrault, 1980. — P. 894. Те, що брат нареченої Орлика був каноніком Орлеанського кафедрального собору, а також факт відкладення шлюбного контракту у Архіві департаменту Луаре (Орлеан), є свідченнями на користь того, що шлюб таки мав місце 1748 р. в Орлеані, а не у Версалі, і навряд чи на ньому були присутні, як стверджує Борщак, Людовік XV і Вольтер. Зрештою, на доказ своєї гіпотези Борщак цитує саме шлюбний контракт, скоріше примірник його власників з приватного архіву Дентевілів, другий примірник знаходився в Архіві департаменту Луаре, де згорів під час Другої світової війни (відповідь дирекції згаданого Архіву від 24 травня 2012 р. на наш запит в особистому архіві автора цієї статті). Але шапка контракту з датою 2 серпня 1748 р. й інтитуляціями збереглася назавжди у каталозі фондів 1881 р. авторства архівіста Жюльє Дуанеля. І. Дмитришин повторює версію І. Борщака без посилання на документ, стверджуючи, що 3 грудня 1747 р. на вінчанні були присутні і дофін, і старші доньки короля, і військовий міністр маркіз д'Аржансон, і морський міністр Морепа, і міністр закордонних справ Пюїзійо, і президент Паризького парламенту Мопу, генеральний контролер фінансів Машо, і фаворитка короля маркіза де Помпадур. (*Дмитришин І. Grégoire Orlik*. — P. 266). Це виглядає як ще один колоритний мазок у міфічний образ Орлика.

⁷⁹ Запис нотаріуса Луї Буассо фіксує дату народження Луїзи-Гелени Дентевіль 29 січня 1709 р.; наступного дня її було охрещено у паризькому соборі Сен-Сюльпіс: AN, Etat de notaires de Paris, étude LXXIII.

⁸⁰ Див. уривок з записок адвоката з Анже П'єра Одуї (XVII ст.) // *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Аладуров В.* Французька історіографія XX століття. — Львів: Вид-во Класика, 2001. — С. 95.

⁸¹ «L'Etat major dudit régiment sera composé et payé, à savoir, au sieur Comte Orlick, tant en sa qualité du Colonel, que pour l'entretien de son état major et prévôté, cinq cent soixante livres par mois [...]». (SHD, DAT, série Y^a, carton 393, cahier Royal-Pologne [Ordonnance du Roy portant création d'un régiment d'infanterie allemande, sous le titre de Royal-Pologne du 25 novembre 1747 de par le Roy]).

⁸² SHD, DAT, série 3Y^a, carton 931, cahier d'Orlick (Pierre-Grégoire d'Orlick de La Ziska, C[om]te, Maréchal de camp le 10 mai 1748, Lieutenant général le 21 avril 1759), fol. 35v [On propose au Roy d'accorder une Pension sur le Trésor Royal pour Mad[am]e la Com[tes]se d'Orlick, dont le mary, Lieutenant Général et Colonel du Rég[imen]t R[o]ya[l] Pologne vient de mourir, décembre 1759; [décision du Roy] — bon 2000].

⁸³ Пор. лист Станіслава з 11 квітня 1737 р.: «[...] Je vous prie de dire [...] à Orlick, que je le fait exempté de mes gardes du corps, à condition qu'il vienne sur-le-champ exercer sa charge et qu'il cesse de faire le petit ministre [...]». (Lettres inédites du roi Stanislas, duc de Lorraine et de Bar, a Jacques Hulin, son ministre en cour de France (1733–1766) / Par P. Boyé // *Mémoires de l'Académie de Stanislas (Nancy)*. 1919–1920. 6e série. T. 17. — P. 59–60)

прибутки з міфічного маєтку, а різні виплати за його службу, частина яких (2000 ліврів) згодом була з дозволу короля успадкована його вдовою⁸⁴. Таким чином Орлик був годувальником родини, а не утриманцем, яким його зобразив І. Борщак. Відтак недоречним є припущення Борщака про те, що полк фінансувався Орликом з посагу його дружини⁸⁵. В ордонансі про створення полку ясно зазначено, що полк є королівським, а отже утримувався державою, там само подано розписи всіх виплат, включно з полковником Орликом. Шефом полку, як і решти королівських полків (на відміну від приватновласницьких), був Людовік XV.

І. Борщак також вказує без посилання на конкретні документи, що Орлику вдалося згуртувати навколо себе кілька десятків запорожців, що «склали півескадрон його полку»⁸⁶. Аналіз особового складу «піхотного полку Королівські поляки» показує, що він складався на три чверті з римо-католиків, на одну чверть з протестантів, жодного православного у його лавах не було (у багатьох випадках фіксувалося віросповідання солдатів, у всіх випадках — імена батьків, вік та місце народження, — в основному Лотарингія, Німеччина, Фландрія)⁸⁷. Віровизнання офіцерів, на жаль, не зазначалося, але важко припустити, що православний міг бути командиром полку такого релігійного складу.

Православна Церква ще й нині наголошує, що її послідовники не можуть брати участі у обрядах Католицької Церкви, відтак якщо він одружується з католичкою, то обряд вінчання має відбуватися тільки в православному храмі, а їхні нащадки виховуватись у православної вірі. Тож вінчання Орлика, яке відбувалося за католицьким обрядом, є доказом його конверсії у римо-католицизм. Відтак Петро-Григорій не міг претендувати на роль очільника решток екзильних запорожців. Замість того, щоб сліпо виконувати соціальну роль, яка випала йому за фактом народження, Орлик на певному етапі свого життя зробив вибір на користь інтеграції в інший соціум, проявляючи при цьому подиву варту здатність пристосовуватись. Його мобільність — як географічна, так і національна та релігійна — має виразні риси модерності, оскільки Петро-Григорій сам здійснював вибір ідентитетів — мови, конфесії тощо⁸⁸.

⁸⁴ SHD, DAT, série 3Y^b, carton 931, cahier d'Orlick (Pierre-Grégoire d'Orlick de La Ziska, C[om]te, Maréchal de camp le 10 mai 1748, Lieutenant général le 21 avril 1759), fol. 35v.

⁸⁵ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик. — С. 145.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ SHD, DAT, série 3Y^c, vol. 255 Royal-Pologne [Registre [...] du Régiment Royal-Pologne compagnie par compagnie [...], faite à Phalsbourg, le 5 avril 1748].

⁸⁸ У постмодерному епістемологічному підході ідентичність витлумачується як наслідок неоднозначного процесу ідентифікації індивіда, який не обмежується наслідуванням попереднього досвіду групи, а перебуває у процесі постійних змін і «переідентифікацій». Вважається, що жодна з форм ідентичності не є до кінця завершеною й стабільною, а постійно еволюціонує. Таке розуміння феномену ідентичності виходить з того, що вона є конструйованою реальністю, яка формується у рамках різноманітних, конкуруючих дискурсивних практик. Її внутрішня структура не цілісна, а багатокомпонентна і, піддаючись постійному впливові ззовні, є завжди тимчасовим, відносним, незавершеним конструктом. Таким чином, йдеться не про властивість, а про наслідок принципово відкритого процесу ідентифікацій індивіда, результат якого ніколи не буде остаточним. Згідно з соціологом Пітером Бергером, ідентичність — це завжди

Створений І. Борщакoм образ українського козака на службі Франції є міфом і в першій його частині, oскільки молодший Орлик ніколи не був козаком, а — річпoсполитським, значною мірою oфранцуженим, шляхтичем і, частково, в другій частині, бо служив він не тільки королю Франції, але й водночас королю Польщі. Отож справжня наукова проблема полягає не в тому, ким воліють вважати Орлика дослідники під впливом змінної кон'юнктури їхніх соціумів, а в тому, ким він сам себе вважав. Розгадка лежить у текстах самого Орлика — неоднозначних — але таким і був світогляд Петра-Григорія.

На наш погляд, ключем до розуміння історичного письменства І. Борщака є те, що праці істориків спроможні більше розказати нам про епоху, в яку вони були написані, та їхнього автора, як продукт цієї епохи, ніж про досліджуваний ним об'єкт. Тож не дивно, що опис І. Борщакoм діяльності Орлика у Франції є підлаштованим під ідею oдвічного oбстоювання українцями їхньої державності, постає (за Оруелом) як спрямована у сферу контролю над історією боротьба за сьогодення та майбутнє українського національного проекту, відтак має всі ознаки антитези тогочасним польським і російським зазіханням на минуле земель, замешкуваних українським етносом. Сьогодні нам видається дещо поспішним наш висновок про те, що метою праці Борщака є популяризація української тематики у Франції з метою зацікавлення тамтешньої громадськості і політиків незалежністю України від Польщі та Росії⁸⁹. Надто непевним і довгим був би для «українського Дон-Кіхота» цей шлях боротьби з стереотипами яви французів. І хоч у Франції вийшло чимало історичних і літературознавчих розвідок Борщака, сам письменник розумів свою місію насамперед як творення у свідомості українців і в Польщі, і в СРСР певного міфічного образу минулого України, як низки послідовних змагань за державу. У передмові до синтези про Григорія Орлика він зазначав:

«Ми не раз заповідали цю працю і від літ дістаємо листи — від Ужгороду до Краснодару, звідки українці ріжних переконань домагаються оголосити врешті матеріали, що належать до цілої нації»⁹⁰.

Відбір цих матеріалів та селекцію фактів з них Борщак здійснював таким чином, що створив відповідний його свідомості — ідейного солдата Української революції — образ борця за Україну, відповідний типові революціонера ХХ ст. Розуміння Борщакoм документів та соціального контексту їхнього виникнення не піднялося до рівня наукового, воно з самого початку було спрямоване не на відтворення свідомості людини тогочасної епохи, а на втискування певної суми документальних свідчень у ідеологічну матрицю. У відомому епістемологічно-

ідентичність усередині соціально сконструйованого світу, в якому індивід визначає своє місце. Це означає, що кожен, ідентифікуючи себе, вказує на місце, до якого він належить. Відтак число варіантів переміщення «себе» на соціальній мапі внаслідок зміни повсякденної практики (наприклад, переїзд у нову країну) є потенційно невичерпним. (Бетлій О., Дуса К. Усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. — Київ: Дух і Літера, 2009. — С. 12-13).

⁸⁹ Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. — Львів: Український католицький університет, 2007. — С. 21-22.

⁹⁰ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — С. VIII.

му есеї «Як пишуть історію» Поль Вен зазначає, що «історія є тим, чим роблять її джерела, історія є тим, чим роблять її, без нашого бажання, умовності жанру»⁹¹. Однак ми наважуємося на сміливість додати до цього цілком справедливого твердження наступне: «Історія це те, що роблять з джерелами дослідники». Щоби там не казали про неможливість пояснити образ історичного персонажу уподобаннями його Деміурга, тобто дослідника, оскільки буцімто існують джерела, які обмежують рамки фантазії автора допустимими похибками, приклад Борщака доводить протилежне. Ідеологічна позиція Борщака вирішальним чином вплинула на низькі наукові якості його тексту. У «Великому мазепинці» ця обставина так само очевидна, як і в «Наполеоні і Україні». Йдеться про намагання Борщака штучно роз'єднати тісно переплетені історії України й Польщі та перебільшити ступінь зацікавлення Франції козацькою (українською) державністю.

Наївно було би припускати, що найближчим часом щось кардинально зміниться у ситуації, що її діагностовано на початку нашого дослідження. Головною тенденцією української історіографії щодо творів Борщака напевно і надалі залишатиметься сліпе слідування вірі, а не розумові, ігнорування очевидних доказів втраченого раю на користь міфічного національного парадизу. Зміст історичного дискурсу визначають суспільні потреби, а людям завжди треба вірити в щось шляхетніше і романтичніше, ніж їхня повсякденна рутинна, бачити якщо не в їхньому часі, то нехай у минулих віках приклади жертвності героїв заради загальної справи. Відтак у соціальному продукуванні образу Петра-Григорія Орлика в Україні принаймні кількісно далі домінуватиме «міфотворчий контингент». Але це не знімає з історика обов'язку триматися тільки документальних свідчень з усією їхньою неоднозначністю, відкривати і зберігати суперечливу пам'ять про минуле, хоч якою незручною вона би не була для загальноприйнятої точки зору. Слід пам'ятати, що тільки бідний джерельний ґрунт породжує історіографічні почвари, відтак, щоб підживити цей ґрунт, необхідно опублікувати комплекс французьких джерел про діяльність Орлика.

⁹¹ Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии / Пер. с фр. Л. А. Торчинского. Москва: Научный мир, 2003. — С. 378.

Тетяна Боряк

Український історичний кабінет і феномен Празького архіву

Міжвоєнна Європа стала для української еміграції простором для витворення віртуальної України — не-радянської, не-денаціоналізованої, не-анти-української. Діяльність української еліти на континенті уможлилювалася у різний спосіб і в різних умовах розвитку країн, які стали прихистком для біженців. Одним із способів збереження української ідентичності стала діяльність, спрямована на організацію зберігання та описування архівних, музейних та бібліотечних колекцій. Така діяльність мала на меті багато векторів: збереження свідчень про сучасну міжвоєнну діяльність українських діячів; збереження пам'яті та збір свідчень про поразку Української революції 1917–1921 рр.; виховний аспект сучасної молоді, яка, як планувалося, мала скоро повернутися на батьківщину.

Чехословацька Республіка міжвоєнного періоду стала тим центром, де було уможливлена діяльність двох таких установ — Музею визвольної боротьби України (МВБУ) та Українського історичного кабінету (УІК). Саме їхні колекції і стали майбутнім Празьким архів (ПА), акумулювавши та зберігши документи про інтелектуальний, культурний, науковий, освітній злет думки українських діячів.

Принципових відмінностей між установами було дві. Перша полягала у засадах фінансування: МВБУ утримувався на пожертви української громади, а УІК — на кошти чехословацького уряду. Другою була різниця у структурі: Музей діяв як музейно-архівно-бібліотечна установа¹, а Кабінет — як бібліотечна (з акцентом на газетні колекції) та архівна².

МВБУ став об'єктом зацікавлення М. Мушинки³, і відтак відомості про діяльність цієї установи та його керманічів уже утвердилась у просторі еміграційної історіографії. Натомість УІК залишається поки осторонь комплексних

¹ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — К. : Темпора, 2008. — С. 179.

² Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940) / За ред. Д. Я. Прокеша. — Прага : Мін-во внутріш. справ у Празі, 1940. — С. 12–34.

³ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів : іст.-архів. нариси. — К. : ДЦЗД НАФ, 2005. — 127 с.

сучасних досліджень⁴, як і постать його очільника Аркадія Животка. Але ж комплектування установи безпосередньо залежало від світоглядних засад, освітньої підготовки, досвіду громадсько-політичного життя. Тому дослідження фокусується (з різним ступенем поглибленості) на трьох складових: постаті Аркадія Животка, діяльності Українського історичного кабінету і Празького архіву.

Аркадій Животко — громадський та політичний діяч, педагог, публіцист, дослідник історії української преси, книгознавець, бібліотекар, архівіст. Його життя повторило долю багатьох представників української еліти, які займали активну громадянську позицію на початку ХХ ст., вносячи свою частку до національного відродження України, апогеєм чого виявились Визвольні змагання 1917–1921 рр. Подібно до інших громадських, культурних, політичних діячів та науковців він був змушений залишити батьківщину та провести решту життя на еміграції, продовжуючи відстоювати свої політичні переконання та працюючи на благо української науки, культури, освіти і громади загалом.

Можна виділити такі два етапи життєвого шляху: доеміграційний та еміграційний. Доеміграційний етап складається з двох періодів: до 1917 р.; 1917–1922. Еміграційний етап охоплює 1923–1930; 1930–1948 рр.

Розглянемо доеміграційний етап його життя, адже саме тоді відбулось формування світогляду цього діяча, його моральних, професійних, політичних засад, які органічно впливали з того українського середовища, яке його жило.

А. Животко ще під час навчання у Санкт-Петербурзі у 1912–1917 рр. зацікавився питаннями дошкільного виховання — працював у товаристві дошкільного виховання, а у 1916–1917 рр. був викладачем і вихователем у Царськосельській змішаній гімназії Левицької. Ведучи активне громадське життя, з 1908 по 1917 р. А. Животко був також пов'язаний з українською громадою на батьківщині. Вів активну роботу з організації і керування нелегальними українськими просвітницькими гуртками на Вороніжчині. Цю діяльність А. Животко продовжував і після початку Української революції 1917 р., будучи головою низки інституцій (Української повітової ради Острогозького повіту на Вороніжчині, Острогозького Товариства «Просвіта», Острогозької село-спілки) і кандидатом до Всеросійських Установчих зборів по українських списках по Вороніжчині. У 1917–1918 рр. він був членом Української Центральної Ради та її крайовим інструктором на Вороніжчині⁵.

У 1918 р. він був членом комітету Село-спілка Роменського повіту Полтавщини та інструктором ЦР Роменського повіту на Полтавщині⁶. А. Животко приймав участь у II Всеукраїнському селянському з'їзді, який проходив у Києві у

⁴ Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940) / За ред. Д. Я. Прокеша. — Прага : Мін-во внутріш. справ у Празі, 1940. — 70 с. (Репринт: NewYork: NormarossPublishing, 1994); Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — К. : Темпора, 2008. — С. 137–173; Грімстед Патриція Кеннеді. «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — К. : ДЦЗД НАФ, 2005. — С. 1–63.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3560, оп. 1, спр. 57, арк. 1–3зв.

⁶ Там само, арк. 3зв.

травні 1918 р.⁷. У 1918 р. він займався педагогічно-літературною роботою при видавництві «Рух» у Харкові⁸.

З серпня 1918 по 1920 р. А. Животко працював на посаді інструктора і завідуючого відділенням дошкільного виховання Подільської губернської народної управи, фокусуючись найбільше на освітній галузі (відділи середньої, вищої, початкової, професійної освіти, позашкільного, дошкільного виховання)⁹. Він розробив дві програми для перших на Поділлі місячних курсів дошкільного виховання у 1919 р. (історія дошкільного виховання та оповідання)¹⁰. Загалом приймаючи активну участь в організації дошкільного виховання на Поділлі при губернській народній управі, А. Животко «мріяв розбудити ініціативу серед громадян, притягти до праці педагогічні сили»¹¹.

Крім зазначених посад і діяльності, у 1919 р. А. Животко був членом редакційної колегії видання Міністерства просвіти та інформації та Ради Товариства «Просвіта» у м. Кам'янець-Подільський¹².

У 1919–1920 рр. він був головою робітничо-селянського клубу ім. І. Франка у м. Кам'янець-Подільський, створеного з метою організаційної просвітницької роботи серед робітництва «з притягненням селян», організовуючи секції театрального мистецтва, бібліотечної, дошкільного і позашкільного виховання та інші, й організаційної, господарської, лекційної та інших комісій¹³.

А. Животка було також обрано головою Товариства дошкільного виховання ім. Й. Песталоцці, на посаді якого він працював до листопада 1920 р.¹⁴. Загалом з весни 1919 по листопад 1920 р. робота А. Животка була організована у таких напрямках: організація діяльності дитячих дошкільних і позакласових дитячих закладів та бібліотеки; організація дитячих свят; курсів дошкільного виховання; викладацька праця; видання бюлетенів тощо¹⁵.

У 1920 р. він продовжував активну діяльність у різних напрямках — передусім на ниві педагогіки: викладав в університетській гімназії та був завідувачем школи ім. Т. Шевченка у Кам'янці-Подільському¹⁶.

Буремні події Визвольних змагань призвели до початку журналістської та літературної діяльності А. Животка — він був нетривалий час секретарем редакції газети «Життя Поділля» у Кам'янці-Подільському та редактором газети «Громада»¹⁷.

Але активна та плідна діяльність у сфері педагогіки та пробудження національної свідомості були перервані подіями листопада 1920 р., що змусили

⁷ Там само, спр. 58, ч. 4, арк. 397–401.

⁸ Там само, спр. 57, арк. 3.

⁹ Там само, спр. 57, арк. 3; спр. 58, ч. 4, арк. 431.

¹⁰ Там само, спр. 58, ч. 4, арк. 438–439.

¹¹ Там само, арк. 449.

¹² Там само, спр. 57, арк. Ззв.

¹³ Там само, спр. 57, арк. Ззв.; спр. 58, ч. 4, арк. 482, 489, 497.

¹⁴ Там само, спр. 57, арк. 3.

¹⁵ Там само, спр. 58, ч. 4, арк. 460.

¹⁶ Там само, спр. 57, арк. 3.

¹⁷ Там само, арк. Ззв.; *Животко А.* Історія української преси / Передм. К. Косіва. — Мюнхен, 1989–1990. — С. 228–229.

А. Животка та багатьох інших діячів Української революції залишити Поділля. Судячи з кількарядового повтору у щоденнику («Мене ж доля перекинула за Збруч»¹⁸), цей відступ з рідної землі був надзвичайно болючим для нього. І дійсно, наступні два роки він працював на українській землі, але в польській державі: член ради Культурно-освітнього товариства в Ченстохові; керівник дитячого садку при товаристві «Просвіта» у Кременці на Волині; голова секції дошкільного і позашкільного виховання дітей Товариства «Просвіта» у Кременці та секретар Ради товариства¹⁹. Варто зазначити, що і тут наукова література містить неточність, подаючи відомості, що після 1919 р. А. Животко проживав у м. Кременці на Волині²⁰.

Аркадій Животко залишив спогади про події Української революції та його участі в них. Автор називає їх щоденниками, але вони не є такими за формальними ознаками, бо були написані 10 років після описаних подій. Також він фіксував складні будні еміграційного життя (обсяг архівної справи, в яку зафоновані спогади — 505 аркушів)²¹.

Так, Аркадій Животко не залишив свідчень про події «високого рівня» — про відносини з іншими державами; про прийняття рішень, які визначили долю існування українських урядів протягом 1917–1921 рр. Але його спогади дають можливість зануритись в атмосферу щоденної праці в невеликих містечках з розбудови української самостійної держави — держави, діти якої будуть любити твори українських письменників, грати в українські забавки, знати та любити українську історію, і, ставши дорослими, продовжуватимуть працювати на благо української державності — так, як це робили діячі періоду Української революції. Однак ці намагання були перервані на сімдесят років. І зараз ми знову перебуваємо на тому ж відтинку шляху, який проходив Аркадій Животко та його покоління, залишивши нам спогади про свою подвижницьку працю.

З 1923 р. розпочався еміграційний етап в житті А. Животка — в ЧСР, а з 1945 — у Німеччині, де він викладав історію української преси в Українському техніко-господарському інституті в Мюнхені²², де і помер у 1948 р.

Слід окреслити еміграційний етап — яким чином його світоглядні засади вплинули на подальше зріле життя цього громадсько-політичного діяча. Він викладав на кафедрі педагогіки Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі у 1925 рр.²³. Потім працював в Українському національному музеї-архіві (УНМА) при Українському інституті громадознавства у Празі.

А. Животко був членом багатьох еміграційних організацій: Товариства українських письменників і журналістів²⁴, Товариства охорони українських історич-

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 58, ч. 4, арк. 481.

¹⁹ Там само, спр. 57, арк. 3–3зв., арк. 7.

²⁰ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — С. 843.

²¹ ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 58, 505 арк.

²² Животко А. Історія української преси. — С. 313.

²³ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Частина перша. — 2-ге вид. — Львів; Кент; Острог, 2008. — С. 175.

²⁴ Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали. — С. 843.

них пам'яток за кордоном²⁵, Українського громадського видавничого фонду та Українського всепрофесійного союзу робітників²⁶.

Активним була і його літературно-журналістська діяльність. Він друкувався у багатьох карпато-українських (передусім педагогічних) виданнях, львівських, празьких. Є збірка його поезій «Пелюстки»²⁷. Його науковий та творчий доробок значний — це близько 20 друківаних праць, не рахуючи публікацій у періодичних виданнях. Всі вони датуються вже еміграційним періодом — з середини 1920-х рр. Тематика робіт: краєзнавча, педагогічна, книгознавча, політична. Найзначнішим доробком вважається дослідження української преси²⁸ та історія і опис фондів УІК²⁹.

Свідченням його свідомої громадянської позиції є такий документ. У жовтні 1939 р., згідно з урядовим наказом про реєстрацію іноземців, А. Животко подав анкети на право перебування в країні. В них він зазначив «останнє державне підданство Української республіки в 1918–1921 рр., а потім перебування за кордоном як УКРАЇНСЬКОГО [так в тексті. — Т. Б.] емігранта». Але урядовці відмовились видавати йому довідку як українському емігранту, написавши «Rus[ky] emigrant» (слід відзначити двозначність перекладу прикметника, який перекладається як руський, так і російський). А. Животко протестував, стверджуючи, що він не згодний із «записаним підданством та національністю», просячи Український комітет вжити заходів «в охороні прав українського емігранта, яким я є в дійсності»³⁰. Саме така національна самоідентифікація Аркадія Животка, сотень інших діячів уможливила діяльність установ, які акумулювали архівні, бібліотечні та музейні зібрання у міжвоєнний період у ЧСР, а пізніше — в інших країнах, де знайшли другу батьківщину українські емігранти, витворивши таким чином джерельну базу української історії другої половини XIX — першої половини XX ст.

Так активна участь в українському національному русі на початку XX ст. призвела до становлення людини, яка самовіддано працювала у політичній, педагогічній, науковій, літературній сферах в Україні, а за неможливості працювати на батьківщині — продовживши свою діяльність в еміграції, очоливши архівну установу української еміграції та зберігши для нас не викривлену більшовицькими ідеологічними настановами історію. А його наукова спадщина повертається до України — дослідження А. Животка 1930-х рр. про історію української преси було перевидано у Києві у 1999 р. із грифом «навчальний посібник для студентів факультетів журналістики вищих навчальних закладів освіти».

²⁵ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — С. 151–152.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 61, арк. 22, 40, 70а.

²⁷ Габор В. Животко Аркадій // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. — Львів, 1996. — Вип. III. — С. 127–129.

²⁸ Животко А. Історія української преси / З передм. К. Косіва. — Мюнхен, 1989–1990. — 334 с.; Животко А. Історія української преси: Навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих навч. закладів / Упор. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 1999. — 368 с.

²⁹ Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940). — Прага, 1940. — 70 с.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 57, арк. 32.

Перейдемо до розгляду діяльності Українського історичного кабінету, очільником якого А. Животко був і колекції якого склали частину Празького архіву. Передумовою відданої роботи зі збереження документальної спадщини української еміграції стала робота в Українському інституті громадознавства, при якому з 1923 по 1932 р. (фактично — до 1930 р.) існував УНМА. А. Животко обіймав посаду «управителя преси і бібліотеки» УНМА з 1 липня 1927 р. по 1 березня 1930 р., складаючи разом з М. Обідним (який працював як «кустос і управитель відділів документів і музейного» (5 вересня 1923 — 1 березня 1930) адміністрацію. Тут А. Животко складав картотеку визвольних змагань українського народу, а також бібліографічний покажчик відомих діячів визвольної боротьби України³¹.

На початку лютого 1930 р. А. Животко разом з керівником УНМА М. Обідним були в Міністерстві закордонних справ (МЗС) у радника, з яким обговорювали становище співробітників УНМА через припинення міністерської субсидії. За можливості була обіцяна допомога у збереженні архіву лише у випадку його передавання до МЗС. Пізніше цього ж місяця радник повідомив, що становище всіх емігрантських установ, в тому числі і українських, є «загрозене». Архів повинен перейти до МЗС, в протилежному випадку його треба ліквідувати. Міністерство пообіцяло посприяти передаванню архіву на умовах, на яких російські емігранти передали свої еміграційні архіви до Російського закордонного історичного архіву³².

Так у 1930 р. було створено УІК, керівником якого було призначено М. Обідного. А. Животко також приймав активну участь у створенні установи³³. В січні 1931 р. було затверджено функціональні обов'язки трьох співробітників УІК відділів документів, бібліотеки та періодичної преси. До кола обов'язків А. Животка входило «складання картотеки української періодики, виявлення і реєстрація українських журналів і газет у празьких бібліотеках, упорядкування та описування газет, що надходили до УІК, перегляд поточної преси та забезпечення поповнення газетного фонду УІК новими надходженнями, складання картотеки періодичних публікацій про українсько-громадянських рух тощо»³⁴.

1934 А. Животко став референтом, перебуваючи на цій посаді до ліквідації УІК у 1945 р. Через скорочення штатів він з 1934 по 1941 рр. мав виконувати роботу всіх відділів (архівного, пресового, бібліотечного) кабінету одноосібно, а також обов'язки референта і секретаря. З 1941 р. в УІК працювали ще три особи (очолювали бібліотеку, відділ преси та працював секретар), тож А. Животко працював завідувачем канцелярією та відділом документів³⁵, отримавши таким чином більше можливості присвятити себе комплектуванню фондів архіву.

УІК, як один із накопичувачів ПА, від самого початку своєї діяльності звернувся до збирання відомостей «про матеріали з українознавства, що знахо-

³¹ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — С. 125–126.

³² ЦДАВО України, ф. 3560, оп. 1, спр. 58, ч. 2, арк. 154.

³³ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). — С. 136.

³⁴ Там само. — С. 139.

³⁵ Там само. — С. 165, 254–255.

дяться в різних книгозбірнях та архівах Праги, як також на відповідне їхнє упорядкування», незабаром перейшовши до «складування оглядів преси, опрацювання бібліографії української преси, збирання україніки та відомостей щодо архівно-документальних матеріалів і под[ібного]»³⁶. Фактично йшлося про опрацювання концепту архівної україніки та про його науковий (бібліографічний) супровід. За півтора року діяльності (з середини 1930 р.) УІК було укладено: огляд преси та книг з українознавства у деяких бібліотеках, бібліографічний покажчик української преси у бібліотеках Праги та частково закордонних, огляд чехіки в українських періодичних виданнях. Також було розпочато роботу зі збирання україніки та оглядів преси сучасного життя українського народу в Україні та еміграції³⁷. Такі напрями роботи та очевидні здобутки фактично стали складовими архівної україніки — програми, що повноцінно розгорнулася в Україні лише від початку 1990-х рр.

Діяльності Кабінету зашкодила офіційна радянська політика з розшуку ворогів народу — навесні 1945 р. УІК припинив роботу. 30 серпня 1945 р. було підписано акт про нібито добровільне передавання колекції УІК до УРСР. Урочисте передавання документів відбулося 4 вересня 1945 р. як «дар Чехословацького уряду Українській РСР», хоча власне акт було підписано 30 серпня, а приймання архіву почалося ще 18 серпня³⁸.

В акті зазначено різні міри для виміру обсягу документів: документи відповідно до номерів інвентарних книг Кабінету та книги УНМА; негативи і позитиви фотодокументів УНМА; Українського робітничого університету, Українського Соціологічного інституту, Української закордонної партії соціалістів-революціонерів (разом 19 коробок); Української селянської спілки, Української вільної спілки, організації «Українська хата», Української книгозбірні в Празі (разом 10 пакунків); Українського громадського комітету, Українського педагогічного інституту в Празі, Кубанського архіву, архіву Українського громадського видавничого фонду та діловодні документи УІК (обсяг не вказано)³⁹.

Показово, що при підписанні угоди були відсутніми представники рівня посольств / урядів країн. Очевидно, це було зроблено для того, щоб приховати політичну мету передавання архіву УІК для радянської сторони і надати цій події виключно «наукового» характеру.

Знайдено колекції УІК було архівною пошуковою групою, спеціально відрядженою до ЧСР, яка прибула у липні і складалася із заступника начальника Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР П. Павлюка, директора Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів (ЦДАКФФД) УРСР Г. Пше-

³⁶ Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940). — С. 4.

³⁷ Там само.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 4, спр. 97, арк. 28; див. детальніше: *Грімстед Патриція Кеннеді*. «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — С. 25.

³⁹ [Архівні джерела з історії переміщень та опрацювання ПА] / Упоряд. Т. Боряк] // *Грімстед Патриція Кеннеді*. «Празькі архіви» у Києві та Москві : повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — С. 131–132.

ничного і начальника Архівного управління (АУ) Львівської області Г. Неклеси⁴⁰.

Ось як звітувався УДА НКВС УРСР про передачу архіву Кабінету: «Оперативная группа работников по возвращению документальных материалов из Чехословакии, возглавляемая заместителем начальника УГА НКВД УССР, через посредство Советского посольства добилась разрешения чехословацкого правительства о передаче в дар Украине так называемого Украинского архива в количестве одного вагона. Последний прибыл в г. Киев»⁴¹.

Про небажання чехословацької сторони передавати архів УІК повністю свідчить лист від 22 серпня 1945 р. від уряду ЧСР до посла СРСР В. Зоріна про те, що матеріали, які безперечно є власністю «Чехословацького державного архіву», а відтак — і УІК, можуть бути передані «непосредственно», однак матеріали, «являющиеся его депозитумом, — до выяснения юридических для этого предпосылок»⁴². Виходячи з того, що весь архів УІК було передано вже за тиждень, радянська сторона все ж вжила рішучих заходів, аби схилити чехословацьку сторону до передавання всього архіву Кабінету.

Варто відзначити порушення всіх можливих умов при передачі архіву УІК. По перше, за характером збірок та їх антикомуністичною спрямованістю було зрозуміло, що ці збірки є несумісними з офіційною світоглядною доктриною УРСР і відтак не можуть зберігатись у відкритому доступі (що і засвідчила подальша доля сегментів Празького архіву). По-друге, порушувались права осіб, які здавали свої зібрання на зберігання. Нарешті, не було виконано вимоги чехословацької сторони: надати фотокопії переданих документів і зберігати колекції в архіві у Києві як цілісну колекцію⁴³. А однією з умов передачі УІК до УРСР була письмова згода радянського посла В. Зоріна про дотримання радянською стороною всіх зобов'язань МВС Чехословаччини перед депозитерами і про те, що всі претензії приватних осіб, пов'язаних з депозитами, будуть спрямовуватися для розгляду радянською стороною⁴⁴. Зрозуміло, жодних претензій висунуто не було.

Переміщення колекцій УІК до УРСР змінило статус, обсяг та наповнення колекцій УІК: воно поклато початок виникненню Празького архіву, формування якого триває фактично і досі, завдяки передаванню документів, дотичних до ПА і які потенційно могли до нього входити.

Отже, перейдемо до аналізу Празького архіву та його феномену. ПА є багаторівневим об'єктом, пов'язаним з архівною українікою, аналіз якого складається

⁴⁰ Грімстед Патриція Кеннеді. «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — С. 24.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 4, спр. 104, арк. 5.

⁴² [Архівні джерела з історії переміщень та опрацювання ПА] / Упоряд. Т. Боряк] // Грімстед Патриція Кеннеді. «Празькі архіви» у Києві та Москві : повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — С. 126.

⁴³ Грімстед Патриція Кеннеді. «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — С. 29–30.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 4, спр. 969, арк. 35; [Архівні джерела з історії переміщень та опрацювання ПА] / Упоряд. Т. Боряк] // Грімстед Патриція Кеннеді. «Празькі архіви» у Києві та Москві : повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — С. 140.

з кількох рівнів: формулювання визначення Празького архіву; оперативна розробка документів УІК; обсяг фондів Празького архіву та колекцій УІК як складових ПА; сучасне місцезнаходження сегментів Празького архіву; підсумок феномену ПА як складової архівної україніки.

Почнемо з першого рівня — що таке Празький архів? Це — умовна назва архівних, бібліотечних та музейних колекцій, зібраних українськими емігрантами у міжвоєнний період, акумульованих двома установами у Празі — МВБУ та УІК — та розпорощених у результаті повоєнних переміщень до УРСР та СРСР по українських, російських, чеських і словацьких інституціях. Ми свідомі того, що запропоноване визначення не є всеохоплюючим. З нього випадає, скажімо, архів Українського вільного університету, який було виявлено у Празі безвідносно до УІК⁴⁵. У багатьох випадках важко сказати, чи були матеріали складовими колекцій УІК чи МВБУ. Але оскільки їхня приналежність до еміграційного документального масиву, сконцентрованого у міжвоєнній ЧСР, є безумовною, то навряд чи доцільно виключати такі документальні комплекси з ПА, адже за змістом вони органічно доповнюють колишні фонди УІК та МВБУ і є продуктом тієї самої епохи та того самого кола осіб.

Для швидкого опрацювання еміграційних архівів було створено окремий відділ у складі Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) УРСР, ліквідований у липні 1950 р. після опрацювання документів 1945 року надходження. Документи, передані 1945 р., були розміщені у Спеціальному відділі таємних фондів (ТФ) (рос.: Особый отдел секретных фондов), створеному 1 жовтня 1945 р.⁴⁶ з метою концентрації документів «украинско-националистической эмиграции»⁴⁷. Діяв Відділ до липня 1950 р. — тобто опрацювання документів УІК, разом з іншими сегментами еміграційних документальних масивів, тривало близько п'яти років.

Вже у грудні 1945 р. було в основному відсортовано колекції УІК відносно фондоутворювачів, про що свідчить виявлений нами список фондів УІК «после разборки материалов кабинета сотрудниками Отд[ела] секретных фондов Центр[ального] Госуд[арственного] Исторического архива, в октябре — ноябре 1945 г.», що складається з 208-ми позицій⁴⁸.

Опрацювання розпочалось вже з кінця 1945 р., закладаючи підвалини подальшої роботи з еміграційними документами. Оперативна розробка включала упорядкування фондів за вкороченим циклом, з метою економії часу та «вितягання» інформації з документів на українських еміграційних діячів — «ворогів народу».

У першу чергу опрацьовувались документи, які містили інформацію на чільних діячів української еміграції, — їхні особові фонди, фонди освітніх установ,

⁴⁵ [Архівні джерела з історії переміщень та опрацювання ПА] / Упоряд. Т. Боряк] // *Грімстед Патриція Кеннеді*. «Празькі архіви» у Києві та Москві : повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. — С. 124.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 4, спр. 232, арк. 32.

⁴⁷ Там само, спр. 157, арк. 9.

⁴⁸ Список фондів УІК після розбирання матеріалів співробітниками Відділу ТФ ЦДІА [УРСР м. Києва] в жовтні — листопаді 1945 р. 20 грудня 1945 р. // ЦДАВО України, справа фонду № 3866, арк. 9–13зв.

що апріорі мають велику кількість особової інформації; допомогівих комітетів; партій та організацій. Аналіз результатів оперативної розробки матеріалів 1945 року надходження у Спеціальному відділі ТФ ЦДІА УРСР показує, що найбільш інтенсивно фонди розроблялися у другій половині 1940-х років.

Хід оперативної розробки дозволяє говорити про прагматично-споживачький підхід до опрацювання цих матеріалів, зумовлений політичними та ідеологічними чинниками: воно тривало лише доти, доки ставало можливим посилення на номер справи і сторінки при підготовці звітів про виявлення «контрреволюційних (к/р) елементів», після чого припинялося. «Оперативні» настанови превалювали над суто професійними засадами і методиками науково-технічного опрацювання фондів, у результаті чого останні з точки зору сучасної архівістики можна вважати опрацьованими лише частково. Союзні органи отримували від українських архівістів кінцеві результати оперативної розробки: списки-довідники, характеристики, історичні довідки та ін. При цьому союзне архівне керівництво пильно стежило за поточною оперативною розробкою фондів в Україні, піддаючи критиці результати та даючи вказівки із покращення опрацювання документів.

Оперативна розробка двох документальних комплексів 1945 (УІК) та 1958 (МВБУ) років надходження має ряд відмінностей. Розробка документів УІК відзначається великою варіативністю (близько 20-ти видів обліково-звітної документації та видів робіт) та великим обсягом продукції (хоча і не збереженої до наших днів або, принаймні, не віднайденої) — 150 характеристик та довідок різних типів; 18 списків різних типів на понад 82 тис. осіб тощо.

Уся ж варіативність розробки фондів МВБУ звелася до 15 коротких історичних довідок на 19 фондів, а також до часткової зв'язки 25000 карток, внесення в них додаткових відомостей та їхньої систематизації за алфавітом.

Ми виділили такі види обліково-звітної документації оперативної розробки сегменту ПА Українського історичного кабінету протягом діяльності Спеціального відділу ТФ: а) характеристики: власне характеристики, спецхарактеристики фондів, короткі характеристики на українських білоемігрантів, персональні характеристики, характеристики на фондоутворювачів особових фондів; б) довідки: історичні довідки, короткі історичні довідки, довідки-орієнтировки, індивідуальні історичні довідки, групові історичні довідки; в) виконання запитів; г) списки: власне списки та списки-довідники; г) огляди: огляди груп фондів; д) картковий облік: складання карток та їхнє влиття до картотеки, зокрема йшлося про складання окремої картотеки українських білоемігрантів за кордоном, картотека на «контрреволюційний елемент»; е) спецповідомлення; є) алфавітні книги-довідники. Складались також доповіді для внутрішнього обігу, знімались копії документів та планувався перегляд фондів на предмет виявлення «к/р елементів». Відзначимо, що ці методи роботи використовувались також і для розробки інших груп, віднесених (навіть потенційно) до «ворогів народу».

Змінюючи один одного та модифікуючись, ці близько двадцяти видів робіт та документації є показниками виконання оперативної розробки. Вони визначались розроблюваними у той чи інший момент документами, варіюючись протягом року від кількох видів робіт до кількох десятків.

На жаль, досить складно підрахувати та оцінити у кількісних параметрах обсяги оперативної розробки ПА. Першою перешкодою є паралельне опрацювання еміграційних та трофейних фондів у Спеціальному відділі ТФ, адже для забезпечення швидкості оперативної розробки переміщені документальні масиви з інших країн, де були осередки української еміграції, концентрувалися у зазначеному відділі, і надходження наступних років перемішувалися з надходженнями попередніх років.

По-друге, на заваді стоїть і варіативність видів обліково-звітної документації, яка до того ж змінювалася від плану роботи до звіту про її виконання — коли планувалися одні види робіт, а виконувались інші, при цьому часто не відбувалось повернення до виконання запланованих видів робіт, натомість винаходилися нові форми оперативної розробки. Наприклад, в одному випадку звітували про кількість розроблених фондів, в іншому — про кількість заведених карток.

Спеціальний відділ ТФ ЦДІА УРСР у м. Києві розробив всі основні фонди, що не дає можливості говорити про точні дані. Однак маємо цифру в 115 фондів (одна третина), на які було складено історичні довідки, орієнтовки і характеристики фондоутворювачів.

Однак чи не єдиним результатом оперативної розробки Спеціального відділу, збереженим на сьогодні (історичні довідки, складені на документи ПА, можна знайти у справах фондів ПА), можна вважати Картотеку на «к/р елемент» — зведений і головний результат «оперативно-чекістської розробки», що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України обсягом у 112 тисяч карток і містить довідкові дані про близько 100 тисяч учасників українського Визвольного руху першої половини ХХ ст., кваліфікованих радянським режимом як «к/р елемент». На виключну потенційну інформативність цієї кумулятивної бази даних зразка 1950-х років вказувала ще американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед, але їй не вдалося встановити місцезнаходження цього унікального архівно-енциклопедичного довідника.

Сталося так через те, що була дана вказівка на знищення документальних результатів оперативної розробки. У грудні 1964 р. інспектор з кадрів АУ при Раді Міністрів (РМ) УРСР Б. Козуб, начальник відділу використання АУ при РМ УРСР В. Кузьменко, старший науковий співробітник Г. Ганночко склали акт, «что перечисленные в нем документы отдела использования Архивного управления при СМ УССР подлежат уничтожению, как утратившие практическое значение и не имеющие исторической и научной ценности»⁴⁹.

Виділеними до знищення стали: «препроводительные письма облгосархивов на списки справочники на к. р. элемент за 1944–1950; 1945 (два); 1946–1947; 1944–1945; 1946–1949»; копійні і дублетні примірники окремих списків-довідників; копії негативних довідок на к/р елемент; робочі журнали реєстрації «поступивших» списків-довідників на к/р елемент; листування з виправлення статистичних даних списків-довідників; книга обліку списків-довідників за 1946–1947 рр.; журнал реєстрації «политокрасок» за 1944 р.; картотека на к/р

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 4, спр. 880, арк. 7.

елемент. Всього до знищення було виділено 2893 аркушів документів, три в'язки картотеки та 16 примірників списків-довідників⁵⁰.

Зазначимо, що видовий склад матеріалів, переміщених у 1945 р., відрізнявся від переданих у 1958 р. більшою кількістю особових фондів.

Кістяк Празького архіву складають колекції УІК та МВБУ. Колекції першої установи опрацювалися разом з іншими повоєнними надходженнями з європейських осередків української еміграції, що не дає можливості встановити точний обсяг колекцій УІК. Натомість зібрання МВБУ надійшли після масового опрацювання та оперативної розробки еміграційних фондів і не змішувалися з надходженнями з інших країн. Кінцевий обсяг опрацьованого сегмента ПА (колишніх колекцій МВБУ) становить 173 фонди обсягом у 7232 справи.

Ситуація з кінцевими кількісними параметрами УІК є гіршою. Діапазон становить від 215 до 340 фондів. Якщо відштовхуватись від наших обрахунків обсягу сегмента ПА у ЦДАВО України, то маємо цифру у 28405 справ і 4 кг розсипу (надходження 1945 та 1958 років).

Кількість фондів, визначених нами як сегмент ПА у ЦДАВО України, становить 323. А 215 фондів, які видаються нам найбільш імовірною кількістю фондів УІК, у сумі з 173-ма фондами МВБУ становлять 388 фондів. З огляду на передавання частини фондів до Москви та приєднання фондів 1958 року надходження до вже існуючих 1945 року надходження, цифра 388 може наблизитись до кінцевої у 323.

Якщо відняти від підрахованого нами обсягу ПА у ЦДАВО України обсяг фондів, утворених з колекцій МВБУ, ми отримаємо цифру у 21173 справи (28405–7232), які мають складати фонди УІК.

Підрахунок обсягу 215-ти фондів, з урахуванням вилучених та переданих до інших архівів, продемонстрував цифру у 16451 справу та 61 кг. З них мінімум 526 справ було передано до інших архівів.

Тому не можна відкидати й кінцевого обсягу фондів УІК як 258-ми фондів (23410 справ та 69 кг розсипу), оскільки 23410 справ ближчі до ідеальних 21173 фондів УІК майже в два рази, ніж 16451 до 21173. З іншого боку, у поєднанні зі 173-ма фондами МВБУ ми отримуємо цифру у 30642 справи (23410+7232), яка близька до загального обсягу сегмента ПА в ЦДАВО України та 94-х фондів еміграційного походження — 30292 справи (28405+1887).

Отже, відповідно до наших обрахунків, кінцевий обсяг фондів УІК має становити 21173 справи, але цифрові параметри, зафіксовані звітною документацією різного рівня та років, не дають нам такої цифри через опрацювання колекції УІК разом з іншими еміграційними зібраннями. Зауважимо, що встановити обсяг фондів ПА у ЦДАВО України нам дозволила внутрішньоархівна облікова документація, що зайвий раз підтверджує важливість її комплексного використання при дослідженні історії походження фонду.

Однак з упевненістю можна констатувати, що цифра у 340 фондів (36956 справ) та 752 кг розсипу, наведена Л. Лозенко⁵¹ як кінцевий обсяг колишніх

⁵⁰ Там само, арк. 7–9.

⁵¹ Там само, спр. 886, арк. 25; *Лозенко Л.* З історії Празького українського архіву // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки. — 1997. — № 1—6. — С. 90.

колекцій УІК, є завищеною щодо фондів УІК, — вона включала й інші сегменти еміграційних фондів.

Архівні колекції в результаті низки маніпуляцій опинились у кількох архівах. Більшість фондів знаходяться у ЦДАВО України, менша частина — у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фрагменти колекцій також сконцентровано у Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України), Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ).

Також на сьогодні окремі фрагменти фондів Празького архіву зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях України, Російської Федерації, Чеської Республіки та Словаччини. Так через переміщення ПА до УРСР у повоєнний період (з міркувань передусім «оперативно-чекістської» доцільності) відбулося розпорощення первісно цілісних документальних масивів.

Окреслимо кількісні параметри Празького архіву, який зберігається в Україні. За нашими підрахунками, архівний сегмент Празького архіву обраховується так: ЦДАВО України — 28405 справ; ЦДАГО України — 1472 справи; ЦДІА України, м. Київ — 21 справа; ЦДІА України, м. Львів — 43 справи; ЦДАЗУ — 1111 справ; Держархів Тернопільської області — 132 справи; Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України — 2902 од. зб.; Державний музей літератури України — 30 од. зб.; ЦДКФФА України — 26 альбомів (3582 фотодокументи). Разом це становить 33785 од. зб., 3582 фотодокументи.

За умови залучення 1887 справ еміграційного походження ЦДАВО України, обсяг ПА та еміграційного сегмента становитиме 35672 справ.

Бібліотечний та музейний сегменти обчислюються так: ЦДАГО України має 172 справи; Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ — 1829 примірників книг і брошур, 2320 підшивок журналів і газет (16565 примірників); ЦДАМЛМ України — 117 од. зб. (495 обкладинок на 652-х аркушах); Національний музей історії України, м. Київ — 1785 одиниць.

Звичайно, наведені цифри не претендують на стовідсоткову точність, адже на даний момент окремого дослідження вимагає встановлення походження документів, переданих до Держархіву Тернопільської області, Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України — 2902 од. зб.; ЦДАМЛМ України після 1991 р. Походження всіх документів з МВБУ, які зберігаються в ЦДАГО України, також є сумнівним, власне, вони, за свідченням архівіста А. Кентія, походять з різних місць.

Встановленими можна вважати дані по ЦДАВО України (які корелюються з обліковою документацією), ЦДІА України, м. Львів, ЦДІА України, м. Київ. Це становить 28469 справ.

Проміжною між друкованими виданнями та архівними документами є «Колекція книжкової графіки (відбитки)» у ЦДАМЛМ України, яка нараховує 117 справ⁵².

⁵² Детальніше див.: Понад кордонами: Модерна книжкова графіка 1914–1945 / Підгот. Мирослава Мудрак; Держкомархів України, ЦДАМЛМ України, Укр. наук. ін.-т Гарвард ун-ту, Ін-т Критики. — К. : Критика, 2008. — 176 с.

Отже, маємо в Україні частину документальної спадщини української еміграції, акумульованої у міжвоєнний період у Празі — документальний масив, який закріпився в історіографії під назвою «Празький архів» (або «Празький український архів»).

З одного боку, це документальний масив еміграційного походження, переміщений до України з порушенням норм міжнародного права і статутних документів УІК. З іншого боку, Празький архів належить і є найбільшим сегментом еміграційної архівної україніки, переміщеної до України. Архівна україніка визначається як «документи істор[ико]-культ[урної] спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноз[емного] походження, що стосуються історії України»⁵³.

ПА став класичним зразком маніпуляцій влади з архівними документами. Задля формально «добровільного» передавання документального масиву до СРСР було залучено уряд ЧСР; працівники спецслужб виставляли свої вимоги до внутрішніх архівних «оперативних робіт»; нарешті, професійні архівісти, виконуючи ці вимоги, опрацьовували величезні масиви україніки і формували фонди, якими ми зараз із вдячністю користуємося. Упродовж майже двох повоєнних десятиліть перебування в державних архівах УРСР фонди ПА стали інструментом реалізації офіційної політики пошуку «ворогів народу» — «контрреволюційних елементів» у середовищі української еміграції. Відповідно до цієї концепції було побудоване науково-технічне опрацювання документів за т. зв. скороченим циклом, їхнє фондування, розпорошення цілісних документальних комплексів без урахування походження, приналежності та специфіки документів.

Суворий режим таємності довкола переміщених матеріалів пояснювався наявністю в них інформації про діяльність українських еміграційних діячів та організацій, що становила оперативний інтерес для радянських спецслужб. Ішлося не про ретроспективну інформацію, що містилася в цих документах, а про актуальні дані щодо діяльності ворожих радянському режимові «к/р елементів» доби Української революції 1917–1921 рр. та міжвоєнного періоду (а це десятки тисяч прізвищ, адрес, контактів), а також про практичний результат їхньої діяльності — значний масив наукових, популярних та пропагандистських праць.

Еміграційні матеріали, передані з інших країн Європи, спіткала така сама доля, як і документи ПА, — вони опрацьовувалися з єдиною метою: надати радянським спецслужбам інструментарій для пошуку «ворогів народу». Це спричинило перемішування фондів різного еміграційного походження, що стало головною перешкодою на шляху до реконструкції первісного складу УІК та МВБУ. І все ж ПА залишився найбільшим архівно-бібліотечним документальним масивом серед інших переміщених комплексів еміграційної архівної україніки.

Зазначений масив документів і бібліотечних зібрань створювався українськими емігрантами з тим, щоб донести до нащадків правдиву, невикривлену комуністичною ідеологією історію України різних періодів, у тому числі — відомості про пережиті ними події буремних років Української революції. Період

⁵³ Матяш І. Б. Архівна україніка // Українська архівна енциклопедія / [ДКАУ, УНДІАСД ; редкол. : І. Матяш та ін.]. — К. : В-во «Горобець», 2008. — С. 119.

аккумуляції архівів і бібліотек остаточно було припинено із закінченням Другої світової війни та появою у Чехословацькій Республіці Червоної Армії та спеціальних трофейних бригад, які виявляли та переміщували до СРСР архіви еміграційних осередків з усієї Європи. За іронією долі, емігранти власними руками сконцентрували документи про свою «антирадянську» діяльність.

Переміщені до УРСР архівні зібрання було опрацьовано за скороченим циклом, після чого їх активно розробляли в «оперативних» цілях: склали картотеки, довідки, довідники, характеристики тощо. Загалом цей період в архівистиці в контексті опрацювання еміграційних фондів характеризується споживацьким підходом до них. Надзавданням було «витягти» з документів інформацію ідеологічного характеру на «ворогів народу». Доля самих фондів, перспективи їхнього збереження, тобто базові архівні аспекти опрацювання цих зібрань, не кажучи вже про наукові дослідження документів, залишалися на другому плані; до них загалом ставилися недбало.

Цілісність Празького архіву було порушено в результаті повоєнних переміщень, науково-технічного опрацювання та оперативної розробки в державних архівах УРСР, коли на догоду політичній кон'юктурі первісно єдиний документальний масив було розчленовано, розміщено по різних архівах, перемішано з іншими сегментами архівної і бібліотечної україніки та частково знищено, — «морально застарілі», «дублетні» і «такі, що не мали наукової цінності» або «практичного значення» матеріали просто утилізувалися.

Незважаючи на таку специфічну мету опрацювання документів, як пошук «ворогів народу», тим не менше, еміграційні архіви вже на початку 1950-х рр. загалом було упорядковано — у стислі терміни і у відповідності до існуючих методичних настанов, як того вимагав час. Було сформовано фонди, хоча й ціною фізичного розриву внутрішніх зв'язків первісно цілісних колекцій. Таке впорядкування було далеким від досконалого і призвело до певної невідповідності інформації, закладеної в описах, картотеках та інших облікових документах, змістові архівних справ. І все ж українським архівістам у нелегких повоєнних умовах вдалося налагодити професійну роботу з науково-технічного опрацювання документів і тим самим зберегти й удоступнити їх для нащадків. Більше того, полювання чекістів 1940-х — 1950-х за «українськими націоналістами» та іншим «к.-р. елементом» парадоксальним чином прислужилося нинішньому суспільству і науці: поіменний картковий облік на більш ніж 150 тисяч діячів еміграції витворив справжню енциклопедію української еліти міжвоєнної доби.

Сьогодні цей довідковий ресурс є також своєрідним меморіалом тим, хто мріяв побачити Україну незалежною і гідною державою.

Спроби режиму використати результати оперативної розробки виявилися марними. Комуністична революція зупинилася на кордонах із Західною Європою, частина емігрантів перемістилась якнайдалі від СРСР — через океан до країн американського континенту і стала недосяжною, а відтак — нецікавою для спецслужб. Тому на початку 1960-х років продовжувати оперативну розробку еміграційних матеріалів було визнано за недоцільне, а в 1964 р. надійшла директива АУ при РМ УРСР про знищення її основних результатів (на щастя, виконана не повністю). З початку 1970-х років, після концентрації основного

масиву ПА в Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР (тепер — ЦДАВО України), рух і використання фондів практично припинилися. Отже, загалом упродовж кількох повоєнних десятиліть єдиними користувачами «таємної» документної інформації фондів Празького архіву були спецслужби.

Період «спокою» для еміграційних матеріалів закінчився наприкінці 1980 — на початку 1990-х років у зв'язку із масштабним розсекречуванням документів, які почали вводити до наукового обігу. Таким чином, коло замкнулось: архівні й бібліотечні зібрання української еміграції повернулися до виконання своєї первісної місії — донесення до нащадків як історії України взагалі, так і долі біженців з України до європейських країн зокрема.

Отже, феномен Празького архіву починається від фактичного керівника Українського історичного кабінету Аркадія Животка. Останній пройшов шлях багатьох українських інтелектуалів першої половини ХХ ст.: віддана участь в Українській революції, відхід з України (як сподівалися, тимчасовий), еміграція, події Другої світової війни та післявоєнне облаштування життя (для молодшої генерації), позиціонувавши себе як непересічну особистість, різнобічно розвинуто, небайдужо до долі локальної громади та України в цілому.

З його світоглядних позицій, участі в Українській революції 1917–1921 рр. виросла установа, яка на кошти іншої держави змогла протягом майже 15-ти років вести цілеспрямовану діяльність із збирання та описування архівних колекцій (особових та інституційних), українських та іноземних бібліотечних зібрань (преса, видання, мапи, фотографії). Завдяки УІК та МВБУ було збережено українську історію другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.

Однак переміщення колекцій УІК до України поклало початок витворенню якісно нового феномену — феномену Празького архіву, який складався в основному з колекцій УІК та МВБУ. Дотичними стали документи, утворені в міжвоєнній ЧСР, але передані іншими шляхами, ніж сегменти Празького архіву УІК та МВБУ 1945 та 1958 років відповідно. Логічно віднести до ПА документи, які продовжують зберігатися в архівах, музеях та бібліотеках Чеської Республіки, Словаччини, Російської Федерації.

Опинився цей документальний масив в Україні винятково через політичні мотиви — пошук «ворогів народу» і відтак потреба у документах цих самих «контрреволюціонерів», які б підтвердили їхні «злочини». Однак потенційні об'єкти застосування результатів оперативної розробки опинилися у переважній більшості за межами досяжності радянських спецслужб. Так потреба в документах Празького архіву відпала (але не відпала потреба утаємничувати документи), і останні опинилися на таємному зберіганні протягом майже півстоліття. Лише із здобуттям незалежності розпочалося розсекречування масивів Празького архіву, і дослідники отримали доступ до документів, які дбайливо збирали і зберігали для них українські еміграційні діячі міжвоєнного періоду.

Леонід Зашкільняк

Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії

До початку Першої світової війни в Галичині сформувався потужний центр українського політикуму, громадянського суспільства, національно-культурного руху та історіографії, який відіграв провідну роль в реалізації завдань національно-визвольної боротьби українців загалом. Унаслідок поразки українського національного руху 1917–1921 років території Галичини, Західної Волині, Підляшшя і Берестейщини опинились в складі відновленої Польської Республіки. Становище і розвиток західноукраїнських земель у складі Польщі на сьогодні докладно, а часом і емоційно презентовані в сучасній українській історіографії.

В еволюції суспільної думки і формуванні суспільної свідомості української спільноти в Польщі міжвоєнного періоду помітну роль відіграла українська історична наука, осередки якої продовжували діяти і навіть розвиватися всупереч несприятливим обставинам і політиці польських урядів. За останні шість десятиліть розвиток історичних студій в західноукраїнських землях в загальних рисах представлені в науковій літературі¹. В незалежній Україні вийшли друком численні монографічні та статейні студії персоналістичного характеру, присвячені багатьом знайомим українським історикам першої половини ХХ ст., перелік яких є довгим, а зміст — традиційним, не позбавленим апологетичних тенденцій.

¹ Узагальнюючі нариси про галицьку історіографію та в цілому українську історіографію в Польщі були підготовлені багатьма знайомими істориками, зокрема, й сучасниками — Д. Дорошенком, М. Андрусяком, Б. Крупницьким, О. Оглоблиним, І. Колесник, Я. Калакурою та іншими. Див.: *Андрусяк М.* Українська історіографія 1921–1930 рр. // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — Число 9–10; *Його ж.* Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039–1939) // Збірник Українського наукового інституту в Америці. — Сент-Поль; Прага, 1939; *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К., 1996; *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII — поч. ХХ ст. — К., 2000; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. Мюнхен, 1959; *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956. — К., 2003 (перше видання 1957 р.); *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.). — К., Черкаси, 2001; *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. — К., 2004 та ін.

Зрозуміло, що в обмеженій розміром статті немає можливості навіть приблизно висвітлити широке коло питань української історіографії в Польщі міжвоєнного періоду. Тому, щоб спробувати визначити місце української історіографії у загальному русі національної історичної думки вказаного часу, намагатимемося зупинитися на вибраних питаннях заявленої теми, зосередившись, зокрема, на питаннях організаційного забезпечення розвитку історичної науки в Польщі, теоретичних аспектах еволюції історіографії, взаєминах українських істориків з дослідниками інших країн, зокрема з польськими.

Після поразки в польсько-українській війні за Галичину 1918–1919 років та інкорпорації західноукраїнських земель до складу Польської Республіки напруження в стосунках української спільноти з польською владою та громадськістю тривалий час залишалося без змін. Українські політичні партії та громадські організації не визнавали польського адміністрування, вважали польську владу «окупаційною». Водночас перехід до мирного життя вимагав творення хоча б елементарних форм господарської і політичної діяльності, які б зберігали національний суспільний капітал. Створені ще в австрійські часи українські культурні, освітні та наукові організації відбудовували свою роботу. Серед них найвпливовіші позиція посідало Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), навколо якого гуртувалися найкращі інтелектуальні сили. Становище товариства, позбавленого урядової підтримки, в післявоєнних умовах було не завидним. У червні 1922 р. історик, учень М. Грушевського І. Крип'якевич, який був секретарем його Історичної секції, в листі до свого колеги історика та учня того ж М. Грушевського С. Томашівського писав: «Наукове життя у нас дуже ослабло. В історичній секції у Львові працюємо в дуже невеликому складі [...]. Видань спеціальних секцій не видавали, в *Записках* [НТШ], що появлялися рідко, також історичних праць небагато [...]. Більше маю надію на еміграцію [...], бо з нашого провінціалізму тяжко тут на місці добутись...»².

У той час, коли західноукраїнські землі переживали складні післявоєнні часи, а галицький політикум продовжував перебувати у «стані війни» з Польщею, українська молодь і поміркована інтелігенція шукали шляхи і вчилися самостійному будівництву національного життя з прицілом на майбутнє. Вже 19 вересня 1919 р. на засіданні секції НТШ за пропозицією В. Щурата було схвалене рішення не чекати «милості» від польських властей, а організувати «університетські курси» в складі двох факультетів — філософічного і правничого, у зв'язку з якими був би і теологічний факультет, організований митрополитом Андреем Шептицьким. На цьому ж засіданні затвердили програми курсів («вкладів»), які запропонували «др. Вергановський — право, др. Щурат — філологія, др. Крип'якевич — історія»³.

² Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930) / Підготувала Н. Бортняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 397.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ), ф. 309, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

Університетські курси, які через заборону польської влади перетворилися на «Український таємний університет», стали важливим чинником реалізації ідеї творення автономного національно-культурного життя у міжвоєнній Польщі. Упродовж 1920–1924 років цей університет підготував чимало українських студентів, в тому числі істориків, які згодом відіграли гідну роль у розвитку науки. Він також сприяв консолідації українських інтелектуальних сил, виявленню високих патріотичних мотивів науковців, готовності служити національній справі. З таким потужним чинником змушені були рахуватися польські власті, які зрозуміли, що простою забороною справи не вирішити. І тому в 1924–1925 роках вони вдалися до кроків з метою створення державного українського університету. Справа перебувала в стадії вирішення, і навіть прем'єр польського уряду В. Грабський у вересні 1924 р. надіслав представникові української частини спільної українсько-польської університетської комісії професору К. Студинському листа, в якому вітав його з успішним веденням справи зі створення українського університету в Польщі (зокрема, йшлося про «Організаційну комісію українського університету». — Л. 3.) і висловлював надію, що «по мірі поліпшення стосунків між польським і українським суспільствами не буде таким далеким день, коли сеймовий закон остаточно визначить місце осідку Українського Університету на землях, заселених у більшості українцями»⁴. Проте, внаслідок втручання в університетську справу українських політиків, які продовжували перебувати на позиціях безкомпромісного ставлення до польської держави, університетська справа закінчилася невдачею⁵.

Щодо таємного Університету, то, незважаючи на заборони влади, його діяльність успішно тривала майже п'ять років, а в період найбільшого розвитку на чотирьох відділах (факультетах — філософському, правничому, медичному та технічному) навчалось понад 1300 студентів, викладання провадили 55 професорів і доцентів⁶. На філософському факультеті у 1920 р. сформувалось відділення історії («Семинар для української історії»), на якому майже всі заняття проводив І. Крип'якевич, а окремі курси вів М. Кордуба та Б. Барвінський. Спочатку на історію записався лише один студент, але вже до кінця літнього семестру 1921 р. на двох відділеннях семінару («нижчому» і «вищому») навчалось 30 студентів; у 1921–1922 роках їх було вже 55 (у 1922–1923 роках — 45)⁷. Програма занять з історії в Українському університеті у 1920–1921 роках вклю-

⁴ Там само, ф. 362, оп. 1, спр. 47, арк. 96.

⁵ Про справу українського університету написано чимало праць, зокрема, див.: *Мудрий В.* Боротьба за огнище української культури в західних землях України. — Львів, 1923; *Його ж.* Під знаком «нелегалщини». — Львів, 1924; *Його ж.* Український Університет у Львові у рр. 1921–1925. — Нюрнберг, 1948.

⁶ Чимало матеріалів про таємний український університет збереглося в архіві І. Крип'якевича, на які ми посилаємось: Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ВР ЛННБ НАНУ), Архів І. П. Крип'якевича, № 149 («Український університет 1920–1922»), «Список викладачів і студентів 1921–1922 рр.», б/к.

⁷ ВР ЛННБ НАНУ, Архів І. П. Крип'якевича, № 170 («Семинар Українського університету 1920–1923»), «Історичний вістник. Орган студентів істориків Українського Університету у Львові. Виходить неперіодично», 1923, число 1, б/к.

чала лекції з курсів «Всесвітня історія», «Огляд історії України» та семінар «Історичні вправи». У 1921–1922 роках на історичному відділенні були проведені заняття з таких курсів: «Методологія історії», «Історія Української держави в XVII–XVIII ст.», а також два семінари — з всесвітньої історії та «для історії України». Нарешті, в 1922–1923 роках студенти прослухали курси «Доба Людовика XIV» і «Українська історіографія XIX–XX ст.», а також взяли участь у семінарах із всесвітньої та української історії. Більшість занять того року проводив І Крип'якевич⁸.

У 1923 р. заняття в таємному університеті припинилися, передусім через заборону польської влади і погрози викладачам та студентам. Але сенс надалі продовжувати ведення приватного університету був невеликий, адже дипломи його ніхто не визнавав, коштів та умов для навчання не було, а студенти й викладачі зустрічали серйозні перешкоди як у влаштуванні на роботу, так і в громадському житті. Про зміну настроїв серед української інтелігенції і громадянства, потребу шукати нових шляхів для збереження національного культурного життя свідчили численні факти. Вже влітку 1922 р. у листі до С. Томашівського І. Крип'якевич скептично оцінював політику українських політичних сил в Галичині, що орієнтувалися на еміграційний уряд ЗУНР Є Петрушевича і писав: «Цінна є органічна праця (підкреслення наше. — Л. З.), яка ведеться у найтяжчих відносинах, — вже знайшли ми нові методи і вміємо собі радити... Деякі позиції відзискані вже вповні. Але відносини аномальні і важкі дуже [...]. А дуже важне було б фактичну органічну працю зв'язати з загальною ідеологією: є у нас клич “державна в державі”, але потребує ще розроблення і аргументації»⁹. Подібні думки розвивали й українські студенти таємного університету у листі-меморіалі до знаного історика і політика С. Томашівського в березні 1923 р. Вони скаржилися на невдачі українських політиків у творенні українських вищих шкіл у Польщі, використання справи українського університету в своїх вузько політичних цілях, залишення українських студентів напризволяще і цькування тих, хто був змушений піти на навчання до польських університетів або виїхати закордон (таких було понад 1350 осіб). Відзначаючи, що «не важливо, від кого одержувати знання, головне — для чого їх застосовувати», студенти стверджували свої патріотичні позиції і готовність працювати для України. Вони просили С. Томашівського презентувати їхню позицію в засобах масової інформації¹⁰.

В колах українських учених ідея «органічної праці» в тодішніх непростих умовах була єдиним шансом зберегти напрацьовані здобутки. Відповідаючи на лист С. Томашівського, який пропонував більшу увагу звернути на «культуру», а не «політику», І. Крип'якевич у листі наголошував: «...Аж дивно мені, як зійшлися (ваші думки. — Л. З.) з думками моїми і деяких товаришів. Саме перед тижнем говорили мені про це, як вийти б з тої безвихідної вулиці, і дійшли до таких самих висновків: обмежити “політику” і взятись до глибшої праці на куль-

⁸ Там само, «З Українського Університету у Львові», б/к.

⁹ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930). — Лист 8 червня 1922 р. — С. 399.

¹⁰ ЦДАУЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 144, арк. 25–28 зв.

турному й економічному полі». Водночас І. Крип'якевич називав імена тих людей, які були з ним одностайними щодо необхідності зміни політики в цілому (це все були члени НТШ — Ю. Павликовський, В. Герасимович, В. Целевич, В. Бачинський, М. Кордуба)¹¹.

Проте зміна поглядів і дій української громади й політиків тривала ще певний час. Значною мірою це пояснювалось недолугою політикою польських властей, які прагнули не допустити розвитку «української стихії» в Польщі. Восени 1923 р. серед українських істориків виникла ідея утворити Українське історичне товариство (УІТ) за зразком діючого Польського історичного товариства. З цією метою було складено Статут товариства, який в основі базувався на зразках документів інших наукових і громадських організацій. 23 липня 1924 р. Статут УІТ разом з відповідними документами було подано до Львівського воєводського управління з метою його реєстрації і отримання дозволу діяльності. Під поданням підписалися відомі українські історики і громадські діячі, зокрема Б. Барвінський, В. Вергановський, І. Кревецький, І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Охримович та інші. Проте вже наступного дня прийшов лист від Дирекції поліції у Львові, який повідомляв, що за дорученням воєводства Дирекція поліції уповноважена повідомити засновникам товариства про відмову у його реєстрації у зв'язку з тим, що поданий Статут не відповідає вимогам закону про громадські об'єднання ... від 15 листопада 1867 р. (!) і, зокрема, в ньому не окреслено обов'язків т. зв. «підпомагаючи» членів товариства, а також не з'ясовано, як повинні «вирішуватися всі спори, що виникають зі стосунків товариства»¹². З цього було зрозуміло, що влада не допустить створення ще одного вогнища українського руху. Так само зустрілася із забороною властей ідея двох знаних істориків М. Кордуби та І. Свенціцького того ж 1924 р. заснувати при НТШ «Інститут україно-слов'янознавства та української історії». Але тут на перешкоді стали як матеріальні труднощі товариства, так і небажання деяких членів НТШ підтримати цю ідею¹³.

НТШ гуртувало більшість галицьких українських істориків, а також українських вчених з інших теренів, включно з УСРР. Вони об'єднувалися в рамках Історично-філософської секції товариства, якою фактично майже впродовж всього міжвоєнного періоду керував І. Крип'якевич, та її комісій. Під керівництвом секції діяло спочатку чотири комісії (Археографічна, Бібліографічна, Етнографічна і Термінологічна). Згодом до них додалися Правнича (1926), Статистична (1927), Шевченкознавча (1929), Сходознавча (1929) комісії. В комісіях працювало майже 100 дослідників, переважно істориків, філологів, правників, філосо-

¹¹ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930). — Лист 10 січня 1923 р. — С. 406.

¹² ВР ЛННБ НАНУ, Архів І. П. Крип'якевича, № 150 («Наукове Товариство імені Шевченка»), «Статут Українського історичного Товариства у Львові», «Pismo Dyrekcji policji we Lwowie do założycieli Stowarzyszenia Ukraińskiego Historycznego Towarzystwa», б/к.

¹³ Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925. — Львів, 1926. — С. 18.

фів¹⁴. Фактично, ті самі історики співпрацювали також з іншими громадськими і культурно-освітніми організаціями Галичини — Товариствами «Просвіта», «Рідна школа», «Червона Калина» тощо. В них вони долучалися до формування національної свідомості через поширення історичних знань.

Після невдачі зі створенням державного Українського університету митрополит Андрей Шептицький 1928 р. створив приватний вищий навчальний заклад — Богословську академію, яка повинна була стати основою майбутнього університету. З академією співпрацювало декілька відомих світських і церковних істориків, в тому числі, В. Залозецький, М. Чубатий, І. Крип'якевич, Я. Пастернак, Ю. Полянський, К. Чехович та інші.

Тривалий час, до початку 1930-х років, польські правлячі кола намагалися гальмувати розвиток української культури. Проте після кризових подій 1930 р. в Польщі (кризи парламентської системи, «пацифікації» українських сіл) владна верхівка режиму «санації» Ю. Пілсудського була змушена піти на певні поступки українській меншині. Від цього часу почалися різного роду перемовини з українським політикумом з наміром зменшити напругу в українсько-польських відносинах. Вони призвели до угоди «нормалізації» 1935 р., яка відродила надії українців на рівноправне трактування і задоволення їх національно-культурних потреб¹⁵. Проте, вже у 1937 р. польська верхівка відмовилась від положень угоди і повернулася до політики обмеження прав українців. Тим не менше в 1930-ті роки умови для розвитку української науки і культури, а також господарського життя дещо покращились, і це спричинило інтенсифікацію культурної роботи у всіх напрямках.

Одним з елементів зменшення напруги в українсько-польських відносинах стала діяльність української наддніпрянської еміграції в Польщі. Незважаючи на різні зобов'язання польських урядів щодо угод з СРСР про видалення діячів УНР з Польщі, останні продовжували співпрацювати насамперед з прибічниками Ю. Пілсудського і від 1926 р. брали участь у створенні та реалізації ідей «прометеївського» руху, організованого пілсудчиками з метою послаблення СРСР шляхом підтримки антирадянського руху поневолених народів¹⁶.

¹⁴ Див.: Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925. — Львів, 1926; Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1926–1930. — Львів, 1930; *Найда О.* Окремі аспекти діяльності Історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913–1940 роки // З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових секцій і конференцій НТШ у Львові. — Львів, 1998. — С. 24–31.

¹⁵ Докладніше див.: *Зашкільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.) // *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.* — Дрогобич, 2005. — С. 34–45.

¹⁶ «Прометеївський» рух отримав назву від Організації «Клуб Прометей», створеної на зламі 1925—1926 років під егідою Міністерства закордонних справ і Генерального штабу Війська Польського з числа емігрантів народів Російської імперії, що опинилися за кордоном після поразки у боротьбі з більшовиками. Офіційним головою організації став українець професор Роман Смаль-Стоцький — неофіційний посол Державного Центру УНР у Варшаві. З 1928 р. організація підпорядковувалась експозитурі № 2 Відділу II Генерального штабу Війська Польського. Під егідою «прометеївського» руху

Українській наддніпрянській еміграції вдалося згуртуватися в Польщі і використати наявні можливості збереження національного потенціалу. Ще під час перебування українських військовиків УНР в польських таборах інтернування, там було організовано низку національно-культурних товариств. Зокрема, в червні 1921 р. в таборі м. Ланьцут було відкрито Український Народний Університет (ректором став історик професор В. Біднов) у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, математико-природничого, економічного і військового¹⁷. Проте, він проіснував лише рік, а потім табори були ліквідовані. Частина українців оселилася в м. Каліш й утворила тут оригінальну структуру — Українську Станіцію, в рамках якої було розвинулось українське національно-культурне життя. Тут було відроджено Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), яке започаткувало й успішно розвинуло студії з воєнної історії у співробітництві з галицькими дослідниками¹⁸.

Згодом, 1925 р. у Варшавському університеті було створено Студіум православнобого слов'я, де викладали такі відомі українські історики, як І. Огієнко, В. Біднов, О. Лотоцький, В. Заїкін. Найповнішим втіленням інституціоналізації наукового життя української наддніпрянської еміграції в міжвоєнній Польщі став Український науковий інститут у Варшаві (УНІ), створений 1930 р. в рамках «прометеївського» руху. Попередником УНІ були «Вищі українознавчі курси», організовані секцією Українського Центрального Комітету¹⁹, на яких викладали такі українські історики, як О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, М. Кордуба та інші. Проте, УНІ не став навчальним закладом, а виконував функції науково-дослідної установи. Від початку його очолювали наддніпрянці О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, В. Садовський, але в роботі брали участь також окремі галицькі історики та літератори, зокрема М. Кордуба, Б. Лепкий. Працівниками інституту були знані польські історики М. Гандельсман, О. Галецький, Я. Воліньський та інші. Величезна наукова робота працівників УНІ проводилась у трьох відділах, в тому числі української політичної історії та історії культури, п'яти комісіях і трьох семінарах. За порівняно короткий період діяльності (до 1939 р.) інститут опублікував значну кількість наукових видань з історії та культури українського народу, праць про життя в радянській Україні, 16 томів академічного видання творів Т. Шевченка, інші роботи, які виходили друком в 13-ти серіях «Праць» інституту²⁰.

було створено декілька науково-дослідних інститутів, які займалися вивченням народів СРСР, в тому числі Український науковий інститут у Варшаві. Докл. див.: *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). — Івано-Франківськ, 2011. — С. 144–155 *passim*.

¹⁷ *Портнов А.* Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). — Харків, 2008. — С. 94–95.

¹⁸ Див.: *Портнов А.* Наука у вигнанні. — С. 104–105; *Дашкевич Я.* «Історія українського війська» — проблематика, автори, видавці // *Історія українського війська* (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Видання 4-те, змінене і доповнене. — Львів, 1992. С. III–VIII.

¹⁹ Український Центральный Комітет — громадська організація, створена наддніпрянськими українськими емігрантами 1921 р. з метою допомоги своїм землякам у Польщі. Водночас був громадською базою Уряду УНР.

²⁰ Див.: Український Науковий Інститут за п'ять літ його існування 13.III.1930 — 13.III.1935. — Варшава, 1935; *Портнов А.* Наука у вигнанні. — С. 155–186; *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). — С. 250–255.

Повернення обличчям до «української справи» з боку польських правлячих кіл було пов'язане також з геополітичним становищем країни — загостренням небезпеки агресивних дій як з боку східного, так і західного сусідів. Серед польських публіцистів і політиків зростало розуміння необхідності піти на певні поступки українцям. На початку 1930-х років в польській публіцистиці з'явилися статті, які закликали змінити політику щодо галицьких українців, забезпечивши їм нормальні умови національно-культурного розвитку. Восени 1932 р. почав виходити часопис «Бюлетень польсько-український» (редактор В. Бончковський), створений в рамках завдань «прометеївського» руху і політики державної асиміляції галицьких українців. Навколо нього було згуртовано ряд знаних українських і польських публіцистів, котрі шукали шляхи «нормалізації» українсько-польських стосунків на платформі визнання майбутньої незалежної України і надання автономії галицьким українцям²¹. А невдовзі (влітку 1933 р.) тими ж поляками було створене «Польсько-українське товариство» на чолі зі С. Стемповським, до якого увійшли з українського боку літератори і публіцисти, які виступали за «нормалізацію» відносин. Як переконливо доводить сучасний український дослідник В. Комар, всі ці заходи, що відбувалися під повним контролем II Відділу ГШ ВП, мали на меті насамперед нейтралізацію радикальних сил українського національного руху і проведення патерналістської політики по відношенню до українців²².

Разом з тим, треба підкреслити, що діяльність цієї групи польських політиків і публіцистів мала позитивний вплив на розвиток українсько-польських стосунків в Галичині. Їхні численні публікації, зустрічі та ініціативи з налагодження співіснування поляків та українців в Польщі дозволили зменшити напругу і поліпшити умови життя українського громадянства в цій країні. Один з найбільш активних прибічників польсько-українського порозуміння і конструкторів «нормалізації» граф Ян Станіслав Лось після перебування у Львові в серпні 1932 р. писав у листі до львівського воєводи Ю. Ружнецького, що ситуація з правами українського населення на Львівщині виглядає погано, ставлення влади до них не витримує критики і що треба «викорінити шовінізм з польського суспільства, яке на 75 % ним заражене»²³.

Унаслідок усної угоди про «нормалізацію» відносин між представниками Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) і польськими урядовими колами, якої було досягнуто в квітні-травні 1935 р., українці в Поль-

²¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 pp.). — С. 274–278.

²² Там само. — С. 279–280.

²³ Archiwum Państwowy w Lublinie. Zbiory rodzinne Łosiów z Niemiec. Sygnatura Łoś V-I, teczka 1, kartki 52–53. Я. С. Лось багато зусиль докладав для українсько-польського порозуміння, вважаючи, що польська влада повинна використати прагнення галицьких і волинських українців до розбудови національного життя на інших засадах, ніж в УСРР, підкреслював, що таке порозуміння можливе лише «на засаді “паритету”, тобто, забезпечення обом національностям, які заселяють спірні території, рівних прав, що жодна з них не зможе панувати над іншою, а свої власні справи буде спроможна вирішувати під опікою держави, незалежно від другої». (Див.: *Łoś S. Sprawa ukraińska we wspomnieniach, korespondencji i publicystyce. Wybór pism / Wyboru i redakcji naukowej dokonali M. Marszał i S. Wojtowicz, postowie Marek Łoś. — Kraków, 2012. — S. 47*).

щі отримали певні полегшення в культурній та господарській сферах²⁴. Зокрема, наприкінці травня — початку червня 1935 р. делегація НТШ (І. Раковський, Ю. Мудрак і Є. Храпливий) провела переговори з прем'єром Польщі Я. Єнджеєвичем, міністрами освіти та внутрішніх справ (В. Єнджеєвичем, М. Зиндрам-Косьцялковським) та іншими високими польськими чиновниками, результатом яких стало надання товариству фінансової допомоги, сприяння українським ученим у розвитку міжнародних контактів тощо. Це спонукало керівництво НТШ на початку 1936 р. підготувати розлогий «Меморіал» до польського уряду, в якому містилися прохання щодо створення державного українського університету та Інституту українознавства при НТШ, а також фінансової допомоги на загальну суму понад 650 тис. злотих²⁵. З усіх цих прохань «вигоріло» не так багато, частково через брак коштів в польського уряду, частково через небажання правлячих кіл занадто зміцнювати українські позиції в Галичині. Було запроваджено фінансову допомогу для НТШ і деяких інших українських культурних товариств, отримали допомогу кооперативні організації, було створено український сільськогосподарський ліцей, а також кафедру української мови та літератури у Львівському університеті, яка так і не розпочала своєї роботи до початку Другої світової війни²⁶. З невідомих причин не була реалізована ідея створення українського університету на основі львівської Богословської академії, що була запропонована у 1936 р.²⁷ Скоріше за все це було пов'язано зі зміною політики польських урядів в українському питанні наприкінці 1936 р., їх відмовою від угоди «нормалізації» і посилення асиміляторських тенденцій²⁸.

Незважаючи на перешкоди в організаційному та ідейному розвитку культурного і наукового життя українців в Польщі, у 1930-ті роки спостерігався помітний поступ українських науковців. Він проявився у збереженні і розширенні українських інституцій в Польщі. Зокрема, 1936 р. в складі Історично-філософської секції НТШ було створено нові комісії — Старої історії України, Історично-джерелознавчої, Музикологічної²⁹. Загалом, на середину 30-х років виходило 77 українських періодичних видань, серед яких було 22 політичних, 7 господарських, 11 культурно-освітніх, 11 наукових тощо. А в цілому українці в Польщі могли знайомитись з 125-ма періодичними виданнями³⁰. Своєю чергою

²⁴ Докл. див.: *Зашкільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920-1939 pp.). — С. 41-45.

²⁵ Archiwum Państwowy w Lublinie. Zbiory rodzinne Łosiów z Niemiec. Sygnatura Łoś V-2, teczka 1, «Materiały do sprawy ukraińskiej», b/k; Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.І.1935 — 25.ХІІ.1937. — Львів, 1937. — Число 73. — С. 16-18.

²⁶ *Мудрий В.* Український Університет у Львові у pp. 1921-1925. — С. 58.

²⁷ Archiwum Państwowy w Lublinie. Zbiory rodzinne Łosiów z Niemiec. Sygnatura Łoś V-2, teczka 1, «Memoriał w sprawie Ukraińskiego Uniwersytetu», k. 487-488.

²⁸ Про це, зокрема, говорив на засіданні Виділу НТШ 23 грудня 1936 р. голова товариства І. Раковський, який зазначив, що «нинішнє керівництво Польщі засадничо противне заснуванню не лиш державного, але й приватного українського університету». ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 36, арк. 10—11.

²⁹ Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.І.1935 — 25.ХІІ.1937. — Число 73. — С. 51.

³⁰ Див.: *Biuletyn Polsko-Ukraiński.* — Warszawa, 1935. — Nr. 8 (24 lutego). — S. 88.

НТШ впродовж міжвоєнного періоду випустило 28 назв різних періодичних видань, починаючи з фундаментальних «Записок НТШ» і закінчуючи малоформатними «Історичними листками», в яких висвітлювалась історія України³¹.

Якщо звернутись до питання спрямування української історіографії в Польщі міжвоєнного часу, то треба насамперед відзначити, що «стан війни» з польською державністю не міг продовжуватись тривалий час. Потреба перейти від «війни з окупантом» до «органічної праці» вимагала переосмислення багатьох світоглядно-ідейних засад національної ідеології. Насамперед це торкалося визначення співвідношення народу-нації й інституту держави в історії України. Боротьба за утворення самостійної Української держави та її невдача в першій чверті ХХ ст. спричинили пошук причин такого стану речей. Популярна і поширювана схема української історії М. Грушевського акцентувала увагу на етносоціальних аспектах національного минулого, протиставляла роль народних мас інституту держави, як ворожого цим масам (що не означало «антидержавності» М. Грушевського).

Українські події першої чверті ХХ ст. давали підстави з інших позицій подивитися на роль держави, як чинника забезпечення існування народу. Така переоцінка повинна була торкнутися багатьох методологічних сторін трактування українського минулого. Трансформацію поглядів констатував один з учнів М. Грушевського І. Кревецький в знаному нарисі «Українська історіографія на переломі», опублікованому в 1924 р. в «Записках НТШ» як рецензія на праці С. Томашівського та В. Липинського. Він наголосив на тому, що в ХІХ ст. українська історіографія не знала поняття «нації» як державної спільноти, в той час як тогочасні умови вимагали сприймати національну спільноту як більш різноманітний організм, ніж просто «народні маси». Без усвідомлення цього неможлива реалізація української державної ідеї. А без переосмислення історії України неможливе досягнення національної державності. Всіляко пропагуючи ідеї Липинського і Томашівського, висловлені ще до Першої світової війни, І. Кревецький постулював три найголовніших чинники, за допомогою яких треба сконструювати нову концепцію історії України: земля (територія), нація, держава³².

Продержавницьке спрямування української історіографії, яке перегукувалося з позитивістичним державно-правничим напрямом в європейській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст., стало майже всезагальним серед українських істориків в Польщі — як в Галичині, так і в інших частинах країни. Немає сумніву, що таке спрямування історичних досліджень було нав'язане політичною кон'юктурою, але, водночас, відповідало загальним тенденціям науково-історичного пізнання, яке розглядало організовані людські спільноти у більш складній взаємодії етнічних, соціальних, господарських і правно-політичних чинників, серед яких держава представлялася не стільки елементом примусу, скільки і насамперед способом організації суспільного життя.

³¹ Див.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939): Анотований покажчик / Комісія бібліографії і книгознавства. Науково-довідкове видання. Серія І. Бібліографія. — Т. 1. — Львів, 1991.

³² Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. — Львів, 1924. — Т. 134–135. — С. 161–184.

Найбільш точну оцінку стану і завдань української історіографії в тодішніх умовах подав у 1922 р. І Крип'якевич в листі до С. Томашівського від 12 червня. Він зазначав, що між ним і Томашівським немає відмінностей у поглядах на українську історію, підкреслював: «Ми всі, молодші, пережили також нашу катастрофу, вдумувалися в її причини і глядімо на Вашу історію інакше, як дивилися 1913 і навіть 1918 р. Не відразу і не у всім можна перевести зміну: багато питань треба ще пережити і перебороти в собі., але взагалі ми ідемо до основної ревізії [...]. Але моя думка й амбіція в тому, щоби нашу історіографію вивести з її провінціалізму і ненауковості і хоч поволи приготувати дорогу критичній думці». Далі І Крип'якевич повідомляв, що береться формувати осередок людей з новими поглядами, які вже «переводять ревізію нашої історії», називаючи серед них В. Липинського та І. Кревецького³³.

Водночас львівський історик формулював завдання, які стояли тоді перед українською історіографією в умовах невдачі будівництва самостійної держави і потреби перетривати лихі часи. У листах до С. Томашівського він докладно накреслив програму творчої праці істориків на майбутній період. У листі від 2 січня 1923 р. він писав про потребу «не дати вичерпатися тій моральній силі, а підпомогти її і скріпити реальними основами» в рамках «органічної праці», а для цього, на його думку, необхідно насамперед «старатися о праці синтетичні, передусім, щоби зірвати з ненависними “причинками” і “матеріалами”». А в листі від 10 січня 1923 р. він з ентузіазмом вітав пропозицію С. Томашівського писати для «Записок НТШ» огляди про розвиток західної історіографії і констатував: «...Треба кинути місток, хоч який невеликий поки що, між нашою провінціальною, вузькою історіографією і Європою. Дуже мститься на нас наше відчуження від європейської думки — і на методі, і на темах, і на цілім закромі нашого дуже старосвітського дієписання»³⁴.

Два згаданих вище головних завдання історіографії достатньо успішно реалізувалися українськими істориками в Польщі, що згуртувалися навколо НТШ і УНІ, а також українських громадських інституцій. У міжвоєнний період ними було підготовлено і опубліковано декілька важливих у методологічному плані синтетичних праць з історії України. Вони були написані з метою обґрунтувати прагнення українців до незалежної державності, але також для просвіти мас щодо ролі і значення держави в розвитку народу. Насамперед слід згадати «Українську історію» С. Томашівського, що вийшла друком у Львові 1919 р. і послужила підставою для переосмислення методологічних підстав українського історіописання³⁵. Проте, на нашу думку, щодо цієї роботи Томашівського не можна говорити про чітке формулювання «державницької» версії української історії, йдеться швидше про перехідний період від «народництва» (яке в українській версії можна кваліфікувати як поєднання романтизму і позитивізму) до

³³ Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 — червень 1930). — Лист 10 січня 1923 р. — С. 400.

³⁴ Там само. — С. 405–406.

³⁵ *Томашівський С.* Українська історія. І. Старинні і середні віки. — Львів, 1919.

«державництва» (поєднання позитивізму і неоромантизму)³⁶. Адже в центрі історичного процесу Томашівський ставив «процес творення української народності» та «початки національно-політичної ідеї». А серед головних чинників, що визначали розвиток українського народу, він називав традиційні територіальні, господарські і культурні, а також «дух української історії» (!). У відповідності до цих головних чинників історик визначав три провідні ідеї національного минулого: суперечності («контрасти») між лісовою та «степово-луговою» смугами української території, культурними впливами Заходу і Сходу й господарськими моделями Півночі і Півдня³⁷. Таким чином, можна ризикувати стверджувати, що С. Томашівський став свого роду попередником цивілізаційного підходу до української історії, який поступово набирає сили в міжвоєнний період, щоб стати одним з провідних напрямів світової історіографії в другій половині ХХ ст.

Синтез і численні публікації С. Томашівського міжвоєнного періоду привернули увагу передусім до політичного виміру української історії, де, зрозуміло, державна організація опинилась в центрі уваги. Але політична історія України не могла не «прогнутися» під тягарем політичної ситуації, яку переживали українці роз'єднаних українських земель. Черговий раз історіографія потрапила в заручники політики, вплив якої частково зрівноважувався фаховим рівнем дослідників. Про це свідчили численні статті і монографії українських авторів, що з'явилися друком у міжвоєнне двадцятиліття. Одна з таких праць була написана знаним українським публіцистом і письменником О. Назаруком в роки Першої світової війни, але так і не побачила світло³⁸. Автор бачив мету своєї роботи в піднесенні свідомості українців, підкреслював, що «знання історії потрібне, щоб народ пізнав свою кривду і виступив в своїй обороні й здобув волю»³⁹. Далі йшла розповідь про Київську, Галицько-Волинську, Козацьку держави і робився висновок, що «поконали» Україну не сусіди-вороги, а внутрішні «распри і незгоди», низький рівень свідомості українців. Тому й відбудова державності — це, насамперед, відбудова свідомості, а зброя — «книжка, часопись і організація».

Формування нової концепції історії України, яка повинна була підносити перш за все політичну свідомість мас, створювати мобілізаційний ресурс національно-визвольного руху, тривала впродовж всього міжвоєнного двадцятиліття. Погляди українських істориків на минуле країни не завжди співпадали. Але їх об'єднувало прагнення знайти і прослідкувати державницькі елементи української історії. Це проявилось у концепції державних утворень в українських

³⁶ Ширше про ці питання ми писали: *Зашкільняк Л.* Неоромантичні тенденції в українській історіографії початку ХХ століття // *Historia — mentalność — tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka. Wstępem opatrzył Jerzy Maternicki. — Rzeszów, 2008. — S. 320–334.*

³⁷ *Томашівський С.* Українська історія. I. Старинні і середні віки. — С. 1–15.

³⁸ Рукопис праці О. Назарука «Історія України», що була підготовлена під егідою Союзу Визволення України і присвячувалась Українським Січовим Стрільцям, зберігається у фонді цього публіциста і громадського діяча. ЦДІАУЛ, ф. 359, оп. 1т, спр. 51, арк. 1–279.

³⁹ Там само, арк. 1.

землях. Одними з перших синтезаторів української державницької історії були учні М. Грушевського — О. Терлецький та І. Крип'якевич.

Першим подав зачин державницького синтезу історії України професор академічної гімназії у Львові О. Терлецький, опублікувавши у 1923–1924 роках двотомну працю «Історія Української держави»⁴⁰, а в 1930-х роках він доповнив її ще кількома синтезами національної історії⁴¹. Його схема історії України була оригінальною і представляла собою протиставлення «історії маси» — історії держави. Історик визначив три доби української історії — княжу, козацьку і нову, змістом яких була зміна форм української державності від станової князівської до станової козацької і відродженої «європейської» (УНР і ЗУНР). Він докладно обґрунтовував причини їх занепаду і стверджував, що в державно-цивілізаційному відношенні Україна розвивалась подібно до інших європейських країн, але зазнала руйнівних впливів та агресії східних ідеологій й сусідів. Зокрема, наголошував на тому, що внаслідок об'єктивних географічних умов в українському суспільстві «постало два нездатних до політичного життя зразків українців — з анархічним польсько-магнатським світоглядом і зі степовим світоглядом», але обидва не визнавали ніякої держави. Проте, національне відродження українців вселяє впевненість, що нова українська державність неодмінно відновиться⁴².

Не менш оригінальні ідеї пропагував О. Терлецький в оцінці української історіографії. В одній зі своїх лекцій «Головні напрями в українській історіографії новіших часів», прочитаній на курсах українських учителів у 1938 р., він прослідкував розвиток української історичної думки від найдавніших часів до сучасності і переконливо показав нерозривний зв'язок історичної думки і національної ідеології на всіх етапах. У лекції було визначено чотири негативні хвилі впливу на українську історичну думку та історіографію — «московський», «польський», «демократичний» і «космополітичний», відповідно до яких сформува-лись і діяли напрями в українській історичній літературі. Їм відповідали «романтично-народницький» (М. Костомаров), «песимістичний» (П. Куліш), «громадянсько-народний» (Антонович — Грушевський) і, нарешті, «державницький» (Липинський, Томашівський, Крип'якевич) напрями української історіографії. Тільки останній напрям, на його думку, науково поставив питання про роль державної організації суспільства як головну умову його існування.

⁴⁰ Терлецький О. Історія української держави. Т. 1: Княжа доба. — Львів, 1923; *Його ж.* Історія української держави. Т. 2: Козацька доба. — Львів, 1924.

⁴¹ Терлецький О. Історія України: княжа доба. — Львів, 1936.; *Його ж.* Історія України: козацька доба. — Львів, 1936; *Його ж.* Історія України від 1728 до 1917 р. — Львів, 1936.; *Його ж.* Історія України від 1917 р. до найновіших часів. — Львів, 1936; *Його ж.* Історія України. Нове переглянене й доповнене видання. — Львів, 1938.

⁴² Терлецький О. Історія України. Нове переглянене й доповнене видання. — Львів, 1938. — С. 383–385. Див. також: Гудь Б. Омелян Терлецький — автор першої «Історії Української держави» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. — Львів, 2001. — С. 580–590; Полянський О., Полянська Р. Публікації Омеляна Терлецького у виданнях «Просвіти» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: «Просвіта» — оберіг незалежності та соборності України. — Львів, 2010. — С. 453–460.

Підсумовуючи причини пізнього формування української державної ідеї та ідеології, О. Терлецький вважав ними такі: «Існування степу, сусідство з ордою, внутрішні контрасти з існуванням двох негативних типів в українському громадянстві і врешті агресивна політика Польщі і Москви супроти України»⁴³.

Треба відзначити, що І. Крип'якевич не менш, а може й більш активно причинився до написання синтезів з історії України. Ще у грудні 1921 р. у листі до І. Кривецького, характеризуючи наукове життя в Галичині, він писав: «Я теж пішов на підручники: пишу історію української культури, Історію війська, Історію держави XVII–XVIII в. etc. Про державу теж викладаю, веду теж семінар і приготую деякі методичні *subsidiā* для студентів»⁴⁴. З тих студій Крип'якевича вийшло декілька популярних синтезів, призначених для середніх шкіл і гімназій, вищих шкіл, для ширшого загалу тощо⁴⁵. Більшість синтезів і публікацій львівського історика мали насамперед просвітницький характер і розвивали думки про тяглість української державності. Найвищого рівня синтезаторський талант І. Крип'якевича досягнув в підготовленій 1938 р., але виданій тільки після Другої світової війни на Заході під псевдонімом І. Холмський «Історії України»⁴⁶. Погляди І. Крип'якевича були співзвучні з висловленими С. Томашівським і О. Терлецьким. Разом з тим, він вніс деякі нові риси у синтетичну візію минулого, виокремивши період «української державності за гетьманів 1648–1782», як одноцільний час, глибше ніж інші дослідники опрацював господарські питання, побут і стан свідомості населення України в різні часи.

Як і всі інші історики державницького напрямку, І. Крип'якевич дотримувався «оптимістичного» погляду і на минуле, і на майбутнє української державності. Як і всі вони, вважав, що славне минуле Київської Русі і Гетьманщини в сукупності з національним відродженням XIX і XX століть робить неминучим постання самостійної Української держави. І. Крип'якевич, завершуючи свій синтез 1938 р., підкреслював, що для української історії можна виокремити три провідні «моменти»: по-перше, неухильне, всупереч багатьом перешкодам, формування «національної індивідуальності» (читай — національної свідомості, ментальності. — *Л. З.*); по-друге, пошук оптимальних державних форм органі-

⁴³ ВР ЛННБ НАНУ, О. А. Терлецький, 18 / п.І, арк. 1–14.

⁴⁴ З листування Івана Крип'якевича та Івана Кривецького. Підготував Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — Львів, 2001. — С. 386–387.

⁴⁵ Серед них назвемо лише головні: *Крип'якевич І.* Огляд історії України. Repetitorium для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів. — К., Львів, Відень, 1919; *І. К. [Крип'якевич І.]* Мала історія України. — Львів, 1921; *Його ж.* Історія козаччини. Для народу і молоді. — Львів, 1922 (друге видання — 1934); *Його ж.* Історія Української Держави XVII–XVIII вв. — Львів, 1922; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. — Львів, 1925–1931. — Тт. 138–140, 144–145, 147, 151; *Його ж.* Історія України для народу. — Львів, 1929; Історія українського війська: Част. 1: Військо княжих часів. Част. 2: Запорозьке військо. — Львів, 1936; *Крип'якевич І.* Історія української культури. Частина 1: Побут. — Львів, 1937; *Петренко І. [Крип'якевич І.]* Історія України від найдавніших до теперішніх часів. — Львів, 1941 (спільно з О. Терлецьким) та ін.

⁴⁶ *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич — історик України // *Крип'якевич І.* Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. — Львів, 1990. — С. 5–21.

зації українства провадив до необхідності об'єднання розрізнених українських земель і утворення єдиної української держави; по-третє, українська культура стала такою внаслідок господарського і культурного освоєння, колонізації Причорномор'я, що спричинило «незвичайне багатство, особливо в пісні, музиці, мистецькій промисловості, побуті». Все це забезпечило Україні визначальну роль в історії Східної Європи і, будучи завжди тісно зв'язаною із Західною Європою, вона «творила найдаліше на схід висунутий бастион європейської культури і ще своїми зусиллями та жертвами крові вона стримала наступ диких орд Азії»⁴⁷.

Подібні погляди містила і т. зв. «Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року» українського історика мистецтва М. Голубця, яка вийшла друком 1935 р. у видавництві Тиктора з передмовою І. Крип'якевича і була розрахована на широку аудиторію⁴⁸. Упродовж міжвоєнного періоду різноманітні видання з історії України виходили багатотисячними накладами по декілька разів і, незважаючи на скрутне матеріальне становище, швидко розкупалися населенням. Очевидно, що це не могло не відбитись на формуванні національної самосвідомості українців в Польщі.

Галицькі історики мали також важливу підтримку з боку наддніпрянців у поширення знань з історії України. Численні видання УНІ у Варшаві сприяли пропаганді насамперед державницької версії минулого України. Особливим академізмом вирізнялися «Нариси історії України», підготовлені та опубліковані Д. Дорошенком 1932 р. — на той час співробітником УНІ⁴⁹. Ця двотомна праця містила потужний історіографічний та джерелознавчий розділи і ґрунтовні аргументи на користь державницького підходу до історії України. Нову схему української історії цей дослідник презентував таким чином: «Коротко кажучи, ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад київської держави; добу галицько-волинської держави; запанування Литви і Польщі на українських землях; повстання української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією; національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність [...]. Українська історія — неперервний процес»⁵⁰.

Для поступального розвитку історіографії та формування національної свідомості українського населення важливе значення мали й численні синтети з різних гуманітарних та соціальних наук, що вийшли з-під пера українських учених у Польщі. До них треба віднести публікацію в 1930–1935 роках тритомної «Української Загальної Енциклопедії» під редакцією І. Раковського, «Атласу

⁴⁷ Крип'якевич І. Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. — Львів, 1990. — С. 294–298.

⁴⁸ Голубець М. Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року. Зі вступом І. Крип'якевича. — Львів, 1935.

⁴⁹ Дорошенко Д. Нариси історії України. Т. 1 (До половини XVII століття). — Варшава, 1932; Т. 2 (Від половини XVII століття). — Варшава, 1933 (Праці Українського наукового інституту, т. IX і т. XVIII, серія підручників, книги 1 і 2).

⁵⁰ Дорошенко Д. Нариси історії України. Т. 1 (До половини XVII століття). — Варшава, 1932. — С. 16.

України і сумежних країв», що був підготовлений групою українських вчених під керівництвом В. Кубійовича і опублікований 1937 р. тощо.

Нарешті, в міжвоєнний період галицьким історикам вдалось зберегти, а почасти й розширити міжнародні зв'язки української історичної науки. Історики радянської України не мали можливості виходити на міжнародні наукові організації без союзного центру. Натомість фінансове становище українських наукових осередків в Польщі, передусім НТШ, не дозволяло брати активну участь у міжнародному науковому житті, зокрема у перші роки після світової війни. Певні зрушення сталися тільки наприкінці 1920-х років. У 1927 р. за ініціативою авторитетних на той час польських істориків О. Галецького і М. Гандельсмана в рамках польської політики «прометеїзму» у Варшаві було створено Федерацію Історичних Товариств Східної Європи, до якої прилучилися історики багатьох країн: від Фінляндії на півночі до Греції на півдні⁵¹. У її діяльності взяли участь також українські історики, зокрема М. Кордуба, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький⁵². Щоправда, активність українських учасників Федерації не була значною, оскільки незалежність України залишалась нереалізованим завданням, а становище українських земель і народу не надавало великого оптимізму. Тим не менше, І. Крип'якевич був обраний до Словникової комісії Федерації, а М. Кордуба увійшов до її Управи. У виданні цієї наукової організації М. Кордуба вмістив низку оглядів про українську історіографію і топоніміку західноукраїнських земель.

Участь у діяльності Федерації Історичних Товариств Східної Європи дозволила українським історикам вийти на міжнародну арену. У зв'язку з цим українські вчені прилучилися до історіографічної дискусії про етногенез українського народу та походження Київської Русі, ініційованої на VI-му Міжнародному конгресі істориків в Осло в 1928 р. У лютому 1929 р. в інавгураційній лекції у Варшавському університеті М. Кордуба підніс важливі теоретичні питання цієї проблеми. Його виступ, опублікований трьома мовами, спричинив гостру полеміку серед українських, а також деяких польських і чеських істориків⁵³. Висловлені вченим думки, що засновувались на глибокому вивченні історичних джерел, йшли врозріз із державницькими поглядами більшості українських істориків, які відносили формування української нації до часів Київської держави, а саму цю державу вважали українською. М. Кордуба вважав давню Русь державою всіх східних слов'ян, а ґенезу українського народу переносив в часи Литовського князівства. Такі погляди до певної міри корелювалися з російською та радянською версіями «єдиного давньоруського народу» і «єдиної Російської держави» й тому викликали емоційне заперечення українських істориків. Проте дискусія виявилась корисною для українських дослідників, які змушені були подивитися на складну проблему націотворення з позицій світової науки. Сам

⁵¹ *Kłoczowski J.* Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej. — Lublin, 1993. — S. 10–11.

⁵² *Кордуба М.* Конференція істориків у Варшаві // Україна. — К., 1927. — Кн. 5. — С. 196–199.

⁵³ Див.: *Педич В.* Мирон Кордуба — дослідник історії України // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod redakcją J. Maternickiego i L. Zaszkiłniaka. — Rzeszów, 2005. — S. 402–404; *Кордуба М.* Найновіші теорії походження Русі // *Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1929. — Т. 100. — Кн. 11. — С. 1082–1096.

же М. Кордуба ще неодноразово виступав в періодиці і на міжнародних форумах з доповідями на цю тему.

У роботі VII-го Міжнародного конгресу істориків у Варшаві 1933 р. взяло участь вже 12 українських істориків, в більшості з Польщі. З ініціативи М. Кордуби та за його редакцією НТШ видало збірник доповідей українських учасників конгресу тими мовами, на яких вони мали виголошуватись. Він включав такі праці: «Східні периферії Унетицької культури» Я. Пастернака; «Проект символічних позначень для етнологічних студій» В. Щербаківського; «Виникнення української нації» М. Кордуби; «Стан вивчення історії українського права» М. Чубатого; «Східні і західні впливи в українському мистецтві XVII–XVIII ст.» І. Свенціцького; «Економічна структура села в Галичині на зламі XVIII–XIX ст.» Р. Зубика; «Півсторічна історія Василянського Чину» Й. Скрутеня. Тексти цих доповідей, як і всіх інших, були опубліковані в матеріалах конгресу, зокрема й інформації про обговорення в звітах про засідання, а короткий виклад — у збірниках резюме⁵⁴.

Вихід на міжнародну арену став важливим досягненням українських істориків. У лютому 1937 р. М. Чубатий у листі до І. Крип'якевича наполягав на участі українських дослідників у черговому VIII-му Міжнародному конгресі істориків у швейцарському Цюріху, який повинен був проходити наступного року. М. Чубатий підкреслював: «Я вважаю мимо всіх наших труднощів нашу участь в конгресі за конечну і думаю, що секція наша (Історично-філософічна секція НТШ, яку тоді очолював І. Крип'якевич. — Л. З.) мусить заладити, принайменше дати ініціативу до zorganizування нашої участі в тім конгресі. Неприсутні ніколи не мають рації, а моя участь в VII конгресі переконала мене, що це річ таки дуже важна»⁵⁵. Це відчували й інші українські історики. Тому, не зважаючи на фінансові труднощі, у цюріхському конгресі істориків взяли участь два українські вчені: з доповідями виступили М. Кордуба («Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на сході Європи в другій половині XIII ст.») і Є. Перфецький з Братислави («Ставлення польської анналістики до німецького і руського літописання в середніх віках»), але українська тематика зазвучала також в доповідях декількох закордонних учених⁵⁶.

30-ті роки стали часом активної участі українських істориків в різних міжнародних наукових форумах. У звітах НТШ з'явилась постійна рубрика про міжнародні зв'язки українських учених. Так, у 1934 р. українські історики виїжджали на IV-ий Міжнародний конгрес візантиністів у Софії (Й. Скрутень, Я. Пастернак), взяли участь у X-му з'їзді музеологів у Вільно⁵⁷. У звіті за 1936 р. повідомлялося, що галицькі вчені взяли участь у з'їзді візантиністів у Римі, з'їзді слов'янських географів та етнографів в Софії і водночас відзначалося, що

⁵⁴ *Исаевич Я.* Міжнародні конгреси історичних наук // *Енциклопедія історії України.* — К., 2009. — Т. 6: Ла—Мі. — С. 717.

⁵⁵ ВР ЛННБ НАНУ, Архів І. П. Крип'якевича, № 159, лист М. Чубатого до І. Крип'якевича від 6 лютого 1937 р., б/к.

⁵⁶ *Исаевич Я.* Міжнародні конгреси історичних наук. — С. 718.

⁵⁷ *Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.II.1932 — 31.XII.1934.* — Число 72. — С. 76–77.

запрошень на міжнародні наукові форуми є багато, але коштів на далекі від-
рядження бракує⁵⁸.

Висновки. Після закінчення світової війни і післявоєнного перевлаштування Європи значна частина українського населення всупереч своїй волі опинилася в складі відродженої Польської держави. Упродовж міжвоєнного двадцятиріччя стосунки українців з польською владою залишалися напруженими; лише у 1930-их роках це напруження дещо спало внаслідок угоди «нормалізації». Незважаючи на це, організоване українське громадянське суспільство зуміло зберегти і навіть примножити науково-культурний потенціал, користаючи з демократичних інститутів Польщі.

Ліберальні українські політичні кола обрали шлях припинення українсько-польської конфронтації і здійснення політики «органічної праці», яка дозволяла зберегти створений у попередній період національно-культурний потенціал. Українські історики з різних українських земель, що опинилися в міжвоєнній Польщі, згуртувалися навколо двох головних наукових осередків — НТШ у Львові та УНІ у Варшаві — та зуміли у непростих умовах вирішити три головні завдання української історичної науки: по-перше, зберегти організаційну структуру української історіографії, освіти і культури; по-друге, сформуванати нову «державницьку» версію української історії, яка поєднувала в собі здобутки тогочасних течій світової історіографії з суспільно-політичними очікуваннями українського національного руху; по-третє, вперше вийти на міжнародну арену з презентацією доробку у вивченні історії України. Тому цілком можна погодитись з оцінкою щодо розвитку української історіографії в міжвоєнній Польщі, яку понад піввіку тому, дав О. Оглоблин. Він вважав, що українська історична наука там розвивалась менш-більш вільно і досягла певних висот, тому що польська влада, попри ворожість до всього українського, не втручалася у внутрішні справи української науки та не заперечувала її методологічних засад⁵⁹. Це дало українським історикам можливість перетривати складні часи наступу тоталітарних режимів і роз'єднаності українських земель.

⁵⁸ Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за час від 1.1.1935 — 25.ХІІ.1937. — Число 73. — С. 32–33.

⁵⁹ Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. — К., 2003. — С. 73.

Андрій Портнов

Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). Політика історії у міжвоєнній Європі

За іронією (чи радше логікою) історії українська наукова установа, що фінансувалася польською державою, постала саме в час загострення «українського питання» в Другій Речі Посполитій та посилення ідеологічної війни за душі українців між польським та радянським урядами. Для розуміння контексту постанови Українського Наукового Інституту (УНІ) варто нагадати, що кордони міжвоєнної Польщі стали результатом Першої світової війни та двох виграних польською армією локальних війн — з Радянською Росією та з Західно-Українською Народною Республікою. 15 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала Східну Галичину частиною польської держави, тим самим юридично підтвердивши статус-кво, що встановився внаслідок польсько-української війни. Чи не єдиний зовнішній протест проти такого рішення пролунав з радянського Харкова, де голова Раднаркому і нарком зовнішніх справ УСРР Християн Раковський на сесії ВУЦВК у квітні 1923 року наголосив, що долю Східної Галичини має вирішувати населення регіону¹. Ця заява стала прологом до польсько-радянського символічного протистояння, об'єктом якого були симпатії українських галицьких еліт.

У кожному разі, в межах міжвоєнної Польщі опинилося близько 5 млн. українців, що компактно заселяли її східні терени. Українці були найчисельнішою меншиною відродженої Польщі, до того ж на «кресових» землях вони становили абсолютну більшість, зокрема, у станіславівському (72 %) і волинському (понад 68 %) воєводствах². Українське населення гостро відчувало, що належить до громадян «другої категорії», а польська політика штовхала чималу частину західноукраїнських еліт до радянофільства. Польський публіцист, прибічник політики «прометеїзму» Адольф Бохенський твердив, що українці «просто мусять вороже ставитися до нашої держави, поки ми не змінимо умови, в яких вони живуть»³, а український автор, також прихильник порозуміння, Іван Кедрин додавав, що польська політика була «рідким в історії зразком повної

¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 164.

² Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. — Lublin, 2000. — S. 56.

³ Bocheński A., Łoś St., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. — Warszawa, 1938. — S. 51.

відсутності почуття реалізму і простого здорового глузду»⁴. Неможливістю працевлаштування й почуттям упослідженості в Польщі (символами чого стало наполягання влади на образливих для українських національних почуттів назвах «русин» і «Східна Малопольща») західноукраїнської інтелігенції вправно скористалася радянська влада, що призвело до трагічної загибелі тих, хто наважився на переїзд до УСРР.

Українська політична еміграція в міжвоєнній Польщі та її наукові інституції

Окрім українського населення Східної Галичини та Волині міжвоєнна Польща мусила давати собі раду із політичною еміграцією, що її було прийнято називати «наддніпрянською» або «петлюрівською». Ішлося про військових і цивільних українців — недавніх союзників маршала Пілсудського в його поході на Київ — змушених відступати перед Червоною армією на терени Польщі. 1920 року емігрантські видання визначали чисельність еміграції у 43 тис. осіб,⁵ правдоподібношою сучасні дослідники вважають цифру 35 тисяч, з яких бл. 27 тисяч були військові і 7 тисяч — цивільні особи (серед останніх: 2,5 тисяч урядовців)⁶. 1929 року голова Українського Центрального Комітету М. Ковальський окреслив чисельність еміграції так: загальна чисельність — 22 тисячі, з них 15 тисяч — чоловіки, 2250 — жінки і 4650 — діти⁷. Серед цивільних мігрантів, окрім працівників різних міністерств Української Народної Республіки, були студенти та викладачі Кам'янець-Подільського університету.

Після таборів інтернування, де сусідами недавніх союзників Пілсудського були полонені солдати Червоної армії, більшість емігрантів отримали так звані білі карти перебування, що дозволяли тимчасове проживання в Польщі за винятком східних воєводств, де переважало українське або білоруське населення, та міст Львова, Варшави і Лодзі. Проживання особи з білою картою перебування на тих теренах було можливе лише за спеціальним дозволом місцевої влади (кожен такий дозвіл одразу викликав підозри у співпраці його власника із польськими чинниками). Таке обмеження недвозначно свідчило про те, що міжвоєнна Польща воліла, мірою можливості, ізолювати українську еміграцію від західноукраїнського суспільного життя й, можливо, використати першу у власних міжнародних іграх з «українським питанням».

Відповідно, українські наукові та освітні інституції в Польщі поділялися на еміграційні («петлюрівські») та західноукраїнські. До перших належав, зокрема, відкритий у 1921 р. таборовий Український Народний Університет в Ланцуті, ректором якого став професор церковної історії Василь Біднов⁸. 8 лютого 1925 р. у Варшавському університеті відбулася інавгурація Студіум православного бого-

⁴ Кедрин І. Життя — Події — Люди: Спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 136.

⁵ Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі. — 1927. — № 18–19. — С. 49.

⁶ Bruski J. J. Petlurowscy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). — Kraków, 2000. — S. 239–240.

⁷ Цит. за: Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. — Toruń, 2004. — S. 111.

⁸ Докладніше про університет та інші таборів інституції див.: Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939). — Харків, 2009.

слов'я. Цей своєрідний факультет університету став місцем роботи кількох визначних українських учених-емігрантів: Івана Огієнка, Вячеслава Заїкіна, Василя Біднова, Олександра Лотоцького, Дмитра Дорошенка. Студіум ніколи не був українським навчальним закладом, університетська влада воліла його колонізувати, а вища православна ієрархія Польщі прагнула зберегти його нейтральний характер. Попри усе це, починаючи з 1926 р., достатньо помітною стає тенденція до неформальної «українізації» факультету⁹.

Якщо у Варшаві функцію українського університету, принаймні частково, виконував Студіум, то заплановане (і обіцяне польською владою) відкриття українського університету у Львові так ніколи не відбулося¹⁰. Створений у 1921 р. українськими науковцями Таємний університет у Львові лише частково міг зарадити цій ситуації (він проіснував до 1925).

«Принцип П'ємонт» радянської політики щодо українців Польщі

Уже в середині 1920-х рр. протиріччя урядової політики в національному питанні увиразнювали неспроможність Польщі протистояти пропагандистським заходам радянського уряду, його спробам використати надкордонні етнічні зв'язки для проєкції політичного впливу СРСР на сусідні держави. Цю тактику американський історик Террі Мартин назвав «принципом П'ємонт»¹¹. Образ Радянської України як «П'ємонт» культурного розвитку українського народу активно експлуатувався в пресі, промовах Микола Скрипника та інших державних діячів. Від часу рішення Ради послів Антанти про визнання польської юрисдикції над Східною Галичиною радянська влада вжила низку заходів для формування прорадянських настроїв серед українського населення, стимулюючи переїзд визначних постатей українського культурного і наукового життя до Радянської України, залучивши на керівні посади в союзних республіках представників «корінних національностей», пропагуючи власний курс на «українізацію»¹². Ще 1921 року партійне керівництво ухвалило рішення про субсидії для Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1928 року призначило пенсії Ользі Кобилянській та Василеві Стефаніку. Загалом на західній Україні у 1930-ті роки було сім персональних пенсіонерів, що отримували гроші з СРСР, у травні 1934 року ці виплати були припинені (за винятком пенсії родині Івана Франка)¹³.

⁹ *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. — Warszawa, 1989. — S. 292.

¹⁰ Детальніше див.: *Tomaszewski J.* Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wobec projektu utworzenia Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* — 1993. — Zesz. 103. — S. 115–124.

¹¹ Див.: *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1929. — Ithaca — London, 2001. — P. 9; *Martin T.* The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *The Journal of Modern History.* — 1998. — Vol. 70. — No. 4. — P. 824.

¹² Докл. див.: *Рубльов О. С., Черненко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. — К., 1994.

¹³ *Рубльов О.* Советські пенсії західноукраїнським інтелектуалам, 1920-ті — початок 1930-х рр.: Timeo Danaos...? // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* — К., 2003. — Вип. 8. — С. 161–176.

1924 року Державне видавництво України випустило книжку одного з ре-емігрантів, командувача армії УНР, генерала Юрка Тютюнника під промовистою назвою «З поляками проти Вкраїни». Стверджуючи, що «останній мій напад на Україну в осени 1921 р. показав мені ясно, що я відогравав ролю виконавця темних інтриг польських імперіялістів»¹⁴, Тютюнник — незабаром жертва політичних репресій, послідовно творив з поляків і Польщі образ «ворогів української справи», а з української еміграції — її «запроданців» і «поплічників». Радянський Харків докладав також чималих зусиль для знищення дипломатичних представництв УНР за кордоном, призначаючи на час боротьби за образ «справжньої України» своїми представниками відомих націонал-комуністів: Юрія Коцюбинського (у Відні), Олександра Шумського (у Варшаві). Шляхом юридичних маніпуляцій УСРР відібрав в української дипломатичної місії в Берліні будинок, придбаний ще гетьманським урядом, і перетворив його на радянське посольство¹⁵.

Зусилля з витворення образу Радянської України як «П'ємонту» досягли чималих успіхів. Консервативно налаштовані Степан Томашівський і Василь Кучабський навіть намагалися привернути увагу польської адміністрації до гнучкості національної політики СРСР, закликаючи водночас українців зрозуміти небезпеку гіпотетичного «приєднання цілої України до большевицької Росії»¹⁶.

Водночас і емігрантські, і західноукраїнські середовища недооцінювали символічну вагомість переїзду до Радянської України таких знакових постатей українського руху як Михайло Грушевський, що фактично легітимізували УСРР як «українську державу» та найпромовистіше свідчили про успіх політики «П'ємонту». Сам Грушевський пояснював своє повернення, зокрема, так: «Люде, котрі проливали свою кров за Укр[аїнську] державність і серіозно до неї ставляться, цінять, що як ні як а все таки нинішня Радян[ська] Укр[аїна] — хоч по імени єсть Україн[ською] Державою»¹⁷. Євген Чикаленко (в якого в Україні залишилося двоє дітей) у щоденниковому записі розмірковував: «Я вважаю, що тепер з початком українізації, треба всім, кому можна, вертатися на Україну і заповняти існуючу форму українським змістом»¹⁸.

Вочевидь, гіпотетичну можливість «наповнення» небажаним радянській владі змістом її національної політики, розуміли і в Москві, і в Харкові. Кампанія 1926–1927 рр. проти Шумського відбувалася під гаслом, що українізація «лле воду на млина петлюрівщини», і була також пов'язана з широкою пропагандистською кампанією, в якій головну роль грав сюжет про воєнну небезпеку. Пропонуючи населенню СРСР загрозливі картини стиснення антирадянського зашморгу: прихід до влади 1926 р. у Франції антирадянського кабінету Р. Пуанкаре, розгром 1927 р. комуністичного руху в Китаї, розрив у травні того-таки

¹⁴ Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. — К., 1990. — С. 5.

¹⁵ Bruski J. J. Petlurowcy. — S. 446–448.

¹⁶ Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку. — Львів, 1998. — С. 247, 301.

¹⁷ Цит. за: Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. ХХ ст.). — Київ — Нью-Йорк, 2006. — С. 500.

¹⁸ Там само. — С. 503.

року дипломатичних відносин з Великою Британією й вбивство російським емігрантом 7 червня 1927 року радянського посла у Варшаві П. Войкова¹⁹, більшовицький провід либонь таки побоювався можливих наслідків «травневого перевороту» 1926 року і приходу до влади у Варшаві Юзефа Пілсудського.

За чутками, одразу після перевороту близький до Пілсудського Тадеуш Голувко відвідав у Парижі Петлюру й розмовляв про повернення Головного отамана до Варшави. А 25 травня, через неповні два тижня після цього, Петлюра був убитий радянським агентом. Газета «Діло» афористично висловило вельми поширену на той час думку: «Петлюра заплатив життям за прихід до влади маршала Пілсудського»²⁰. Майже одразу після загибелі Петлюри був убитий колишній командувач Волинського фронту армії УНР отаман Володимир Оскілко, який ще 1919 року перейшов на польський бік.

Але радянська стратегія не обмежилася актами терору. 1927 року у Львові відкрилося радянське консульство, яке приділяло особливу увагу подальшій підтримці закордонного радянфільства.

Пошуки стратегії «контр-П'ємонт» та заснування УНІ

Поодинокі польські урядовці, насамперед, прихильники політики «прометеїзму» усвідомлювали небезпеки радянської політики. Розуміючи, що наявна політика лише спонукає українців до радянфільства чи радикального націоналізму, Тадеуш Голувко висунув програму «контр-П'ємонт». На його думку, уряд мав створити клімат, аби «з українських і білоруських земель постав своєрідний П'ємонт національно-культурного відродження»²¹. Задля цього належало надати українцям умови національного розвитку за західноєвропейськими стандартами й пропагувати ідеї незалежності України і Білорусі (зрозуміло, без «кресових» земель). Голувко наголошував на потребі зміни політики щодо емігрантів з Наддніпрянщини, маючи на меті використання прикладу їхньої політичної асиміляції для пропагандистської роботи з населенням «кресів»²².

Позитивний складник пропозицій Голувка залишився суто декларативним, а 1930 рік став часом кульмінації суспільних і політичних протиріч міжвоєнної Польщі, що відчутно давалися взнаки у безпорадності уряду в царині національної політики²³. Уникаючи кардинальних кроків у справі українського університету, новопризначений уряд одним з перших своїх рішень заснував у Варшаві Український Науковий Інститут, ніби прислухаючись до думки Голувка про більшу лояльність емігрантів.

На створення Інституту істотний вплив мала природа польських советологічних досліджень наприкінці 1920-их років. З часу постанови міжвоєнної Польщі

¹⁹ Борисенко Е. Феномен советской украинизации: 1920–1930-е годы. — М., 2006. — С. 181.

²⁰ Bruski J. J. Zamach majowy a rywalizacja polsko-sowiecka. Kontekst ukraiński i białoruski // Arcana. — 2006. — No. 2 (68). — S. 136.

²¹ Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. — Kraków, 1998. — S. 324.

²² Wershler I. Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołowko: Życie i działalność. Warszawa, 1984. — S. 192.

²³ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1979. — S. 155.

наукові дослідження її сусідів мали, за задумом, слугувати підставою закордонної політики, тому їхнім інституційним оформленням опікувалося Міністерство закордонних справ. Під його егідою постали Балтійський Інститут в Торуні й Силезький Інститут в Катовіцах. Оформленням ідеології «прометеїзму» як підстави східної політики Польщі займався Східний Інститут, створений 1925 року у Варшаві, який також координував зусилля з інтеграції емігрантських середовищ різних націй (також географічно віддалених від Польщі, як азербайджанці чи кримські татари). При Інституті існувала Сходознавча школа під керівництвом історика Ольгерда Гурки, що тематично охоплювала проблематику України, Білорусі, Центральної Азії й Далекого Сходу²⁴.

Після травневого перевороту 1926 року, завдяки позиції Т. Голувка, новий імпульс розвитку дістав Інститут дослідження національних справ у Варшаві. У перелічених закладах, що досліджували, насамперед, східних сусідів Польщі, працювали визначні польські історики, економісти, соціологи й нечисленні представники національних емігрантських середовищ. Зокрема, український публіцист й співробітник українського уряду в екзилі Микола Ковалевський, який 1938 року видав польською мовою книжку «Радянська національна політика в Україні у 1917–1937 роках», де розглядав еволюцію політики радянського керівництва під оглядом модернізаційної стратегії.

Істотною складовою створення Українського Наукового Інституту було також прагнення польської влади започаткувати перенесення на територію Польщі з сусідньої Чехословаччини українських наукових осередків. На переконання влади, українська молодь, яка, через обмеження доступу до польських університетів і заборону на відкриття університету українського, вирушила здобувати вищу освіту до українських високих шкіл в Чехословаччині, потрапляла там під вплив ОУН й після повернення до Польщі відіграла роль дестабілізуючого суспільного чинника. 1925 року Тадеуш Голувко здійснив подорож до Праги, де зустрічався з представниками різних українських середовищ, і дійшов висновку про далекоглядність тамтешньої освітньої політики²⁵. У листопаді 1926 року Голувко знову відвідав Чехословаччину і повернувся з ідеєю перенесення Української Господарської Академії з Подебрад на Волинь. Реалізацію цього задуму унеможливила формальна заборона українським емігрантам оселятися у південно-західних («кресових») воєводствах, на скасування якої, навіть заради університетської акції, що мала би значний пропагандистський ефект, влада не наважилася²⁶.

Невдачу з перенесенням цілої інституції польська влада компенсувала переїздами поодиноких помітних постатей української еміграції. Ще 1925 року до Варшави з Праги переїхав Роман Смаль-Стоцький, а з Берліна до Кракова — Богдан Лепкий; 1928 року до Варшави прибув Олександр Лотоцький, а 1929 — Василь Біднов і Дмитро Дорошенко. Саме ці люди стали на чолі Українського Наукового Інституту.

²⁴ Kornat M. *Sowjetologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej* // *Zeszyty Historyczne*. — 2000. — Т. 140. — С. 61.

²⁵ *Wershler I. Z dziejów obozu belwederskiego*. — С. 182.

²⁶ *Ibid.* — С. 186.

Таким чином, ідея створення Українського Наукового Інституту (УНІ) полягала у протидії радянському принципові «П'ємонту» і підтримці гасел «прометеїзму», а також у поглибленні співпраці та діалогу українських і польських вчених, зокрема, на рівні інституційної співпраці між УНІ й Інститутом дослідження національних справ. Із останнім впродовж 1921–1926 рр. співпрацювали М. Кордуба, Б. Лепкий, О. Лотоцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький. Інститут дослідження національних справ збирав та аналізував статистичну інформацію про національні меншини, вивчав «економічне підґрунтя української справи в Польщі», провадив етнологічні дослідження Полісся²⁷.

Безпосереднім попередником Українського Наукового Інституту стали «Вищі Українознавчі Курси» — серія лекцій, зорганізованих культурно-освітньої секцією Українського Центрального Комітету під егідою комісії в складі Олександра Лотоцького, Василя Біднова і Василя Краснопільського. Виклади з історії, етнографії, географії, української мови, військової справи, що їх провадили О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Чикаленко, І. Шовгенів, М. Ковалевський, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, П. Шандрук, відбувалися щонеділі в приміщенні Східного Інституту. «Вищі Українознавчі Курси» розглядалися як зародок і символічне відновлення таборового Українського Народного Університету,²⁸ але врешті стали фундаментом наукової установи, позбавленої права дидактики.

Український Науковий Інститут. Перші кроки

Метою УНІ, що постав за наказом Ради Міністрів від 7 березня 1930 року, була проголошена «підтримка тих галузей української науки, для яких відсутні умови вільного розвитку в Радянській Україні», а також підготовка кадрів «для наукової праці» і проведення досліджень «в галузі економічного життя, культури й історії української нації»²⁹. Інститут повністю фінансували польські урядові структури: Міністерство віровизнань і Міністерство внутрішніх справ; згодом частину прибутків забезпечував також продаж видань УНІ.

Початково в Інституті були утворені три відділи: українського господарчого та громадського життя; української політичної історії та історії української культури в її нинішньому стані (мова, література, духові течії) і відділ історії церкви³⁰.

Втілювати в життя зазначені цілі УНІ мав через виклади польською й українською мовами у вищих школах та інших наукових установах, організацію українознавчих курсів українською мовою і публікації. Очолював Інститут директор, який також керував однією з секцій. Науковий секретар був редактором монографічної серії і керував адміністративними справами. До Наукової ради Інституту увійшли Олександр Лотоцький (директор), Роман Смаль-Стоцький (секретар), Богдан Лепкий і Валентин Садовський.

²⁷ Див.: *Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych: 1921–1926.* — Warszawa, 1936.

²⁸ *Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce: 1920-1939.* — Toruń, 2001. — S. 125.

²⁹ *Sprawy Narodowościowe.* — 1930. — № 1. — S. 58.

³⁰ Звіт Українського Наукового Інституту за час 13.III.1935 — 15.III.1939. — Варшава, 1939. — С. 3.

В історіографії Український Науковий Інститут називають «дитиною» Олександра Лотоцького³¹. Колишній міністр ісповідань в уряді УНР і посол до Туреччини, автор численних праць з церковної історії, Лотоцький ще 1925 року дістав запрошення з Варшавського університету. Але покинути посаду доцента церковного права у празькому Українському Вільному Університеті він зміг лише 1928 року³².

Після смерті О. Лотоцького 22 жовтня 1939 року директором Інституту нетривалий час був історик-правник Андрій Яковлів, випускник Дерптського університету й учень академіка М. Дьяконова, засновник Українського юридичного товариства (1917), директор канцелярії Центральної ради, посол УНР у Відні, з 1923 — доцент, а з 1926 — професор Українського Вільного Університету в Празі.

Незмінний секретар Інституту Роман Смаль-Стоцький — філолог-мовознавець, син Степана Смаль-Стоцького, не належав до наддніпрянської еміграції, вчився у Відні, Ляйпцизі й Мюнхені, викладав у Берліні, Празі, Лондоні, одночасно працюючи в українських дипломатичних представництвах. З 1925 року починаючи, Р. Смаль-Стоцький викладав у Варшаві, одночасно перебравши на себе функції віце-міністра закордонних справ і міністра інформації в еміграційному уряді УНР. За характеристикою Івана Кедрина, саме Роман Смаль-Стоцький, разом з Миколою Ковалевським, був серед українських діячів «найметкішим зв'язковим з польською верхівкою»³³.

Богдан Лепкий на час заснування Інституту вже став відомим письменником, поетом і літературознавцем. Він працював у польських землях з 1899 року, викладаючи в Кракові. Під час Першої світової війни займався культурно-просвітницькою працею в таборі українських військовополонених Вецляр, потім був журналістом у Берліні. 1925 року Б. Лепкий повернувся до Кракова, спочатку викладав в гімназії, а з 1927 р. — у Ягеллонському університеті. Талант вченого і поета Богдан Лепкий поєднав у перекладі польською мовою «Слово о полку Ігоревім» і творів Тараса Шевченка, українською — творів Марії Конопницької, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова. Вчений був автором ґрунтовних досліджень з історії української літератури, вивчав творчість Василя Стефаника і Маркіяна Шашкевича.

В особистій справі Б. Лепкого в Головному архіві нових актів у Варшаві збереглося секретне донесення відділу безпеки Краківського воєводського уряду кураторові Краківського шкільного округу від 2 вересня 1932 року, що «др. Богдан Лепкий, що мешкає в Кракові на вулиці Сенаторській 19, з морального погляду не має застережень, в політичному житті участі не бере. Натомість активний у руських освітніх установах»³⁴. З огляду на тривале перебування в Польщі, численні контакти з польськими науковими й державними колами,

³¹ Козак С. Олександр Лотоцький — учений, дипломат, політик // На службі Клію: 36 наукових праць на пошану Любомира Р. Винара. — К., 2000. — С. 362.

³² Archiwum Główny Akt Nowych (AGAN). — Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. — Biuro Personalne. — Sygn. 4086. — Арк. 15–16.

³³ Кедрин І. Життя — Події — Люди. — С. 209.

³⁴ AGAN. — Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. — Biuro Personalne. — Sygn. 4078. — Арк. 140.

підтвердження владою його лояльності, професор Лепкий співпрацював з численними інституціями по всій Польщі, зокрема, з Інститутом дослідження національних справ у Варшаві та Інститутом східних досліджень у Вільнюсі.

Якщо Богдан Лепкий брав активну участь в діяльності Українського Наукового Інституту, живучи у Кракові, четвертий член Наукової ради — Валентин Садовський — постійно мешкав у Празі. Економіст Валентин Садовський, випускник юридичного факультету Київського й економічного факультету Санкт-Петербурзького університетів, був одним із засновників Української робітничої соціал-демократичної партії (1905), членом Центральної Ради, генеральним секретарем судових справ в уряді УНР, на еміграції став професором Української господарської академії в Подєбрадах, досліджував економічну географію України, господарські зміни в Радянській Україні, індустріалізацію та міграційну політику.

Початково керівництво Інституту зіткнулося з проблемою, про яку пізніше в мемуарних нотатках згадував Тиміш Олексіюк: «Комплектування співробітників зразу йшло пиняво, бо науковці оглядалися на настрої українського суспільства, зденерованого... польською адміністраційною політикою в Галичині. Автори мали виготовлені праці, однак не поспішали з надісланням їх до видавництва під фірмою УНІ»³⁵. Про це явище також писав налаштований неприхильно до Інституту Іван Огієнко. В листі до Кирила Студинського він зазначав: «Тут [у Варшаві. — А. П.] до нього [до УНІ. — А. П.] кожний, хоч трохи незалежний, поставився з великою резервою. Це просто притулок для політиканів УНРівського толку»³⁶, а в листі до Віктора Приходька додавав: «... тепер заклали в нас Наукового Інститута й голосять, що хто не з ними, той не українець і що нема науки поза Науковим Інститутом»³⁷. Навесні 1930 року «ніхто з авторів ще не дав згоди, щоб його праця була опублікована Інститутом першою», тоді щойно дипломований у Празі лікар Т. Олексіюк підготував «Статистичні таблиці українського населення СРСР за переписом 17 грудня 1926 року» (під псевдонімом Т. Олесевич), що стали першим виданням УНІ.

Семінари та комісії УНІ

За час існування Інституту в його структурі постав один семінар (економічний) і п'ять тематичних комісій.

Економічний семінар зосереджувався на проблематиці стану й перспектив розвитку економіки Радянської України, особливо в контексті індустріалізації й колективізації, започаткування яких збіглося в часі з утворенням Інституту. Керував семінаром Валентин Садовський, його заступником був гідротехнік й меліоратор Іван Шовгенів, колишній професор Київського політехнічного інституту, міністр водного господарства УНР і перший ректор Української господар-

³⁵ Олексіюк Т. Перше видання Українського Наукового Інституту // Лицар праці і обов'язку: Зб. присвяченій пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. — Торонто, Нью-Йорк, 1983. — С. 66.

³⁶ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). — К., 1993. — С. 594.

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України), ф. 3830, оп. 1, спр. 47, арк. 18–18зв.

ської академії в Подєбрадах, згодом — голова Союзу українських інженерів-емігрантів. Секретарем семінару був інженер Євген Ґловінський, який походив з Київщини, під час Першої світової війни був старшиною артилерії російської армії, після революції перейшов до українського війська, 1922 року після інтернування виїхав до Чехословаччини, де закінчив Українську господарську академію. 1930 року Євген Ґловінський переїхав до Варшави, де, паралельно з працею в Інституті, став одним із засновників (а з 1938 року головою) Спілки українських інженерів в Польщі і Союзу українських інженерів-емігрантів.

Підставою праці семінару була система рефератів. Спочатку реферат надсилали до Праги професорові В. Садовському, який повертав його з зауваженнями й коментарями, потім відбувалася дискусія, після чого головуючий на засіданні підбивав підсумки і зачитував відгук керівника семінару. За 1930–1939 роки відбулося 53 засідання семінару, більшість з яких зосереджувалися на питаннях економічного розвитку Радянського Союзу, порушувалися також проблеми грошової системи СРСР, розвитку радянського залізничного транспорту, кам'яно-вугільної промисловості, стаханівського руху, колгоспного господарства, податкової системи й лісівництва тощо³⁸. Лише декілька семінарів стосувалося економічних проблем інших країн. Зокрема, 1937 року Євген Ґловінський виступив з рефератом «Методологічні уваги до проблем фінансової експлуатації», у 1938 році професор Іван Шовгенів говорив про сучасну організацію земельного господарства Італії, а Іван Липовецький — про економічну експансію Німеччини на південний схід Європи³⁹.

Дві комісії Інституту — правнича та історії літератури — діяли лише у 1930–1935 рр., і після виконання своїх завдань припинили існування. До правничої комісії під керівництвом П. Сулятицького й Г. Лазаревського входили Е. Галаневич, В. Завадський, С. Іванович, І. Інозарський, П. Кукловський, М. Миронович і В. Соловій. Комісія опрацювала та проаналізувала офіційні радянські правові норми: судоустрій, адміністративний, кримінальний і цивільний кодекси, кодекси виправної праці й сімейного права.

Комісія історії літератури під керівництвом професора Романа Смаль-Стоцького, починаючи з 1934 р., видавала зібрання творів Тараса Шевченка у шістнадцяти томах. Спеціальна увага приділялася написанню ґрунтовних коментарів і розвідок до кожного шевченкового твору. У виконанні цього проекту Інститут вийшов за межі варшавського академічного середовища, провівши дві розширені наради: у Львові (під проводом професора Василя Сімовича, за участю І. Брика, М. Возняка, В. Дорошенка, І. Кревецького, В. Щурата) та в Празі (під проводом професора Валентина Садовського, за участю Д. Антоновича, Л. Білецького, П. Богацького, О. Бочковського, Д. Дорошенка, В. Сапицького, С. Сірополка, М. Славинського, С. Смаль-Стоцького). Була створена спеціальна редакційна комісія під проводом Олександра Лотоцького у складі професора Василя Біднова й шевченкознавця Павла Зайцева.

Листування в справі підготовки зібрання творів Шевченка засвідчило можливість редакційної політики, що навіть стала приводом до кількох конфліктів.

³⁸ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 10–11.

³⁹ Там само. — С. 11.

Зокрема, 31 липня 1934 року головний редактор О. Лотоцький писав Л. Білецькому: «Ознайомившись з характером та стилем Ваших праць, Комісія прийшла до переконання, що допустилася помилки, доручивши Вам так багато відповідальної роботи. Очевидно, лише значна кількість праці стала причиною того недбалого і навіть просто неохайного її виконання... В інтересах справи опрацювання "Листів" Шевченка передано іншій особі»⁴⁰.

Відповідаючи О. Лотоцькому, Л. Білецький погоджувався з зауваженнями щодо стилю, пояснюючи це власною звичкою стежити лише за змістом написаного, зазначаючи: «... мусив Ваш лист пережити, переболіти, примиритися із Вашим присудом, бо дуже Вас ціню як Великого Українця і люблю»⁴¹. Проте, в листі до Д. Антоновича Л. Білецький гостро критикував метод редакторської праці О. Лотоцького: «... я бачу з його боку тільки якусь бюрократично-адміністративну тенденцію розпоряджатися, як з підлеглим урядовцем, а не співробітничати»⁴². У відповідь на «тон: наказовий, докорів, покарання і погроз на майбутнє», і стверджуючи, що «за 20 літ моєї наукової праці ніхто мені в такий брутальний і менторський спосіб не дорікав і не виговорював», Л. Білецький писав Д. Антоновичеві, що він прийшов до висновку про необхідність «вийти із співробітництва, хоч це й видання творів Шевченка»⁴³.

Комісію перекладу Св. Письма та богослужбових книг на українську мову очолював архієпископ Варшавський і митрополит Польщі Діонісій, його заступником був Олександр Лотоцький, а секретарями: до 1935 — Василь Біднов, а після його смерті Дмитро Дорошенко. Варто зазначити, що праця комісії проходила в двох філіях, що знаходилися на Волині і Станіславівщині. У першій філії — в Луцьку, на чолі з єпископом Полікарпом, працювали Є. Богуславський, о. П. Пащевський, В. Сочинський, М. Тиравський, В. Федоренко; у другій — Крем'янецькій — філії під головуванням архієпископа Олексія і професора М. Кобринина, працювали Н. Вишневський, І. Власовський, Л. Данилевич, Л. Концевич, О. Котович, С. Кульчицький⁴⁴. Остаточне редагування перекладів (виконаних здебільшого професором М. Кобриним) здійснювала Головна комісія під головуванням митрополита Діонісія за участю Д. Дорошенка, О. Лапинського, І. Сойка й В. Якубовського (останній звів переклад з грецькими оригіналами). З опрацьованих комісією перекладів богослужбових текстів за міжвоєнних часів побачили світло денне: у видавництві Українського Наукового Інституту — Псалтир, Літургія Св. Йоанна Золотоустого, Літургія Св. Василя Великого, Літургія Раніше Свячених Дарів Св. Григорія Двоєслова; у видавництві Богословської секції Товариства ім. Митрополита Петра Могили в Луцьку — Чин Тайни Св. Хрещення і Миропомазання, Чин Тайни Шлюбу, Чин Панахиди, Чин Тайної Сповіді, Чини молебнів, Октоїх, Акафісти⁴⁵.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 1, спр. 50, арк. 69.

⁴¹ Там само, арк. 100.

⁴² Там само, ф. 3956, оп. 2, спр. 46, арк. 43.

⁴³ Там само, арк. 44зв.

⁴⁴ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 12.

⁴⁵ Там само.

Комісія дослідження історії українського руху (голова — Олександр Лотоцький, секретар — Василь Біднов) зробила значний внесок до вивчення політичної історії України. Голова комісії О. Лотоцький працював над синтетичною працею з історії української національної думки. Історик Г. Лазаревський опрацював архів Михайла Драгоманова, придбаний в його доньки за допомогою міністра С. Червинського. Основу архіву становили листи до М. Драгоманова діячів революційного руху з цілої Європи, рукописи, надіслані до часопису «Громада», листи самого Михайла Петровича до рідних. Частина архіву (листи діячів Старої Громади до М. Драгоманова) була опублікована в 37-му томі «Праць» Українського Наукового Інституту.

Не менше значення приділялося вивченню постатей і архівів Івана Мазепи і Пилипа Орлика — діячів першої української політичної еміграції початку XVIII століття. Інститут видав два томи «Діаріюша» Пилипа Орлика в опрацюванні Яна Токаржевського-Карашевича, два томи збірника статей «Мазепа» (1938), монографію молодого історика, учня Д. Дорошенка Бориса Крупницького «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності» (1938).

Також комісія видала монографію Марцелі Гандельсмана «Українська політика князя Адама Чарторийського у переддень Кримської війни» (польською мовою, 1937). Сам факт співпраці одного з найвпливовіших тогочасних польських істориків з УНІ неабияк підносив авторитет української наукової установи. Професор Гандельсман був ініціатором заснування 1927 року Федерації Історичних Товариств Східної Європи у Варшаві, що об'єднувала польських, українських, російських, угорських, чеських, австрійських, югослов'янських, турецьких, фінських дослідників⁴⁶.

Також комісія опублікувала мемуари О. Лотоцького «В Царгороді», в яких вчений розповів про часи своєї дипломатичної служби в турецькій столиці; два томи збірника «З минулого», що був ніби продовженням ВУАНівського видання «За сто літ» і містив спогади учасників українського студентського руху в російських університетах початку ХХ століття; й «Історію Союзу Визволення України» пера Романа Домбчевського, галицького адвоката, що співпрацював з СВУ, а згодом став помітним діячем Української соціал-демократичної партії.

Не менш інтенсивно працювала комісія для дослідів над польсько-українськими питаннями під проводом вже згаданого професора Марцелі Гандельсмана, заступниками якого були професори С. Шобер і О. Лотоцький, а секретарем — Р. Смаль-Стоцький. Комісія працювала у двох секціях: головою філологічної секції був професор С. Слонський (заступником — Р. Смаль-Стоцький), головою історичної секції — професор О. Галецький (заступник — М. Кордуба)⁴⁷. Активна участь останнього в діяльності комісії заслуговує на окрему увагу. Мирон Кордуба — випускник Львівського й Віденського університетів, учень Михайла Грушевського, джерелознавець і бібліограф, викладав у гімназіях Чернівців, Львова, Холма, а з 1929 року став професором Варшавського університету (випадок унікальний для історика-українця зі Східної Галичини). При цьо-

⁴⁶ Filipowicz M. Wobec Rosji: Studia z dziejów historiohafii polskiej od końca XIX wieku po II wojnie światową. — Lublin, 2000. — S. 69.

⁴⁷ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 13.

му, початково Кордуба паралельно утримував будинок у Львові, але вже 9 травня 1934 року писав до голови НТШ Володимира Левицького: «Внаслідок стабілізації на університеті я тепер шукаю тут мешкання і думаю цілою родиною переселитися на сталий побут до Варшави. Бо провадити два доми, як се я досі з konieczności робив, було б зовсім неекономічно»⁴⁸.

Комісія для дослідів над польсько-українськими питаннями мала паритетний — польсько-український склад. Засідання історичної секції відбувалися кілька разів на рік і були присвячені обговоренню доповідей із найрізноманітніших питань польсько-українських взаємин. Зокрема, 1936 року обговорювалися доповіді Г. Яблонського «Міністерство польських справ Української Народної Республіки у 1918–1919 рр.» (польською мовою), М. Кордуби «Два причинки до історії князівства Галицько-Волинського в XIII ст.» і С. Кучинського «Час і місце відокремлення українців від москвичів» (польською мовою).

Філологічна секція переважно займалася історією польсько-українських літературних взаємин у XIX–XX ст. Професор Ю. Погоновський виголосив доповідь «Переклади поезій Т. Шевченка польською мовою», П. Зайцев запропонував розгорнуту рецензію праці М. Голомба «Кирило-Мефодіївське товариство». 1938 року філологічна секція перетворилася на семінар української філології під керівництвом Р. Смаль-Стоцького. За нетривалий час існування семінару на ньому пролунали доповіді: В. Шеприкевича («Розвиток української літературної мови»), П. Зайцева («І. П. Котляревський: з приводу 100-ої річниці смерті»), П. Лушпинського («Шевченко і Белінський»)»⁴⁹.

Одним із результатів праці комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями та свідченням авторитету Українського Наукового Інституту стало видання книжки Леона Василевського «Українська справа як міжнародне питання» (польською мовою, 1934). Леон Василевський — один із провідних діячів Польської соціалістичної партії і близький співробітник Юзефа Пілсудського, мав репутацію «першого українофіла» у міжвоєнній Польщі⁵⁰. Українська тематика цікавила Василевського з довоєнних часів, ще за часу навчання у Санкт-Петербурзі він опанував українську мову й згодом у мемуарних нотатках згадував, як йому тоді «боліло, що українські студенти не розмовляли між собою українською, а тим часом я, поляк, який ніколи не бував на Україні, навчився зовсім непогано говорити українською»⁵¹.

Після травневого перевороту 1926 року, з яким представники національних меншин пов'язували сподівання на лібералізацію національної політики, Л. Василевський писав і друкувався мало, вочевидь, переживаючи небажання і неспроможність його однопартійців реалізувати гасла «прометеїзму» в царині практичної політики. При цьому Леон Василевський залишався одним з небагатьох польських політиків і публіцистів, що були відкриті до зрозуміння

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 771, оп. 1, спр. 38, арк. 15.

⁴⁹ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 14.

⁵⁰ *Stoczewska B.* Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. — Kraków, 1998. — S. 330.

⁵¹ *Wasilewski L.* Moje wspomnienia ukraińskie. — Warszawa, 1932. — S. 10.

української точки зору. Зокрема, він писав, що Польщі ще належить створити умови для рівного діалогу двох народів, адже дотепер українці не можуть говорити з поляками «як вільні з вільними й рівні з рівними»⁵².

Гостьові виклади та проблема об'єднання наукових сил еміграції

Широкі контакти Українського Наукового Інституту засвідчили виклади, зорганізовані «для місцевої української колонії та для академічної молоді, й численних польських гостей»⁵³. Читати такі виклади запрошувалися українські вчені — представники різноманітних інституцій, різною мірою адаптованих до польської освітньої й урядової системи.

3 квітня 1935 з викладом «Генеza польсько-української умови з 1920 р.» виступив генерал-полковник армії УНР Павло Шандрук, учасник Першого зимового походу, з 1926 року — голова штабу міністерства закордонних справ УНР в екзилі. А 3 червня того самого року виклад «Завдання сучасної суспільної психології» мав психолог Степан Балей — виходець зі Станіславщини, засновник польської школи психології виховання, який 1928 року очолив катедру психології виховання Варшавського університету.

22 квітня 1937 року з викладом «Бібліотекознавство в Радянській Україні» виступив Лев Биковський. З часу навчання у Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті Биковський належав до української Громади, де співпрацював з П. Зайцевим, О. Лотоцьким, В. Садовським, з якими доля пізніше знову звела його на еміграції. Закінчивши 1927 року Українську господарську академію за фахом «інженер-економіст», Биковський переїхав до Польщі, де працював у варшавській Публічній бібліотеці, ставши згодом, за часів німецької окупації (1942 р.) її директором. Биковський мав численні контакти в польському науковому світі, очолював Українське видавниче товариство, створене 1928 року при Союзі інженерів-емігрантів в Польщі, був обраний членом Бібліографічної комісії НТШ.

Частим гостем наукових заходів УНІ був Іван Фещенко-Чопівський, який 1923 року обійняв посаду професора металознавства Гірничої академії в Кракові, того самого року почав виклади на Технічних курсах Українського Технічного Товариства у Львові, наступного року створив і очолив катедру металознавства у Кракові, 1926–1927 років обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка та захистив докторську працю на Варшавській політехніці.

Також з викладами в Інституті виступали найвищі посадові особи уряду УНР. Олександр Шульгин — міністр закордонних справ, член української делегації на переговорах 1918 року в Бресті, Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., посол УНР в Болгарії — 17 січня 1938 року виголосив доповідь «Драгоманов — посол України». А колишній міністр освіти УНР, близький співробітник Симона Петлюри в Парижі, редактор часопису «Тризуб», з 1926 року — голова Ради міністрів УНР в екзилі В'ячеслав Прокопович виступив з викладом «Вічне підданство (до питання про правну природу з'єднання України з Москвою)»⁵⁴.

⁵² Biuletyn polsko-ukraiński. — 1932. — No. 2. — S. 3.

⁵³ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 14.

⁵⁴ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 15.

Попри істотні зусилля й неабиякі академічні амбіції, Український Науковий Інститут не зміг об'єднати усі українські наукові сили на еміграції. Послідовним його противником залишився Іван Огієнко, що на початку 1930-их років редагував у Варшаві низку часописів: «Наш світ», «Наша бесіда», «Наша культура». У листах до професора-філолога, українського емігранта в Празі Леоніда Білецького вчений жалівся на «нашу нетерпимість один до одного. Поділилися ми на купки-гуртки та й нищимо один одного... у нас [тобто, у Варшаві. — А. П.] інакомислячому зовсім існувати не можна, такого нищать не тільки духовно»⁵⁵, зазначаючи, водночас, що редагована ним «Наша культура» «буде органом незалежної думки», що творитиметься «всіма силами нації»⁵⁶. Відповідаючи на застереження Л. Білецького щодо окремих співробітників видання, І. Огієнко твердив: «Наша культура» не гуртова, тому місце в ній усім»⁵⁷, зрозуміло, за виключенням ближчого кола співробітників УНІ.

Проте, незважаючи на напружену внутрішньопартійну боротьбу, виклади, як і регулярні дискусії за участю членів Інституту в «Республікансько-демократичному клубі», притягували людей різних переконань, і навіть молодь націоналістичних поглядів. За спогадами Марка Антоновича, на той час студента, попри розходження в поглядах на польське питання і в «темпераменті», він сам, разом з О. Ольжичем, М. Сорокою, Є. Врецьоною були частими гостями цих зібрань, оскільки «мені не доводилося ні перед тим, ні після того бувати в культурнішій атмосфері українського життя, як на тих зібраннях»⁵⁸.

Публікаційний доробок УНІ та концептуалізація української історії

Сучасники порівнювали діяльність УНІ з доробком НТШ за часів головування в ньому Михайла Грушевського. За дев'ять років існування Інститут видав п'ятдесят томів «Праць», серед яких вирізняються дослідження («Українські джерела церковного права», «Автокефалія») і спогади («Сторінки минулого») Олександра Лотоцького, синтетичний курс «Нарис історії України» Дмитра Дорошенка, монографії «Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.» Андрія Яковліва, «Філософія Г. С. Сковороди» Дмитра Чижевського, «Українська мова в Советській Україні» Романа Смаль-Стоцького та інші наукові публікації.

Сама тематика більшості публікацій і доповідей Українського Наукового Інституту вказує на найбільше зацікавлення проблемами національно-визвольної боротьби та питанням витоків ідеї української державності. Невипадково співробітники УНІ таку увагу приділяли історії українсько-російських взаємин у XVII ст., постатям Івана Мазепи й Пилипа Орлика як уособленням незалежницьких прагнень України у XVIII ст., проблемам геокультурної орієнтації України в минулому.

Андрій Яковлів підкреслював тяглість національно-державних традицій України, спеціально наголошуючи на притаманній їй з часів Київської Русі демократичності. Протиставляючи українську демократичність російському абсолю-

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 1, спр. 52, арк. 3.

⁵⁶ Там само, арк. 16, 36зв.

⁵⁷ Там само, арк. 38.

⁵⁸ Антонович М. Жмут споминів // Лицар праці і обов'язку... — С. 72.

тизмові, Яковлів головним здобутком козацької держави вважав збереження «демократичних національних традицій», а головним напрямом української історії — боротьбу з Москвою та її впливами⁵⁹. У цих висновках українського історика-правника неважко зауважити відбиття його політичних поглядів й обґрунтування історичними паралелями політичних реалій міжвоєнного часу.

Не менш відчутний цей вплив у текстах співробітників Інституту про історичні витоки культурної орієнтації України. Ще 1919 року в синтезі «Історія України. Старинні і середні віки» Степан Томашівський розвинув орієнтовану на Захід концепцію історію України. З релігійно-церковним обґрунтуванням прозахідних настанов давньоруської культури виступив В'ячеслав Заїкин, доводячи, що ані серед духовних, ані світських людей старої України не було ворожнечі до християнського Заходу, а тим більше — «до католицької ідеї — ідеї одності всієї Церкви під зверхністю Найсвятішого Престолу»⁶⁰. До проблеми «Сходу» і «Заходу» в українській культурі звертався також Олександр Лотоцький, підкреслюючи, що, хоча Русь-Україна прийняла візантійський варіант європейської культури, вона завжди підтримувала тісні стосунки із Заходом, а вже за литовської доби східні впливи мали здебільшого деструктивний характер, а західні стали «духовним порятунком»⁶¹.

Навряд чи викликатиме подив, що тогочасні (як, зрештою, і сучасні нам) історіографічні дискусії навіть з найвіддаленіших хронологічно й тематично проблем мали приховане політичне підґрунтя. Наприклад, польський історик Генрих Пашкевич запропонував концепцію мирного співіснування Галицько-Волинської держави і Польщі, зображуючи періодичні конфлікти між цими державними утвореннями як «короткотривалі епізоди» і наголошуючи на існуванні істотних відмінностей «Русі» Київської й «Русі» Галицької⁶², що підводило історичну основу під факт актуальної приналежності Східної Галичини і Волині до Польщі. У цьому самому ракурсі цікаво подивитися на текст Мирона Кордуби про польсько-українські взаємини у X–XIII ст., в якому історик твердив, що війни князівства й Польщі мали суто династичну природу, без жодного державного чи національного антагонізму. Також у цій статті стверджується, що з кінця XII і початку XIII століть зв'язки галицько-волинської землі з польськими теренами, під певним кутом зору, були міцніші, ніж з рештою Русі⁶³. А опублікована за іншої політичної ситуації, в окупованому нацистами Кракові, праця М. Кордуби «Історія Холмщини і Підляшшя» містила історичні аргументи прав українців на землі на захід від Бугу⁶⁴.

⁵⁹ Тризуб. — 1937. — № 5. — С. 3, 7.

⁶⁰ Заїкин В. Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький та його відношення до зєдинення Руської (Православної) Церкви з Римсько-Католицькою в останній чверті XI віку // Записки Чину св. Василя Великого. — Жовква, 1928. — Т. 3. — Вип. 1–2. — С. 193.

⁶¹ Потульницький В. А. Нариси з української політології (1918–1991). — К., 1994. — С. 294–297.

⁶² Paszkiewicz H. Początki Rusi. — Kraków, 1996. — S. 115.

⁶³ Sprawy Narodowościowe. — 1933. — No. 7. — S. 758.

⁶⁴ Stryjek T. Historiografia a konflikt o Kresy Wschodnie w latach 1939–1953: Radzieckie, rosyjskie, ukraińskie i polskie prezentacje dziejów ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej jako część «wojny ideologicznej» w okresie lat 1930–1950-tych // Tygiel narodów: Stosunki

Як вже зазначалося, Український Науковий Інститут мав сприяти розвиткові польсько-українських контактів. З цією метою 15 березня 1936 року Інститут влаштував у Варшавському університеті урочисту академію з приводу 75-ліття смерті Т. Шевченка, на якій Олександр Лотоцький виголосив промову «Наукові дослідження над творами Шевченка», Роман Смаль-Стоцький виступив з доповіддю «Шевченко і поляки», актор М. Вижиковський декламував поезії Шевченка в польських перекладах, а український хор ім. М. Лисенка заспівав п'ять пісень.

Попри численні наукові й громадські заходи, констатація факту надзвичайно низької поінформованості польського суспільства про Україну повторювалися з публікації в публікацію, і навіть зацікавлені особи часто не могли зрозуміти проблеми. Наприклад, консервативний польський публіцист Маріан Здзеховський, який дуже високо оцінив художню трилогію Богдана Лепкого «Мазепа» — «Полтава» — «Батурын», схвалював культурну орієнтацію автора на Захід і підкреслення антиросійських сторінок української історії, не міг водночас не писати про «захланність українських помислів» (тобто, прагнення до створення української держави на усіх теренах з кількісною перевагою українською населення), уявлювана реалізація яких призвела б до того, що «Польща, обмежена суто етнографічними кордонами, стала б марним сателітом потужної України»⁶⁵.

Якщо інтелектуали кшталту Здзеховського заперечували створення української держави на теренах, де українці становили статистичну більшість населення, чимала частка польського суспільства заперечувала саму назву «українець». У виданій 1932 року книзі «Про програму кресової політики» (яка одразу набула широкої популярності) Єнджей Ґертих писав: «Хтось, кого наполегливо називатимуть українцем, таки повірить, що він ним є»⁶⁶. Ґертих твердив, що питання етнічної асиміляції слов'янського населення окраїн Польщі залишається відкритим, а польська держава і польське суспільство мусять докласти максимальних зусиль, аби втілити його в життя.

Радикалізація польської політики та кінець УНІ

Саме ідеї, ослвлені Є. Ґертихом, визначили обличчя польської національної політики 1930-их років. Застосувавши засаду колективної відповідальності під час «пацифікації» 1930 року, влада лише загострила радикальні настрої. Але представники легального сектора української політики надалі сподівалися на порозуміння з Варшавою. Розмови 1931 року засвідчили взаємну недовіру сторін і неприховане прагнення польського боку домогтися відкликання українським організаціями з Ліги Націй їхніх скарг на «пацифікацію»⁶⁷. Водночас, на Волині місцевий воєвода, близький співробітник Пілсудського Генрих Юзефський започаткував безуспішний волинський експеримент, що мав на меті ске-

społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. — Warszawa, Londyn, 2002 — S. 506–507.

⁶⁵ *Zdziechowski M.* Widmo przyszłości. — Warszawa, 1999. — S. 190.

⁶⁶ *Giertych J.* O program polityki kresowej. — Warszawa, 1932. — S. 123.

⁶⁷ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej... — S. 176.

рувати українські незалежницькі прагнення проти Росії та створити на Волині відмінне від галицького політично асимільоване українське суспільство⁶⁸.

Після вбивства Тадеуша Голувка (29 серпня 1931 р.), в якому звинуватили ОУН і яке чимало українських політиків воліли сприймати як польську провокацію⁶⁹, і нереалізацію міністром Броніславом Перацьким (наступною жертвою ОУНівського політичного терору) ідеї утворення катедри історії України у Львівському університеті⁷⁰, «прометеїзм» з площини реальної політики остаточно переходить до царини етики та пропаганди. Промовистим свідченням цього стала синхронність двох подій 1932 року — підписання Польщею угоди про ненапад з СРСР і утворення Експозитурою Два Другого відділу польського Генерального штабу часопису «Польсько-український бюлетень» (*Biuletyn Polsko-Ukraiński*). Нове видання за редакцією Владзімежа Бончковського мало на меті «створити... в українському суспільстві психічно-політичний пропольський комплекс», насамперед, у середовищах «дотепер антипольських»⁷¹. З огляду на делікатність цього завдання, редакція часопису приділила спеціальну увагу маскуванню своїх зв'язків з органами державної влади й створенню «ліберальної» атмосфери на його шпальтах. Активними авторами «Бюлетеня» стали, зокрема, українські вчені, публіцисти та суспільні діячі Богдан Лепкий, Іван Кедрин, Мирон Кордуба, Володимир Кубійович, Роман Смаль-Стоцький, Павло Шандрук.

1935 року, після смерті «начальника держави» Юзефа Пілсудського, польська політика дедалі більше радикалізується. Військові чинники, вбачаючи в національних меншостях загрозу обороноспроможності країни у випадку початку щоразу імовірнішої війни, лобіюють посилення репресивної політики. 1935 року найбільша легальна українська політична сила — Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО) уклала «нормалізаційну» угоду з поляками⁷². Проте, як і в попередніх випадках, ця угода залишається фактично лише на папері. Домовленості про вживання назви «українець» в офіційній документації, зупинення урядової підтримки лемківського руху, збільшення представництва українців у місцевому самоврядуванні тощо, так і не були втілені. Для українських діячів — противників терористичної тактики ОУН і прихильників легальної політики — така поведінка поляків стала справжнім шоком. Соціаліст Антін Чернецький писав, що польські соціалісти виявилися «такі самі, як ендеки»⁷³; Іван Кедрин усю вину за невдачі порозуміння поклав на польську сторону, підкреслюючи, що «Польща не дотримала супроти українців ні одного договору, ні одної умови, ні одної обіцянки»⁷⁴.

⁶⁸ Докл. див.: *Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych.* — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1988.

⁶⁹ Кедрин І. Життя — Події — Люди. — С. 226–227.

⁷⁰ *Chojnowski A. Концепcje polityki narodowościowej...* — S. 180.

⁷¹ Там само. — S. 193.

⁷² Докл. див.: *Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* — Toruń, 1997. — С. 431–454.

⁷³ Чернецький А. Спомини з мого життя. — Лондон, 1964. — С. 65.

⁷⁴ Кедрин І. Життя — Події — Люди. — С. 60, 247.

А в другій половині 1930-их років погляди польських військових остаточно беруть гору. Починається репресивна політика «повернення до польськості» українського та білоруського населення «кресів», і, водночас, 1938 року під тиском згори подає у відставку волинський воєвода Г. Юзефський, тим самим підписуючи вирок стратегії територіально обмеженої «державної асиміляції» українців. Того-таки року зникає «Польсько-український бюлетень».

Радикалізація суспільних настроїв у 1930-ті роки давалася взнаки у усьому. Польські студенти бойкотували своїх однокурсників — євреїв, Дмитро Дорошенко писав Симонові Наріжному, що Українська студентська Громада («в якій перед ведуть галичани») бойкотує «все, що має, на їхню думку, якість відношення до УНР — отже бойкотується УНІ, бойкотують університетських професорів-українців, в тому числі і мене»⁷⁵.

Українські науковці-емігранти фактично опинилися між двох вогнів — радикалізмом польської влади і радикалізмом українського підпілля. 1937 року директор УНІ О. Лотоцький дістав пропозицію отримати місце в сенаті за умови прийняття ним польського громадянства. Лотоцький цю пропозицію відкинув, вважаючи прийняття чужого громадянства «еміграційним гаракірі»⁷⁶. Попри це, за спогадами Івана Коровицького, співпраця О. Лотоцького з польською владою і його особисті симпатії «спричинили розходження з частиною варшавського українського націоналістичного студентства»⁷⁷.

Наприкінці 1930-х років Польща, як і решта Європи, рухалася до війни і вбачала запоруку успіху в ній в авторитарних і репресивних політичних практиках. За таких умов Український Науковий Інститут був приречений на зникнення, що й трапилося 1939 року. Впродовж майже десяти років він виконував роль головного осередку українського наукового життя в центральній Польщі, і, водночас, завдяки особистим і заочним контактам, спільним дослідницьким і видавничим проектам, був важливим складником мережі українських наукових установ у Львові, Кракові, Берліні, Празі. Послідовна настанова Українського Наукового Інституту на співпрацю з польським академічним середовищем уможливила низку істотних кроків до розвитку польсько-української співпраці і порозуміння в царині науки і культури.

⁷⁵ Цит. за: *Потульніцький В. А.* Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3–4. — С. 364.

⁷⁶ *Лотоцький О.* На ріках вавилонських. — Львів, 1938. — С. 89.

⁷⁷ *Коровицький І.* Олександр Лотоцький у Варшаві в рр. 1929–39 // Лицар праці і обов'язку. — С. 83.

Ярослав Грицак

Український вимір школи Францішка Буяка

Ця стаття не містить систематичного викладу матеріалу. Вона написана радше *à la these* — тобто зорганізована навколо одної тези чи радше гіпотези: міжвоєнна українська історіографія була слабо інтегрована у тогочасні світові дискусії і творила історію радше «для домашнього вжитку». Відповідно, у методологічному відношенні вона була досить бідною. Словами Бориса Крупницького,

«тут погоня за новим фактом, пошуки в архівах [...] грала переважуючу роль. Пошана до факту, перебрана від В. Антоновича та М. Грушевського, приводила до якогось знеохочення ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до крайності (як напр., у Біднова), стримувала від синтетичних спроб. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала — здебільшого в галицьких газетах — кампанію проти “причинкових” дослідів і причинкових “істориків”, що все пишуть “до”, а не “про”... Залишається вражіння, що українська історична наука за першу половину ХХ ст. значно більше дбала про постачання і перше оброблення сирового матеріалу та оминала питання ґрунтового характеру. Аналіза вела перед, а синтеза мовчала»¹.

Зрозуміло, що для перевірки цієї тези береться до уваги тільки доробок не усіх українських істориків, а тільки тих, які могли робити свій вибір з власної волі, а не під ідеологічним тиском радянської системи. На жаль, поза увагою статті залишається одна важлива тема, а саме участь українських істориків у Федерації історичних товариств та всесвітніх з'їздах істориків². Головна увага зосереджена натомість на можливих зв'язках українських істориків з тим напрямком, який появився у першій половині ХХ ст. і котрий називають «французькою історичною революцією»³, тобто з появою і розвитком школи Анналів у Франції. Зокрема, вона розглядає український вимір школи Францішка Буяка — одної з небагатьох академічних шкіл у Східній Європі, з якими історики-анналісти підтримували активні наукові зв'язки.

¹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (збірник статей). — Мюнхен: Український Вільний Університет, 1959. — С. 120–121.

² Частково про це див.: Kłoczowski J. East Central Europe in the Historiography of the Countries of the Region. — Lublin: Institute of East Central Europe, 1995. — P. 8, 10, 11.

³ Burke P. French Historical Revolution. The Annales School 1929–1989. — Oxford: Polity Press, 1990.

Францішек Буяк й національне питання

Львівське середовище Францішка Буяка було одною з небагатьох історичних шкіл нашої частини світу, котрі втішаються міжнародною славою. Західні історики знають про семінар Буяка завдяки його тісним зв'язкам з Марком Блоком і Люсьєном Февром, двома засновниками школи Анналів⁴. Українські історики мали можливість дізнатися про Буяка з іншого джерела — зі статті Івана Лисяка-Рудницького «Українці у Галичині під австрійським пануванням». У цій статті Лисяк-Рудницький пробував, зокрема, спрогнозувати, як би склалася доля галицьких українців, якби австрійський режим проіснував довше. Він вважав, що якби у Галичині продовжував би тривати український господарсько-освітній поступ та прискорене формування української інтелігенції та середнього класу, то за 10–20 років політична перевага перейшла би до галицьких українців. На підтвердження того Лисяк-Рудницький навів слова Францішка Буяка з 1908 р., коли той пророкував долю галицьких поляків:

«Наші перспективи у Східній Галичині не є втішними. Доля англійської нації в Ірландії, німецької у чеських краях і, правдоподібно, хоч у більш віддаленому майбутньому, доля німецької нації у Верхній Сілезії є для нас злим прогнозом»⁵.

Ця цитата походить з окремого розділу капітальної праці Францішка Буяка «Галичина» (1908). Цей розділ під назвою «Русини» залишає по собі дуже амбівалентне враження: з одного боку, Буяк визнає вищість русинської (української) народної культури над польською та легітимність українських національних змагань, з іншого ж — критикує український рух за його надмірний радикалізм й обговорює плани захисту польських інтересів у Галичині. Однак загальний його висновок щодо розвитку українців як окремої нації є радше позитивним, і він виступає прихильником польсько-українського примирення⁶.

Амбівалентність Буяка до українського питання проглядається і в його брошурі «Єврейське питання у Галичині», написаній спеціально для Паризької мирної конференції. Ця брошура мала виправдати поляків перед Антантою у світлі недавнього (листопад 1918) анти-єврейського погрому у Львові. Для того він вдався до звичного прийому, коли йдеться про виправдання етнічного насильства групою, що несе за нього відповідальність — перенести фокус дискусії з конкретної події на загальний історичний контекст⁷. Нас, однак, тут цікавить ставлення Буяка не так до євреїв, як до українців. З одного боку, коли мова заходить про українців, Буяк ставить їх поруч з поляками та литовцями у

⁴ Iggers G. *New Directions in European Historiography*. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1984. — P. 138.

⁵ Bujak F. *Galicja*. T. 1. *Kraj. Ludność. Społeczeństwo, Rolnictwo*. Lwów, Warszawa, 1908. — S. 94; український переклад цит. за: *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т.* Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 443.

⁶ Bujak F. *Galicja*. — S. 80–98.

⁷ Авторка біографії Буяка називає цю брошуру «тенденційним історичним нарисом», що зробив «значну прислугу етноцентричним і антисемітським формулюванням [польських] націонал-демократів». Див.: *Shelton A. K. The Democratic Idea in Polish History and Historiography: Franciszek Bujak (1875–1953)*. — Boulder, Co: East European Monographs, 1989. — P. 39.

списку жертв єврейської експлуатації та германізації (чи, відповідно, русифікації) їхніх земель. З іншого ж боку, він намагається показати, що, на відміну від поляків, українці таки були справжніми погромниками, і що ця традиція тягнеться ще від козацьких часів — тоді як поляки часто надавали євреям притулок, намагаючись рятувати їх від анти-єврейського насильства.

Ще більше ця різниця між польськими та українськими поставами прослідковується у тій частині тексту, де Буяк звертається безпосередньо до львівського погрому 22 листопада 1918 р. Він вказує, зокрема, що багато євреїв солідаризувалися з українцями під час польсько-української війни. Але не це, за його версією, було безпосередньою причиною погрому. Вину за нього він перекладає на українців, які, відступаючи з міста, випустили з тюрем декілька сотень кримінальних злочинців, що разом з голодним «шумовинням» з міста та численними дезертирами почали грабувати і вбивати населення єврейських кварталів⁸.

Амбівалентне ставлення Буяка до українського питання та його антисемітські вислови не роблять йому особливої честі. Вони, однак, контрастують з тим, що він робив на практиці як професор Львівського університету. До Львова він приїхав зразу після війни, у 1920 р., по довшій праці (1909–1919) у своїй альма матер, Ягеллонському університеті у Кракові та коротшій (1919–1920) у Варшавському університеті. У Львівському університеті він був професором і керівником Закладу суспільно-господарчої історії, навколо якого досить швидко сформував свою власну школу⁹.

Характерною рисою цієї школи був її багатонаціональний характер. Ось як описував її атмосферу один з його учасників:

«... Семінар проф. Буяка міг становити класичний приклад наукового осередка, де перед усім панувала атмосфера повного зрозуміння, поваги і толеранції до національних різниць, що існували серед його учнів. Поза поляками не бракувало серед учнів професора євреїв й українців, а серед цих останніх, поруч зі здекларованими націоналістами (навіть зі знаку ОУН) найшовся навіть комуніст»¹⁰.

Інший учасник семінару, троцькіст Людвік Гасс згадував:

«У керованому ним [проф. Буяком. — Я. Г.] Зкладі суспільно-господарчої історії зосередилася — виглядає, що не випадково — група людей, від студентів перших років навчання до науковців з ступенями, що представляла цілий політичний спектр тогочасної Польщі... На наукових засіданнях поруч один одного сиділи: молода студентка з Młodziejzy Wszepolskiej (мечик Хороброго вона таємно знімала раніше), людина уже тоді з іменем у міжнародному світі науки й один з засновників Комуністичної партії Західної України,

⁸ *Bujak F.* The Jewish Question in Poland. — Paris: Impremerie Levé, 1919, без нумерації сторінок.

⁹ Див.: *Hoszowski S.* Kronika Seminarium Historji Społecznej i Gospodarczej uniw. J. K. we Lwowie za pierwszych dsiesięc lat jego istnienia 1921–1931 // Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi. — Lwów, 1931. — S. 565–595 (див., зокрема, список учасників семінару Францішка Буяка. — С. 592–595).

¹⁰ *Zielinski J.* O profesorze Franciszku Bujaku — kontrowersyjnie // Więź. — 1973. — N 2. — P. 162.

симпатики і члени Організації Українських Націоналістів, пообіч німецького комуніста-емігранта і молодого діяча польської революційної лівиці»¹¹.

Треба виразно застерегти: те, що часто ставлять у заслугу Буякові — створення навколо себе багатонаціонального академічного середовища — не було його головною, а навіть, як виглядає, свідомою метою. Насправді, семінари інших професорів Львівського університету теж мали багатонаціональний склад, при чому інколи навіть у більшій мірі, ніж семінар Буяка. Скажімо, серед студентів-істориків, які були допущені до екзаменів наприкінці академічного року 1928/9 р., польські студенти у семінарах проф. Закшевського і Птасьніка становили половину (відповідно, 8 із 17 і 5 із 10), а у проф. Хилінського — заледве четвертину (7 з 27), тоді як у Буяка вони виразно переважали (5 з 7)¹². Інша справа, що Буяк, не маючи нічого проти студентів інших національностей, ставив дуже високі вступні вимоги для участі у своєму семінарі — за що діставав багато скарг. Зокрема, він вимагав, щоби кваліфікаційна студентська робота була побудована на архівних джерелах, а не лише на огляді наукової літератури.

Своєму багатонаціональному складу семінар Буяка завдячує не так амбіціям самого професора, як його учням: для них участь у цьому семінарі була певною формою самоствердження, доводом того, що вони вибиваються понад середній інтелектуальний рівень. Завдяки старанному добору і вимогливій академічній атмосфері Францішкові Буяку у рамках свого семінару вдалося виховати цілу плеяду першокласних економічних істориків, відому як «школа Буяка».

Українські історики у школі Буяка

Історія цієї школи є предметом досліджень і суперечок польських істориків. Натомість українська історіографія досі ігнорувала цю тему¹³, помимо того, що діяльність цієї школи мала виразно «український вимір». Цей вимір забезпечувався у першу чергу участю у ній декількох українських вчених. Зокрема, учнем Францішка Буяка був українець Роман Зубик (1902–1941). Як і Буяк, котрий був селянським сином, Зубик був «низького походження». Його батько був залізничним кондуктором і покинув свою жінку — селянську дочку — разом з сімома дітьми, залишивши їх без засобів існування. Тому Роман Зубик працював від 13 літ, і то фізично — спочатку як складач дров, потім як помічник художника-лакувальника та помічник у магазині («склеповий помічник»). Попри скрутне

¹¹ *Hass L. Franciszka Bujaka postawa polityczna // Więź. — 1973. — N 2. — P. 166–167.* Окрім згаданого «німецького комуніста-емігранта», решту згаданих тут осіб відносно легко ідентифікувати: мова йде про відому дослідницю Львова Луцію Харевичеву, котра загинула в Освенцімі у 1943 р., українців Романа Роздольського і Романа Зубика й, очевидно, самого Людвіка Гасса. (про них усіх — див. далі).

¹² Цю статистику приводить Францішек Буяк у листі до Станіслава Закшевського від 10 квітня 1929 р., копію якого мені ласкаво надала польська дослідниця Йоанна Пісулінська (Joanna Pisulińska).

¹³ Чи не єдиним, але дуже вдалим винятком є праця: *Юрейко П. Медієвістика в науковій та педагогічній діяльності Францішка Буяка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Вип. 2. — Тернопіль, 2009. — С.321–327.* Ця стаття містить багату принагідну бібліографію.

становище, він зумів вступити в українську гімназію у Львові, заробляючи лекціями та працею в статистичному управлінні. Навчання у гімназії перервала польсько-українська війна. Під час боїв за Львів він служив добровольцем в Українській Галицькій Армії. Після відступу зі Львова у боях участі Зубик більше не брав, перебуваючи у канцелярії куреня Окремого Залізного Загону, аж поки не захворів на тиф. Наприкінці жовтня 1920 р. він повернувся до рідного міста, де літом 1921 р. закінчив гімназію. У 1921–1925 рр. Зубик вчився на правничому відділі (юридичному факультеті) в Українському таємному університеті. Цієї освіти йому не було достатньо, і у 1925 р. він поступив до державного Університету ім. Яна Казимира, де вчився на гуманітарному відділі до 1930 р. Власне там він приступив до семінару Францішка Буяка. Буяк вважав Зубика одним із своїх найталановитіших учнів. Результатом їхньої співпраці стала докторська дисертація «Фінансове господарство м. Львова у 1624–1625 рр.». Праця базувалася майже виключно на архівних матеріалах, і вийшовши друком у 1930 р., дістала державну нагороду 1.000 злотих.

Помимо того, що Буяк високо оцінив цю докторську роботу¹⁴, Зубик ніколи не дістав посади в університеті, і з 1930 р. по 1939 р. вчив у гімназії Малої Семінарії у Львові. Паралельно він продовжував працювати у львівських архівах, систематично друкуючи праці з господарської історії Львова і Галичини. За свої наукові здобутки у 1932 р. він був обраним дійсним членом Наукового Товариства Шевченка, і від його імені виступав на VIII Міжнародному З'їзді істориків у серпні 1933 р. у Варшаві, з доповіддю «Фільварочне господарство Галичини кінця XVIII ст.».

З приходом радянської влади він подав заяву на зарахування його науковим працівником в Історичному архіві Львівської області. Там він попрацював недовго, бо 14 березня 1940 р. був заарештований НКВД. Є дві версії причин його арешту. Перша базується на тому, що у своїй особовій справі він признався до служби в Українській Галицькій армії — тому його особова справа в обласному архіві НКВС починалася з запису «украинский националист, служил добровольцем в украинской галицкой армии». Правдоподібно, Зубик був членом УВО, а може навіть ОУН — але НКВД цього не знало. Зрештою, одного запису про нього як про «добровольця УГА» було достатньо, щоб його заарештувати як приналежного до категорії осіб, що підпадала під означення «ворога народу». Є, однак і друга версія: Зубик відзначився тим, що на останніх загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка 14 січня 1940 р. він був єдиним, який наважився виступити відкрито проти розпуску Товариства. У його родині розповідають, що Роман Зубик прилюдно висловлювався проти русифікації й слухаючи на одних зборах М. С. Хрущова, обурювався, що керівник української держави не вміє говорити по-українськи. Так чи інакше, Зубика заарештували весною 1940 р., і він був розстріляний у Бригідках — львівській тюрмі — у перші дні

¹⁴ Див., зокрема, відгук Буяка на докторську дисертацію Зубика у Державному архіві Львівської області, ф. 26, оп. 15, спр. 799.

радянсько-німецької війни 26 червня 1941 р. (його ім'я значиться у надрукованих після 1991 р. списках розстріляних)¹⁵.

Роман Зубик загинув у досить молодому, як історика, віці, і тому ми ніколи не будемо знати, яких вершин вдалося б йому досягнути у його науковій кар'єрі. Натомість у випадку іншого учасника семінару Буяка, марксиста і члена Комуністичної Партії Західної України Романа Роздольського (1898–1967), це можемо сказати напевно: Роздольський став одним з небагатьох українських істориків, який здобув справжню світову славу. Йому вдалося unikнути арешту і можливого розстрілу у 1939–1941 рр. завдяки тому, що зразу після вступу Червоної Армії до Львова він з дружиною перебрався до Кракова. Факт, що він і його жінка були марксистами, не заважали їм шукати притулку під німецькою окупацією. Треба думати, що вони зробили правильний вибір, бо близький приятель Роздольського, троцькіст Степан Рудик літом 1941 р. розділив долю Зубика.

На відміну від Зубика, Роздольський не був учнем Буяка у стислому розумінні цього слова — він приєднався до школи останнього уже цілком зрілою людиною, з реноме досвідченого дослідника і титулом доктора Віденського університету¹⁶. Він походив з інтелігентної сім'ї. Його батьком був відомий український етнограф Осип Роздольський, дійсний член НТШ та засновник Українського етнографічного музею. Його дядько, Данило Роздольський, греко-католицький священник, був композитором і поклав на музику поезії Тараса Шевченка. Мати Романа Роздольського, уроджена Танчаковська, теж походила з греко-католицької родини. Хоча його родина не була лівого спрямування, вона була близькою до Івана Франка¹⁷. У кожному випадку, традиція української лівої кінця XIX ст. Романові Роздольському не була чужою (що було радше

¹⁵ Див.: *Мороз М.* Історик Роман Зубик (1902–1941) // Український історик. — 1995. — № 1–4 (127–129). — С. 268–273. Див. також електронну публікацію: *Бондар О.* Роман Зубик — історик, економіст та громадський діяч // Державний архів Львівської області. Публікація доступна за адресою: <http://www.archive.lviv.ua/materials/publications/articles/roman-zubik-istorik-ekonomist-ta-gromadskii-dijach/>. Автор останньої публікації називає Зубика «чи не єдиним українським істориком, який спробував застосувати досвід французів» (школи Анналів. — *Я. Г.*), і твердить, що його монографія «була визнана провідною на той час французькою школою економічної історії найкращою книгою з даної тематики у Європі», забуваючи сказати, що Зубик як історик сформувався у семінарі Буяка і що саме завдяки цьому семінару можна говорити про будь-які зв'язки чи подібності між працею Зубика і доробком «анналістів».

¹⁶ Біографію Романа Роздольського див.: *Radziejowski J. and Leogrande W.* Roman Rosdolsky: Man, Activist and Scholar // *Science & Society*. — Vol. 42. — No. 2 (Summer, 1978). — P. 198–218; *Грицак Я., Химка Ів.-П.* Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського // *Україна модерна*. — 1999. — Ч. 2–3. — С. 376–413 (стаття доступна за адресою: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Dokumenty/4-HRYTSAK%20Yaroslav,%20HUMKA%20Ivan-Pavlo.htm>). Я також користався з матеріалів англійської, німецькомовної, польськомовної та українськомовної Вікіпедії.

¹⁷ Зберігся спогад матері Роздольського, Ольги, про її разом зі своїм сином Романом візит до Франка в останні тижні життя останнього. Див.: *Спогади про Івана Франка / За ред. М. Гнатюка*. — Львів: Каменяр, 1997. — С. 550–552 (див. особливо С. 551 про настанови, які давав Франко перед самою своєю смертю молодому Роздольському, який якраз у той час закінчував гімназію).

винятком серед українських комуністів, які або виводилися з російського революційного руху, або ж стали комуністами під впливом Першої світової війни і революції 1917 р.) Це, серед іншого, підтверджує факт, що його перша політична організація, яку він створив з учнями української гімназії, носила назву «Драгоманівка». Під час революції він був близьким до більшовизму, а навіть вітав короткотривале встановлення радянської влади у Галичині літом 1920 р. Він був ворогом новопосталої польської держави, але не з перспективи більшості галицьких українців, як держави не-української, а навіть анти-української, а зі своєї власної, комуністичної. Для нього поразкою були не так українські національні змагання — до яких він ставився з певною дистанцією — як провал спроби поширити більшовицьку революцію на Захід, і відповідальність за цей провал почасти несла польська держава, яка завдала поразки Червоній Армії у битві під Варшавою влітку 1920 р.

Від 1921 р. Роздольський перебував у Відні, де поєднував роботу серед комуністичних організацій з навчанням у Віденському університеті. Його докторська дисертація постала на перехресті політичних й академічних зацікавлень. Це була робота на тему «Маркс, Енгельс і проблема недержавних народів» (1929)¹⁸. Він написав її під керівництвом австромарксиста Карла Грюнберга (до речі — одного з хресних батьків повоєнної франкфуртської школи). Робота відображала характерну тенденцію австромарксизму, а власне його намагання інтегрувати національне питання у теорію марксизму. Національне питання було Ахіллесовою п'ятою марксизму, й австромарксисти пробували подолати цю слабкість, не зупиняючись перед критикою Маркса — доказом чого, зокрема, була докторська праця Роздольського.

Слабкість марксизму у національному питанні мало виразний практичний вимір. Це, серед іншого відобразилося у складних стосунках між українським національним марксизмом зразка Скрипника, Шумського та КПЗУ, з одного боку, та Сталіним і його кишеньковим Комуністичним інтернаціоналом, з другого. Роздольський був активним учасником цих дискусій, і підтримував своїх українських колег з КПЗУ — т. зв. «васильківців». Однак сам до КПЗУ він формально не належав, оскільки був виключений з неї у 1924 р. за порушення дисципліни — відмову покинути наукову роботу у Відні й повернутися до Львова й взятися до партійної праці. Пріоритети Роздольського мали інтелектуальний характер, і як дослідник марксизму він втішався високою репутацією серед лівих кіл як на Заході, так і на Сході. Доказом цього був, серед іншого, факт, що у 1926–1931 рр. Роздольський був членом-кореспондентом московського Інституту Маркса й Енгельса, яким керував інший відомий марксист і біограф Маркса Давід Рязанов. Роздольський збирав архівні матеріали для повного академічного видання творів Маркса й Енгельса (*Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA)) аж поки цей проект не був закритий Сталіним у 1931 р.

Роздольський був вимушений покинути Відень у 1934 р., після встановлення там профашистського режиму Дольфуса, і повернутися до Львова. Тут його

¹⁸ *Rosdolsky R. Das Problem der geschichtslosen Völker bei K. Marx und Fr. Engels. — Wien 1929. — S. 81* (Dissertation an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien).

прийняв на роботу спочатку як стипендіата, а потім як асистента Францішка Буяк. Ми не знаємо багато про обставини, за яких він одержав цю посаду — єдине, що ми знаємо, що Буяку довелося переборювати спротив керівництва тодішнього університету¹⁹. Темою своєї праці у семінарі Буяка Роман Роздольський обрав історію панщини за австрійських часів²⁰. Не відомі достовірні пояснення, чому Романові Роздольському, на той час уже зрілому ученому, після захисту одної дисертації у Відні довелося писати ще одну, на той раз у Львівському університеті. У кожному разі, ця робота мала драматичну історію: підготовлена на її основі книжка уже була в друкарні²¹, коли у вересні 1939 р. до Львова прибула Червона армія, й готовий друкований наклад було знищено. Збереглися тільки один примірник другого тому (що був збіркою документів різними мовами) й окремі фрагменти з першого, аналітичного, тому. На щастя, Роздольському вдалося відновити цю працю по війні, на еміграції у США, й видати повністю у Варшаві у 1962 р.²².

Видрук цієї праці у комуністичній Польщі став можливим завдяки старим, передвоєнним зв'язкам, що виводилися зі Львова. Зокрема, у Варшаві тоді знаходився Людвік Гасс, учень Буяка та Роздольського. Хоча Гасс був євреєм, факт, що його вчителем був Роздольський, дозволяє його теж віднести, бодай почасти, до «українського виміру школи Буяка». Він народився у листопаді 1918 р. у Станіславові, якраз тоді, коли місто під владою ЗУНР. Як і Роздольський, у міжвоєнній Польщі Гасс був не-сталінським комуністом. Через це був заарештований з приходом Радянської влади у 1939 р., засуджений на 8 років таборів та дожиттєве заслання, яке провів у Комі АРСР, аж поки не був звільнений за амністією у 1953 р. Він повернувся до Львова, а у 1957 р. йому було дозволено виїхати до Варшави. Там він відновив перервані війною студії на історичному факультеті Варшавського університету, де зблизився з учасниками Клубу Кривого Кола — лівих нонконформістів. У 1965 р. був знову заарештований за (ніби то) допомогу у написанні відомого Відкритого листа Яцка Курона і Карла Модзелевського. Його звільнили, однак за рік, і підставою його звільнення стала (як ми знаємо тепер з документів польського Інституту національної пам'яті) його згода співпрацювати зі польською Службою Безпеки. Помимо цієї співпраці, йому не давали дозволу завершити свої докторантські студії, і він довгий час утримувався з гонорарів за статті, що писав під псевдонімом для журналу католицьких лібералів «Więź», а також за рецензії, які він писав для

¹⁹ Цю деталь з біографії Роздольського подаю на підставі першокласної статті Roman Rosdolsky у німецькомовній Вікіпедії. Її великим достоїнством є те, що вона щедро цитує документи і праці, до яких я не маю доступу.

²⁰ Збереглися детальні щомісячні звіти Роздольського Буякові про працю в архівах та написання чергових розділів докторської дисертації від 1 жовтня 1938 до 31 березня 1939 р. Див.: Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiór rękopisów, rksp. 7510, s. 46–51.

²¹ Збереглися два листи Роздольського до Буяка, написані за декілька тижнів до початку війни, де він повідомляє про свою працю над коректою книжки. Див.: Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiór rękopisów, rksp. 7510, s. 46–51.

²² *Rozdolski R. Stosunki poddańcze w dawnej Galicji: W 2 t.* — Warszawa: PWN, 1962.

«Kwartalniku Historycznym»²³. Як історик, Гасс не продовжив той напрямок досліджень, який представляв семінар проф. Буяка: він був знаний у першу чергу зі своїх досліджень історії польського і російського масонства.

До «школи Буяка» належав ще один український історик, В'ячеслав Заїкін (1896–1941). Уродженець Слобожанщини, він закінчив Харківський університет у часи революції (1918 р.), а після її завершення, замість прийняти запрошення працювати при Харківському інституті народної освіти, нелегально перебрався через польсько-радянський кордон й осів у Варшаві. Декілька років він працював у Варшавській російській гімназії, підтримуючи водночас контакти з українськими інституціями, аж поки у 1931 р. не переселився до Львова. У 1937 р. він записався до семінару Буяка, де почав працювати над докторською працею еволюцію панщини на російських землях від Х до XVIII ст.²⁴. Однак йому не вдалося завершити роботу на дисертацію: після приходу радянської влади він був заарештований НКВС 22 березня 1940 р., а літом 1941 р. був розстріляний²⁵.

Школа Буяка після Буяка

Доля трьох українських істориків, що належали до школи Буяка, та учня одного з них, Людвік Гасса, як у каплі води показує трагічність розвитку української історичної науки у першій половині ХХ ст.: усі вони зазнали арештів й ув'язнення, двоє з них були розстріляні, а решта двоє — Роздольський і Гасс пережили, відповідно, нацистські і радянські концтабори. Але якщо відійти від їхніх біографій, а зосередитися на їхньому доробку за час перебування у семінарі Францішка Буяка, то легко виявити одну спільну рису: усі вони — навіть Роман Зубик, який був переконаним націоналістом, — у своїх працях виходили за рамки національної парадигми.

Значною мірою це відображало наукові уподобання керівника семінару, до якого вони належали: помимо того, що Буякові не були чужі національні почуття, а його антисемітизм наближав його (як думають декотрі) до поглядів ендеції, впливи польського націоналізму не простежуються на його наукових працях. Його праці, як і роботи учасників його семінару, написані виразно поза національною парадигмою. Два фактори, правдоподібно, відіграли важливе значення у становлення Буяка як вченого: його селянське походження і його приналежність до краківської інтелектуальної традиції. Його селянське походження проглядається у багатьох моментах його біографії, зокрема у його багатій на матеріал і спостереження міні-монографії про його рідне село²⁶ та інших працях, присвячених цивілізаційним змінам, через які перейшли західно-галиць-

²³ Одна зі статей Гасса у «Więzi» була написана на захист Буяка, проти звинувачень його у польському націоналізмі. — Див. примітку № 11.

²⁴ Див. звіти Заїкіна Буякові про працю в архівах та написання чергових розділів докторської дисертації. — Див.: Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiór rękopisów, rksp. 7510, s. 90–95.

²⁵ *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. — Київ: Критика, 2011. — 107–141.

²⁶ *Buajk F.* Maszkienice, wieś w powiecie Brzeskim. Osobny odbitek z XLI tomu Rozpraw Wydz. Hist.-filozof. Akad. Umiej. w Krakowie.

кі села у другій половині XIX — початку XX століття²⁷. Оскільки Буяк сам був продуктом тих змін, то ці праці певною мірою написані на основі власного досвіду. Як селянський син, він зумів зберегти певну відстань до польського національного руху, бо, зокрема, свідомий був тієї великої прірви, яка відділяла польських патріотів від польських селян (виразом чого, серед іншого, була Мазурська різня 1846 р.).

Краківська ж консервативна історична школа першою започаткувала традицію радикальної ревізії польської історії. З часів Лелевеля, польська історіографія була сфокусована на національному питанні, зокрема на причинах розділів Речі Посполитій та польських повстаннях XIX ст. На відміну від цього напрямку, наприкінці 1890-х років у Кракові постало нове покоління, котре, як і творці школи «Анналів», пробувало заатакувати домінування національно-політичної історії, перенісши головний наголос своїх досліджень на соціальну, культурну й економічну історію. Буяк належав до цього покоління. Однак попри своєї плодovitої кар'єри, він ніколи не зміг дістати професорської позиції у Краківському університеті. Про його переїзд до Львова говорили як про втечу. Біограф Буяка пов'язує його науковий успіх власне зі Львовом: Львів був неконвенційним польським містом, «де високі професійні стандарти поєднувалися з толерантністю до різноманітності і загальною демократичною перспективою»²⁸.

У кожному випадку, Буяку вдалося витворити академічну школу, де приматом були не національно-політичні, а соціально-економічні теми. Власне це привернуло увагу до нього і його середовища з боку школи «Анналів». Французькі історики залучили Буяка і його учнів до відомого міжнародного проекту з історії цін. Метою цього проекту було порівняння динаміки цін між 1500 та 1790 роками у 15-ти найбільших європейських містах, включно зі Львовом²⁹.

Школа Буяка проіснувала до 1939 р. Буякові вдалося пережити радянську і німецьку окупацію, але його школі — ні: вона, включно з його семінаром перестала існувати раз і назавжди. Однак друге, повоєнне покоління школи Анналів продовжувало звертатися до наукового доробку Буяка та його учнів³⁰. Зокрема, Бродель, виступаючи у Варшавському університеті у квітні 1967 р., назвав Буяка «надзвичайним істориком». Він твердив, що Буякові та його школі належить першість у створенні соціально-економічної історії — і що у певних ділянках, зокрема, у дослідженні історії цін, дослідники цієї школи випередили англійських, французьких і німецьких істориків³¹. Броделеві приписують, що

²⁷ *Buajk F. Żmija. Wieś powiatu Limanowskiego* (Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1903); ejusd., *Rozwój wsi zachodnie-galicyskiej w drugiej połowie XIX w. // Bujak F. Z odległej i bliskiej przeszłości. Studia historyczno-gospodarcze.* — Lwów, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1924.

²⁸ *Shelton*. Op. cit. — P. 187.

²⁹ *Hoffman P. T., Jacks D. S., Levin P. A., Lindert P. H. Real Inequality in Europe since 1500 // The Journal of Economic History.* — Vol. 62. — No 2 (June 2002). — P. 330.

³⁰ Зразу після війни у Парижі була видана у перекладі на французьку мову праця Станіслава Гошовського про ціни у Львові: *Hoszowski S. Les prix à Lwow : (XVIe–XVIIe siècles).* — Paris: S. E. V. P. E. N., 1954 (= *Oeuvres Étrangères — École Pratique des Haut Études. VIe Section. Centre de Recherches Historiques*, 1).

³¹ Цит. за: *Shelton*. Op. cit. — P. 220.

він ніби то жалів, що ніколи не вивчив польської мови, бо через це не може прочитати праці Буяка та його учнів³². Зі школою Буяка його познайомив польський історик-марксист Вітольд Куля, праці якого Бродель особливо цинив. Куля хоча й був одним з найсуворіших критиків Буяка і його школи, однак визнавав її високу наукову вартість³³.

Доля самого Буяка після війни склалася досить нещасливо. Він переїхав до Кракова, але його не допустили до викладання у Ягеллонському університеті, і він викладав у місцевій сільськогосподарській академії. До смерті його дружини додалася трагічна загибель його сина. Він доживав віку самотньо у відомій «Пігоньувці» — професорському будинку-готелі Ягеллонського університету, де й помер у 1953 р.

Доля була милостивіша для більшості його польських учнів³⁴. Його найулюбленіший і найвідоміший учень, Станіслав Гошовський (1904–1987), після війни став професором Торунського університету, і пізніше Вищої економічної школи у Кракові. Учень Гошовського — а «науковим внуком» Буяка — був відомий польський історик-теоретик Ежи Топольський (1928–1998). У самому Кракові довгі роки працювала інша учениця Буяка та його остання докторантка³⁵ Гелена Мадурович-Урбанська (1918–2008). Вона займалася історією Галичини, і під її керівництвом постало декілька першокласних магістерських робіт з соціально-економічної історії Львова. Наприкінці свого життя її найбільшим науковим проектом було написання біографії Буяка. Вона взялася до цієї біографії, щоб довести, серед іншого, що саме Буяк, а не Рутковський, був засновником польської соціально-економічної історії. Її, зокрема, розлютила біографія Рутковського, яку написав Топольський, і в якій той пробував довести протилежне³⁶. На жаль, Мадурович-Урбанська не завершила свій проект, хоча вона надрукувала декілька матеріалів про Буяка³⁷. Вона виховала, однак, відомого

³² Інтерв'ю з Томашом Знанецьким, 30 травня 2012 р. у Кракові.

³³ *Shelton*. Op. cit. — P. 220.

³⁴ Виняток становили Луція Харевичува, котра загинула в Освенцімі у 1943 р., та Гелена Мадурович-Урбанська, яка була ув'язнена у Майданеку, але, на щастя, вижила. Короткий час (1929/30) у семінарі Буяка приймав участь Ігнацій Хігер, батько відомої «дівчинки у зеленому світерку» (див.: *Hoszowski S. Kronika Seminarium Historji*. — S. 592). Він та його сім'я, яким вдалося переховатися і вижити у львівській підземній каналізаційній системі, стали одним з найвідоміших символів історії Голокосту у Львові. Див.: *Chiger I. Świat w mroku. Pamiętnik dziewczynki ojca w zielonym sweterku*. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe. PWN, 2011; а також мою дискусію навколо цієї книжки з Гжегожем Россолінським-Лібе: *My Response to Grzegorz Rossolinski-Liebe // Ab Imperio*. — Казань, 2012. — № 1. — P. 451—456 (український переклад див.: *Моя відповідь Гжегожу Россолінському-Лібе* [режим доступу: <http://www.uamoderna.com/blog/172>]).

³⁵ Інтерв'ю з Яном Малецьким у Кракові 16 вересня 2012 р.

³⁶ *Topolski J. O nowy model historii: Jan Rutkowski, 1886–1949*. — Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1986.

³⁷ Див.: *Madurowicz-Urbańska H. Franciszek Bujak — o nowy kształt historii*. — Kraków : Polska Akademia Umiejętności, Komisja Historii Nauki, 2001. Окрім цитованої вище біографії Буяка, яку написала Шелтон, недавно появилася нова: *Szafranec B. Franciszek Bujak*. — Wydawnictwo Adam Marszałek (2009). Вона, однак, не відзначається ані багатством джерельної бази, ані не наближується за своїм рівнем до предмету самого дослід-

краківського історика, фахівця зі соціально-економічної історії Томаша Знанецького; її семінари відвідував інших визначний краківський історик, дослідник Кракова та Львова Яцек Пурхля³⁸.

З українських учасників семінару Буяка пережив війну лише Роман Роздольський. Йому вдалося вціліти після трьохрічного (1942–45) ув'язнення у німецьких концентраційних таборах. Роздольський по війні опинився у США, проте як колишній комуніст у добі Маккартизму він не зміг дістати наукової чи викладацької праці. Але роки американської еміграції стали водночас роками його найбільшої слави: після віднайдення у 1939 р. праці молодого Маркса «*Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*», від 1948 і до самої смерті у 1967 р. Роздольський займався її аналізом й опрацюванням. Результатом стала його капітальна праця «*Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapital*» (Frankfurt am Main/Wien: Europa Verlag, 1968), яка посмертно принесла йому справді міжнародну славу і була перекладена декількома мовами. Окрім того, вийшли декілька його книжок з історії австрійської Галичини, а також була перевидана його віденська докторська праця про Маркса, Енгельса й недержавні народи. Помимо того, що Роздольський був досвідченим і зрілим істориком уже у 1930-х, успіх до нього прийшов аж у 1960-их — і не був напругу зв'язаний з його участю у семінарі Буяка.

Майже нічого не залишилося зі школи Буяка у Львові й Львівському університеті. У 1960-х роках тут на історичному факультеті сформувалася своя школа, яка займалася аграрною історією Галичини. Як і школа Буяка, вона складалася з науковців різного походження — але за своїм рівнем не дорівнювала науковому доробку Буяка чи Роздольського. Подібно до школи Буяка у Кракові, у Львові збереглася певна тяглість іншої, мабуть найвідомішої української школи — Михайла Грушевського³⁹. Як у випадку з школою Буяка у Кракові, чоловім представникам цієї школи — Іванові Крипякевичу, Ярославові Дашкевичу, Ярославу Ісаєвичу — не дали працювати постійно у Львівському університеті. За свідченням Мадурович-Урбанської, Буяк високо оцінював доробок Грушевського і його школи⁴⁰. Однак я не знайшов подібних оцінок щодо Буяка серед «дітей і внуків» Грушевського — тобто представників двох наступних поколінь цієї школи. І тут, на мою думку, не йдеться про національні упередження чи методологічні розбіжності, а радше про певні специфічні умови праці українських істориків під повоєнною радянською владою — у першу чергу про сильну цензуру та свідому ізоляцію та провінціалізацію інтелектуального життя у Радянській Україні.

ження, бо постала з-під пера молоді авторки. Написання біографії Буяка та його школи вимагає досвідченого історика, який сам має досвід дослідницької праці, бажано з тих ділянок, якими займався сам Буяк — такого, як покійна Мадурович-Урбанська — і який тому міг би належно оцінити його науковий доробок. Йоанна Пісулінська готує зараз працю про польське історичне середовище у Львові 1919–1939, але українська тема у ній займає дуже маргінальне місце (лист Йоанни Пісулінської до мене від 21 червня 2012 р.)

³⁸ Інтерв'ю з Яцеком Пурхлею 15 вересня 2012 р. у Кракові.

³⁹ Див.: Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. Харків, 25 серпня 1996 р. Львів, 29 вересня 1996 р. / Ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. — Львів, 1999.

⁴⁰ Інтерв'ю з Томашом Знанецьким, 30 травня 2012 р. у Кракові.

Висновки

Можна вдатися до контрфактуальної історії, й увявити собі, якою був би стан сучасної української історіографії, якби та її частина, що розвивалася у СРСР, не була приречена на цензуру, ізоляцію та провінціалізацію. Нашій уяві тут могло би допомогти порівняння з польською історіографією у ПНР, котра хоч і теж страждала від певних обмежень, однак не до такої міри, що підрадянська українська. У повоєнні роки, аж до падіння комунізму, польським історикам вдалося продовжити й розвинути соціально-економічну історію, історію християнства, польського націоналізму у порівняльному контексті, методологію історії і т. д. — всього того, що бракувало в українському випадку.

Але контрфактуальна історія має один суттєвий недолік: словами Тоні Джадта, «вона забирає останню ланку у ланцюгу історичних подій, стверджуючи, що вона могла би бути іншою, а тоді припускає, що або усі інші ланки теж могли би бути іншими, або ж вони просто не мають значення»⁴¹. Скільки ланок ми мали би усунути, щоб увявити собі більш-менш нормальний розвиток української вітки школи Буяка: брежнєвсько-андропівські «застійні десятиліття» 1970–1980-х років? повоєнний сталінський режим (1944–1953)? нацистську окупацію 1941–1944 р.? радянську анексію 1939–1941 р.? Навіть якщо би Роман Зубик не був розстріляний літом 1941 р. і разом з Роздольським залишився працювати науково працювати після війни у Львові чи Києві, чи їм би дали створити свою власну школу?

До того ж, кожне порівняння кульгає. У випадку ж порівняння української і польської комуністичної історіографії ми припускаємо, що польська була певною «нормою». Насправді, як переконливо показують нові дослідження⁴², випадок ПНР був виразним винятком навіть у масштабах країн т. зв. «народної демократії» Центральної Європи. Зокрема, це добре видно у впливі школи Анналів на комуністичні історіографії цього регіону — ані східнонімецькі, ані чеські, ані угорські історики й близько не мали таких інтенсивних контактів з цією школою (через стажування, спільні конференції і видання), як польські історики у 1960–1970-х роках⁴³.

Історики, які аналізують вплив школи Анналів на історіографію на комуністичні історіографії Центрально-Східної Європи, випускають з уваги факт, що у польському випадку існували інтенсивні контакти з цією школою ще у докомуністичну, міжвоєнну добу. Прикладом цього є школа Буяка. Але ми не повинні забувати, що вона значною мірою теж була винятком, хоча й дуже яскравим, у самій польській історіографії. Подібно, такі історики як Роздольський чи Зубик були винятком в українській міжвоєнній історіографії.

У кожному випадку, історія українського виміру школи Буяка показує один з можливих альтернативних шляхів розвитку (*path not taken*), яким українська

⁴¹ *Judt T. Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century.* — London, 2009. — P. 190.

⁴² *Див.: Kotkin S., with a contribution by Gross Jan T. Uncivil Society and the Implosion of the Communist Establishment.* — New York: A Modern Library Chronicles Book, The Modern Library, 1989.

⁴³ Детальніше див.: *Pomian K. Impact of the Annales School in Eastern Europe // Review. Journal of the Ferdinand Braudel Center.* — Vol. I. — N 3/4 (Winter/Spring 1978). — P. 101–118.

історіографія не пішла ані у міжвоєнну, ані у радянську добу, а власне: повноцінна інтеграція української історичної науки у сучасні історіографічні дискусії. Очевидно, головною причиною, чому ця можливість ніколи не зреалізувалася, був гострий радянський контроль та ізоляція. Але навіть якби цього контролю та ізоляції не було, навряд чи українські історики самі спромоглися піти іншим шляхом — бо вони самі накладали на себе певні самообмеження щодо вибору тем і методології дослідження. Це особливо видно у порівнянні зі школою Буяка. Винятковість цієї школи полягала у першу чергу у виході за межі національної парадигми. Значною мірою, така траєкторія розвитку історіографії уже була задана краківською історичною школою на межі 19 і 20 століть. Але повною мірою вона — як вважає біограф Буяка⁴⁴ — могла зреалізуватися лише після здобуття польської незалежності, коли польські історики змогли звільнитися від тягаря минулого. Їм більше не йшлося про те, щоб роздумувати над причиною поразки національних змагань чи вишукувати історичні аргументи на користь польської незалежності. Відповідно, вони могли відійти від національної парадигми і звернутися до соціально-економічної історії.

Українська історіографія була позбавлена такого люкису. Можна говорити лише про існування у ній певних подібних тенденцій — зокрема, програмну позицію Грушевського на перенесення уваги на «народну історію» чи його зацікавлення соціологією під час його вимушеної еміграції (1919–1924)⁴⁵. Однак після поразки українських національних змагань українська історіографія поза СРСР у цьому відношенні пішла не далі «за Грушевським», а «від Грушевського», звертаючись головним чином до тих питань, які були головними для польської історіографії до здобуття польської незалежності. Ризикуючи певним спрощенням, можна ствердити, що якщо польська історіографія інтегрувалася у головні напрямки розвитку історичної науки ХХ ст., українська історіографія все більше вросла у парадигму ХІХ ст., з її наголосом на національно-політичну історію.

⁴⁴ Див.: *Shelton*. Op. cit. — Passim. Подібну інтерпретацію, чому різні академічні школи вибрали різні траєкторії розвитку, подає Ернест Геллнер. Для нього головна причина полягала у різних умовах політичного життя тих чи інших націй. Див.: *Gellner E. Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma.* — Cambridge, UK, New York, NY, Melbourne, Australia: Cambridge University Press, 1998. — P. 5–10. Ця інтерпретація особливо цікава тим, що у центр свого аналізу Геллнер ставить історичні умови Габсбургської монархії, і що його головний герой — Броніслав Маліновський — виводиться з Кракова. Однак схема Геллнера, на мою думку, більше стосується 19, аніж 20 ст. Окрім того, як виглядає, він не був свідомий того, що академічна культура Кракова розвинула певну традицію дистанції до власної національної культури. Цей аспект проходить також повз увагу автора найновішої біографії Маліновського: *Young Michael W. Bronisław Malinowski. Odyseja Antropologa 1884–1924.* — Warszawa: Wydawnictwo Książkowe Twój styl, 2008.

⁴⁵ Див.: *Шостак І. В.* Внесок Михайла Грушевського у становленні української соціологічної науки // Наукові записки. Історичні науки. Вип. 7. Острого, 2007. — С. 200–220. Стаття дає принагідну бібліографію питання і доступна також за адресою: <http://naub.org.ua/?p=382>. Варто нагадати ще раз, що Буяк ставився позитивно до Грушевського і його наукового доробку — див. вище прим. 34.

У цьому відношенні, український вимір школи Буяка був хоча й цікавою, але дуже маргіальною спробою вийти за рамки історії «для домашнього вжитку». І лише зі здобуттям української незалежності українська історіографія дістала достатні умови перетворити цю маргіальну течію у головне річище свого розвитку. Чи і наскільки їй це вдалося, є предметом іншої розмови.

Історія української літературної мови Івана Огієнка і «ми»

1. Кілька слів про Івана Огієнка — митрополита Іларіона

Іван Огієнко, що, без сумніву, є одним із найвидатніших дослідників історії української мови, народився 2 (15) січня 1882 року в містечку Брусилів на Київщині і був наймолодшою дитиною у багатодітній родині¹. На другому році його життя помер його батько, родина залишилася бідною. Після закінчення фельдшерської школи Огієнко працював у психіатричному відділенні київського військового госпіталю помічником лікаря, і тоді відбувалося його українське «пробудження». 1903 року він вступив на медичний факультет Київського університету Святого Володимира, проте невдовзі він на історико-філологічний факультет, де опинився під впливом провідних українців свого часу, зокрема професора Володимира Перетця. Водночас Огієнко співпрацював з київською «Просвітою» та з Українським науковим товариством у Києві, де був у контакті з провідними українськими діячами цих часів, наприклад, з Михайлом Грушевським, Борисом Грінченком, Агафангелом Кримським та Євгеном Тимченком. Невдовзі сам Огієнко почав відігравати провідну роль в українському русі. Водночас він опублікував свої перші мовознавчі й філологічні праці, зокрема «Історичний словник української граматичної термінології» 1908 року².

У своїй сумнозвісній книжці про «Украинское движение какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма» 1912 року Сергій Щоголев розповідав про «патентованнаго украинца г. Огієнка»³:

«талантливый ученикъ проф. Петретца г. И. Огієнко (изъ крест. Киевской губ.) въ началѣ 1911 г. оставленъ, по сообщенію “Рады”, при университетѣ (т. е.

¹ Розширений варіант цієї статті вийде у збірнику Українського Вільного Університету.

² Див.: Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження // Життєписи Великих Українців. — К.: Либідь, 1999. Доступ онлайн: <http://spilka.uaweb.org/library/ohijenko.html>; Його ж. Передне слово: Мова — душа нації: Передмова до видання: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. Доступ онлайн: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm>.

³ Щеголевъ С. Н. Украинское движение какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма. — К.: Типографія И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1912. — С. 217. Доступ онлайн: <http://mnib.malorus.org/kniga/4/>.

професорскимъ стипендіатомъ), підготовляться на професора *по кафедрѣ русскаго языка и словесности*. Очевидно, г. Перетць готує собі співробітника, а со временемъ [sic] и преемника. Вибір не можна не признати вдалимъ. Достатньо прочесть ряд статей г. Огієнка в «Радѣ» під недвусмысленнимъ заголовкомъ «Вчимося рідної мови» (т. е. «Будемъ *изучать* родную мову»), чтобы признати — у него не только задатки, но и рвеніє къ украинизаторской дѣятельности»⁴.

У певному розумінні, Щоголев мав рацію. Попри інтриги Тимофея Флоринського та інших київських російських націоналістів, Огієнко став приват-доцентом Київського університету ім. Св. Володимира, а 1917–1918 р. — професором Українського народного університету.

У серпні 1918 року, за уряду Скоропадського, Огієнко став ректором щойно утвореного Кам'янець-Подільського державного українського університету. 4 січня 1919 року, при уряді Директорії, його було обрано міністром освіти, а згодом міністром ісповідань. 15 листопада 1919 року Огієнко став Головноуповноваженим уряду УНР в Кам'янець-Подільському після евакуації уряду до Тарнова (Польща), проте вже 21 листопада 1921 року він сам з дружиною і трьома малолітніми дітьми назавжди полишив Україну, де залишилися десятки завершених та розпочатих рукописів наукових праць⁵.

У польському Тарнові Огієнко працював в уряді УНР до вересня 1922 року, потім переїхав до Винників, а згодом — до Львова, де викладав українську мову. У травні 1926 року Огієнко став професором церковнослов'янської мови та палеографії на відділі православної теології теологічного факультету Варшавського університету. Через шість років польська влада його звільнила «за спротив полонізації православних студентів». Огієнко заснував у Варшаві науково-популярні щомісячники «Рідна Мова» (1933–1939) та «Наша Культура» (1935–1937), приступив до видання 30-томної «Бібліотеки українознавства» та тритомного збірника «Визволення України», писав низку наукових праць і продовжував свою працю над перекладом Святого Письма українською мовою. 1931 р. університет у м. Брно надав проф. І. Огієнку ступінь доктора філософії за його цінну монографію «Українська мова в шістнадцятому сторіччі та Крехівський Апостол 1560 р.», що вийшла на рік раніше й не втратила своєї наукової вартості донині. Іншими його важливими працями міжвоєнного періоду є: «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925) та «Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків» (1929). Його дванадцятитомна «Історія церковнослов'янської мови» вийшла лише 1950 року, але Огієнко вже працював над нею за міжвоєнної доби. Те саме стосується Огієнкової книжки під заголовком «Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви», що вийшла 1942 року в Празі, та його «Історії української літературної мови», що вийшла 1949 р. у Вінніпезі⁶.

⁴ Там само. — С. 445.

⁵ Див.: *Тимошик М.* Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження; *Його ж.* Переднє слово: Мова — душа нації: Передмова до видання: *Огієнко І. (Митрополит Іларіон).* Історія української літературної мови.

⁶ Там само.

Через три роки після смерті його дружини, в жовтні 1940 року, Огієнко постригся у ченці й прийняв чернече ім'я Іларіон. У тому самому місяці він став архієпископом. 16 березня 1944 року Огієнка було обрано митрополитом Холмським і Підляським православної Варшавської митрополії. У липні того самого року він у складі керівного духовенства Української православної церкви, що діяла на теренах Польщі, виїхав через Словаччину й Австрію до Швейцарії. У вересні 1947 року він на запрошення православної громади собору Св. Покрови у Вінніпезі переїхав до Канади, у серпні 1951 року став «митрополитом Вінніпегу і всієї Канади»⁷.

Огієнко помер 29 березня 1972 року. Його вечечний науковий доробок вражає ще більш, якщо мати на увазі, що він тричі втрачав багато своїх праць: вперше восени 1921 року, коли переїхав з Кам'янця-Подільського до Тарнова, вдруге та втретє на початку й наприкінці Другої світової війни. Огієнко сам пише про ці останні події в «Історії української літературної мови»:

«В вересні 1939 року Варшаву взяли німці, й відразу закрили місячники “Рідна Мова” та “Наша Культура” з їхніми видавництвами, і готове до виходу 82 число “Рідної Мови” вже не появилось. Галичину зайняли совіти, і в Жовкві загинуло не тільки 82-е число “Рідної Мови”, але й зложеное 83-є, зі всіма цінними рукописами, а в тому й праці проф. І. Огієнка: “Безпідметове речення” та “Український наголос”, для яких довгі роки збирався матеріал. В “Бібліотеці Рідної Мови” незабаром мали бути появитися такі вже видрукувані праці І. Огієнка: 1. Складня української мови, том III: Речення й його будова; 2. Український літературний наголос; 3. Життя слів, етимологічно-семантичні нариси; 4. Словник мови “Кобзаря” і 5. Стилiстично-синтаксичні нариси. Усі ці видрукувані праці більшовики попалили разом з цінними рукописами [...]»⁸.

«Надійшло літо 1944 року. Німці силою евакуювали і Холмщину, але бібліотеку й архів проф. І. Огієнка вивезти з Варшави зреклися, й там загинув науковий матеріал для видавництва “Рідної Мови” та “Нашої Культури”. Загинули такі готові до друку праці Ів. Огієнка: 1. Складня української мови, т. IV–V–VI; 2. Українська літературна вимова; 3. Історія українського друкарства, томи II–VI; 4. Мова українських дум; 5. Граматика мови Тараса Шевченка; 6. Мова Метрики Литовської XIV–XVI віків; 7. Мова молдавських грамот XIV–XVII віків; 8. Історія української мови, для якої було зібрано понад півмільйона карток, виписок із найрізніших стародавніх джерел»⁹.

Отже, Огієнкова «Історія української літературної мови» вже була дописана 1944 р., проте загинула в руках радянської армії. Але Огієнко не здався: праця таки вийшла через п'ять років у канадському Вінніпезі. Так, «Історію української літературної мови» можна з цілковитою слушністю вважати передусім плодом міжвоєнного періоду, хоч версія, що вже вийшла в Канаді, напевно відрізнялася від тієї, що загинула 1944 р.

⁷ Там само.

⁸ Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., автор історико-біографічного нарису і приміток М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1995. — С. 270–271. Видання 2001 р. доступне онлайн: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>.

⁹ Там само. — С. 272.

2. «Ми» в Огієнковій «Історії української літературної мови»

Хоча з сьогоднішньої перспективи напевно не можна вважати Огієнкову «Історію української літературної мови» ідеальною книжкою, ця праця відіграла видатну роль у свій час як перша правдива «Історія української літературної мови» у форматі монографії. У певному розумінні вона навіть не є перевершеною до сьогоднішнього дня, тому можна зрозуміти, чому вже у незалежній Україні ця книжка була «рекомендован[а] Міністерством освіти України для використання в навчальному процесі студентами вищих навчальних закладів»¹⁰.

Однак щоб зрозуміти «Історію української літературної мови», не слід забувати, що згідно з Огієнковою передмовою, «Історія української літературної мови» була запланована як «популярна» праця:

«Вивченню історії розвитку української мови я присвятив усе своє наукове життя, з 1905 року починаючи, й написав про це багато різних праць, великих і малих. Ця моя праця — це популярний підсумок їх [...]. У цій праці подаю широкому громадянству все потрібне для пізнання й ґрунтовної оборони своєї мови, як основи народу-нації, що прагне до свого незалежного державного життя. Подаю тут ті відомості, без яких не може обійтися кожен українець, що зве себе свідомим українським інтелігентом»¹¹.

Цей підхід дуже типовий для Огієнка, що писав 1935 р. і 1959 р.:

«Кожен учений мусить пам'ятати, що ясний і простий стиль — то найкращий стиль, а “популярний” виклад — то найцінніший виклад»¹².

«[...] 8. “Інтелігентського” способу думати широка маса мало розуміє. Пам'ятаймо про це, пишучи. 9. “Інтелігентський” спосіб думати шкодить розвиткові нашої загальної культури, бо його розуміє тільки обмежений круг інтелігентних читачів. 10. Кожен працівник пера мусить дбати, щоб у його писаннях панував головню народний спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний. Оце десять заповідей простого й ясного писання для широких мас. Мусимо не тільки глибоко зрозуміти їх, але й втілити їх у себе, тоді тільки зможемо правдиво й корисно служити словом своєму народові. [...]»¹³.

Головний «месидж» своєї «Історії української літературної мови» Огієнко також подав у передмові:

«Сьогодні настав уже час, коли наука становчо й переконливо, з незбитими доказами в руках, голосно твердить, що українська мова — це окрема самостійна мова в слов'янській родині, а коли мова окрема, то окремий і самостійний і носій її, український народ. Наука голосно твердить, що українська мова, як і інші слов'янські мови, зачалася в глибоку праслов'янську давнину, ще задовго до Різдва Христового, і довгими віками зростала й зростає аж до нашого часу. Три східнослов'янські мови, українська, білоруська й російська, зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. “праруської” спільної мови ніколи не було. Зріст українського народу, а з ним і його мови, ніколи не

¹⁰ Там само. — Б. с.

¹¹ Там само. — С. 49.

¹² Огієнко І. Рідна мова / Упорядн., автор передмови та коментарів М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2010. — С. 74.

¹³ Там само. — С. 190.

спинявся й не спиняється, не дивлячись на неймовірні перешкоди, які йому ставила й ставить його жорстока історія. Про все це я й подаю докладно в цій своїй праці»¹⁴.

Одним з найважливіших способів «популяризації» свого стилю Огієнко, без сумніву, вважав ужиток першої особи множини. Насправді, в багатьох своїх працях і, зокрема, в «Історії української літературної мови» Іван Огієнко надзвичайно часто вживав слова «ми», «нас» тощо. Оскільки Огієнкова «Історія української літературної мови» доступна в електронній формі, пошуки всіх форм першої особи множини можна без великих труднощів провести електронним способом. Пошуки сполучень «ми», «мо_» (з нульовим підметом); «мос» (зі зворотньою часткою); «мо,», «мо.»; «мо;», «мо?»; «мо!», «_на» (*нас, нам, нами, наш З*), *_се* (зворотній присвійний прийменник, що стосується першої особи множини) виявили кілька сотень прикладів, при цьому *ми* в них має кілька різних значень. Зокрема, це значення:

2.1. «∅ (1-ша особа множини) = я, автор:»: У десятках речень *ми* — Огієнко як автор, тобто *ми* замість *я*¹⁵:

266: Хто хотів би глибше пізнати історію нашої мови, тому радимо такі праці [...]. 58: Переходимо тепер до опису постання нашої української мови. [...].

2.2. «Ми = ми, науковці»: У багатьох інших прикладах *ми* означає фактично спільноту науковців:

ми: 55: Праслов'янська, ясніше — спільнослов'янська мова — це реальний факт, це мова, що колись дійсно існувала, як мова спільнослов'янського народу, але подробиці якої ми мало знаємо. 79: [...] народну складню ми мусимо досліджувати якнайбільше і все краще й послідовніше з неї переносити до мови літературної. [...] *∅*: 80: Тільки глибоко знаючи живу мову цілої нації, а не окремих її одиниць чи місцевостей, зможемо корисніше творити всеукраїнську літературну мову [...]. *На-*: 59: Уже з IV віку по Христі безперечно вирисовується перед нами український народ [... вказівка на Грушевського], а вже з VI віку бачимо його зовсім ясно.

2.3. «Ми = Ви, читач(і)»: Дуже часто *ми* вживається в значенні «Ви, читач(і)»:

Ми: 140: Як ми вже бачили, нова українська літературна мова творилася спочатку в полтавсько-харківській школі, цебто на Лівобережжі, тепер же до творення її прийшло й Правобережжя, — Шевченко народився (25 лютого) в селі Моринцях [...] *∅*: 81: Як бачимо, літературна мова сприймає від усіх своїх говорів потроху те, що в них найцінніше, або що може збагатити її лексикально чи функціонально. *На-*: 48: Знання історії цього розвою навчить нас також належно шанувати й відповідно творити літературну мову в дальшому житті її. [...]

¹⁴ Огієнко І. Історія української літературної мови. — С.49.

¹⁵ Усі приклади подано за зразком: «сторінка [з видання: Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., автор історико-біографічного нарису і приміток М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1995]: приклад». Про значення вжитку займенника першої особи множини для «націоналізму» див.: Scruton R. The First Person Plural // Theorizing Nationalism / Edited by Ronald Beiner. — Albany: State University of New York, 1999. — P. 279—294 та наведено там літературу.

2.4. «Ми (Ø) = ми всі (тепер)»: Не менш часто *ми* має значення «всі люди». Огієнко залюбки вживає звороти «(ми) маємо», «(ми) бачимо», «ми знаходимо» тощо замість «є». Звороти «до наших часів», «за наших часів», «дійшли до нас» ще підкреслюють перспективу «ми»:

Ми: 73: Отож, наша мова здавна звалася мовою руською, тепер ми її звемо українською. **Ø:** 62: Свого часу російський проф. Будилович у Варшаві, намагаючись довести, що поляки не мають окремої мови, твердив, що язиком звемо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не язик, а тільки наріччя, мова, жаргон. 73: На старих мапах XVII ст. все маємо Україна. [...] **На-:** 49: Наука голосно твердить, що українська мова, як і інші слов'янські мови, зачалася в глибоку праслов'янську давнину, ще задовго до Різдва Христового, і довгими віками зростала й зростає аж до нашого часу. 220: Але в дальших письменників архаїзмів стає все менше аж поки вони, за наших часів, не зникають остаточно[...]. 64: Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської. 53: Ця родословна теорія сильно була зацепилася в науці й сильно поширилася, бо вона блискуча з педагогічного погляду, справді легко й ясно показуючи постання всіх наших мов.

2.5. «Ми = ми, українці» (з давнини): Нарешті *ми*, це у виображенні Огієнка всі спільноти, що уявляються як предки українців, починаючи з VI чи навіть IV ст. н. е. Нищенаведений матеріал складається лише з вибіркових прикладів. Насправді йдеться про сотні зворотів і речень.

Ми: 87: Слов'яни, а в тому числі й ми, довгий час жили по Дунаєві, були в близьких стосунках між собою, а це й робило слов'янську мову загально знаною, літературною всеслов'янською. 67: У всякому разі, в дунайську нашу добу ми сусідували з сербами, а не росіянами. 84: Християнство в Україні відоме ще з початком IX віку — «Життя Костянтина» найвиразніше свідчить, що року 860-го він, будучи в Херсонесі, знайшов там Євангелію й Псалтиря, «руськими письмени писані», тому треба припускати, що частина потрібних книжок у нас безумовно була ще десь за сотню літ до офіційного охрещення. 60: По цьому ступу постійно товклися різні азійські кочові орди, головно монгольські, з якими ми весь час мусили входити в певні стосунки [...]. 70: Найстарша назва українського народу й його першої держави — *Русь*. Так звали ми себе довгі віки, так звали нас сусіди й чужинці. 92: З найдавнішого часу, як показують наші пам'ятки, ми не мали звички вимовляти чужі слова з *г* та з *ль*, але вимовляли їх по-своєму (цебто й по-грецькому): *Платон, Іларіон, Лонгин, грек, Іспанія, Ірина* (а не *Плятон, Іляріон, Льонгін, грек, Еспанія, Ірена*) й т. ін. **На-:** 48: Українська літературна мова народилася в нас іще в глибоку давнину, ще перед офіційним прийняттям християнства, цебто перед 988-м роком, бо ще перед тим безумовно було вже в нас письменство, а в IX віці були й свої перші переклади. 84: Слово «руський» приймаю тут за полянський, український. **Наше походження:** 70: [*Русь*] Назва ця не нашого походження — її принесло нам одне шведське, варязьке плем'я, *Русь*, що захопило в IX ст. владу над східними слов'янами й заклало тут першу державу. **Наші предки:** 93: Уже Початковий Літопис скаржить, що наші предки любили співати «бісовьскія пісні», а вони напевне були живою мовою. **Наша територія, наша земля, наші землі, наші пограниччя, наш край:**

58: Таким чином, Подніпров'я — це центр нашої найдавнішої території, де поставала наша історія, де витворювалась наша мова. Але народ український займав розлогу землю, куди входили — вживаю пізніших назв — і Галичина, Закарпаття, південна Волинь, а також Подоння. 59: Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубільну людність, жило багато різних народів, наприклад, кімерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Христа), сармати (IV–III віки до Христа), роксолани чи алани, готи (II–III в. по Христі), гуни (IV–V віки), болгари, авари. 60: На півдні тягнувся широкий степовий пояс — середньоазійський степ, що заходив на нашу територію великим клином. **Наша соборна земля:** 73: Цікаво, що в Галичині та в Закарпатті часто звали Наддніпрянщину також Україна, українці, а себе звали русинами; видно, нова назва не швидко ширилася по окраїнах нашої соборної землі. **Вся етнографічна наша земля:** 114: [Україна:] [...] ця назва поширюється й на західні землі, так що вже за гетьмана Івана Виговського [...] охоплює всю етнографічну нашу землю. **Наша держава, наше державне об'єднання:** 63: До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. 72: Ось тому нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, Україна, що пізніш запанувала над іншими. **Національна назва наша, наші національні назви:** 93: Національною назвою нашою за цієї доби було русин або русич (так у «Слові о полку Ігореві» 1187 р.). 99: Національною назвою нашою й за цієї доби було русин, а народ звався Русь. **Наші східні вчителі:** 226: Тяжкі багатовікові кайдани наших східних учителів таки викували нам крицеве слово, але не дали йому вільнолюбних орлиних крил, — їх ми зможемо знайти тільки на Заході! **Наша церква:** 88: Церква наша вже в XI віці бореться з народними піснями, а це вказівка, що вони були, а коли були, то не церковною ж мовою. 229: А це сталося тому, що від самого початку нашої церкви заведено в нас свою власну церковну вимову [...]. **Наша [...] література:** 86: Отож, мовою нашої церкви, а разом із тим мовою й нашої початкової літератури, стала мова «слов'янська». 182: Мало того, Возняк і для давньої нашої літератури правдиво вживає слова «українська». **Наш [...] правопис, наша [...] система, наші старі [правописні] традиції:** 123: Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович і десятки інших видатних наших письменників совісно працюють над створенням нової російської літературної мови, переносячи до неї з Києва і наш словник, і наш правопис, і нашу стародавню систему вимови запозичених чужих слів (без *г* і *ль*) і т. ін. 92: З найдавнішого часу, як показують наші пам'ятки, ми не мали звички вимовляти чужі слова з *г* та з *ль*, але вимовляли їх по-своєму (цебто й по-грецькому): *Платон, Іларіон, Лонгин, грек, Іспанія, Ірина* (а не *Плятон, Іляріон, Льонгін, грек, Еспанія, Ірена*) й т. ін. Це так звана грецька система вимови чужих слів, і власне вона сильно зацпилася в нашій мові за княжих часів, і позостається в народі панівною аж до часу теперішнього. Ця ж наша система була занесена з Києва й на північ, до князівств Новгородського, Суздальського, Московського й ін., і позостається там також аж до наших часів. 98: У цій мові вже багато й слів чужого походження, особливо німецьких, а пишеться їх тільки нашою старою грецькою системою: *Платон, Ірина, Гедимин, Ольгерд* і т. ін. **Наша [...] мова:** 48: Але звичайно роком народження нашої літературної мови вважа-

ється рік 988-й, цебто рік уже офіційного охрещення Києва [...]. Ось тому наша літературна мова напевне вже перейшла свою тисячку літ віку [...]. 91: [...] наша тодішня староукраїнська літературна мова була мовою соборною для всіх наших племен. 49: [XI вік:] [...] вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської. 67: Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А між тим глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. 217: В давнину наша літературна мова вже була справді соборною, але український народ політично розірваний був ще в XIV столітті, а особливо з 1654 року, і тому й наша літературна мова втратила свою соборність. Соборність мови несе за собою й соборність політичної ідеології, цебто творить правдиву націю. А коли є нація, є й міцна літературна мова, покрива для неї. 221: Наша літературна мова живе безпереривно від X століття, живе вже тисячу літ, пройшла довжелезну путь свого розвою, а між тим у нас у сучасній літературній мові від старої мови позосталося зовсім мало. 219: Наша літературна мова пильнує бути чистою, не засміченою непотрібними варваризмами, цебто такими чужими словами, які легко можна віддавати й словами своїми. 221: Безумовно, варто було б пов'язати в історичний спосіб нашу сучасну літературну мову з давньою, і це не протиречило б істоті нашої мови, бож у мові живій народній ще багато архаїзмів.

За словами Огієнка, «ми» в давнину жили по Дунаї в близьких стосунках між собою. Уся аргументація Огієнка, включно з тією, що це зробило слов'янську мову не лише «загально знаною», але навіть «літературною всеслов'янською» — при цьому «ми», мовляв, у «дунайську нашу добу» «сусідували з сербами, а не росіянами» — не має ніяких наукових підстав. Мовляв, «ми» «звали себе» *Русью*, «так звали нас сусіди й чужинці». «Українська літературна мова», мовляв, «народилася в нас іще в глибоку давнину», на що неначе вказують слова про «руські письмена» з Херсонської легенди з «Життя Костянтина». Насправді, це абсурдне твердження, не стільки з огляду на справжній зміст «руських письмен», скільки з огляду на те, що Огієнко в цьому контексті пише про «українську літературну мову», яка напевно постала значно пізніше. «Руський» в Огієнковому розумінні просто читається як «полянський, український», при цьому не ясно, чи *полянський* і *український* слід тут вважати синонімами, тоді як Огієнко таки подає інформацію, що назва *Русь* має чуже походження. Твердження, що «ми не мали звички вимовляти чужі слова з *г* та з *ль*, але вимовляли їх по-своєму (цебто й по-грецькому)», сугерує, що «ми» завжди вимовляли все ідентично, що знову є абсурдним. Те, що «в нас» були переклади Святого письма вже до 988 року, не підтверджено жодними науковими фактами.

Де «ми» жили? На «нашій території», «нашій землі» тощо — одне слово, «в нас». Мовляв, це були «наші землі» вже тоді, коли там мешкали кімерійці, хоча тоді аж ніяк не ясно, що означає локалізація Хозарської держави «на півдні та сході від нас» тощо, проте водночас ідеться про «наші південні степи», що, зрештою, заходили «на нашу територію великим клином».

Щоб доводити історичність української мови (яку не ставлю під сумнів), Огієнко частково спирається на сумнівні докази (що про них ми сьогодні просто знаємо краще; «руські письмена»), частково змішує всі категорії, зокрема мовні

різновиди, що побутували в Давній Русі, і частково оперує з дуже сумнівними термінами — зокрема термін «літературна мова» в його виображенні вживається в надзвичайно розпливчатому значенні. Замість допомогти читачеві зрозуміти мовну історію Давньої Русі, Огієнко веде не тільки «примордіалістичну» полеміку на користь української мови (полеміку, що нам тепер уже не здається потрібною), але і свою власну полеміку з огляду на мовні дискусії ХХ століття, зокрема на правописні дискусії й на його (насправді важливу) діяльність щодо поширення «соборної української літературної мови». Нерідко Огієнко суперечить самому собі. Його модель не спрацьовує.

3. Галичина й галичани

Щоб краще зрозуміти, хто такі *ми* в наративі Івана Огієнка, варто подивитися на Огієнкове виображення галичан на підставі пошуків під сполученнями букв *галич-*, *галицьк-*: Чи галичани також «ми»?

3.1. Галичина з/за середньовіччя:

У головному тексті трапляється чимало речень про середньовічну Галичину. Нижченаведені приклади знову ж становлять лише вибір:

Галичина: 71: Назва Русь з центру посунулася по всіх окраїнах і міцно там зацепилася, наприклад, у Галичині, на Закарпатті, де вперто тримається ще й сьогодні. 94: Горде галицьке боярство було сильно занархізоване, і 14 квітня 1340 року отруїло свого князя Юрія II, що хотів бути незалежним від них; це був тяжкий руйніницький удар, і обезголовлену Галичину того ж року захопила Польща. 94–95: Та року 1386-го литовський князь Ягайло побрався з польською королевою Ядві-[95:]гою й тому поєдналися Литва й Польща з Галичиною та північноукраїнськими землями [...]. 170: Розвій української літературної мови в Галичині йшов уже віддавна іншою дорогою, як в Україні Східній, так само йшов дорогою крутою й тернистою. **Наші галицькі землі:** 86: Згадаймо ще, що в давнину наші галицькі землі сусідували з болгарськими. **Галицьке князівство:** 170: За княжої доби до початку XIV ст. Галицьке князівство чи Галичина належала до соборного українського об'єднання з Великим Князем Київським на чолі, але це князівство завсіди виявляло великі сепаратистичні нахили, на що часто скаржиться Іпатський Літопис. **Галицько-Волинський Літопис:** 91: Найцінніша пам'ятка цього часу — Галицько-Волинський Літопис (в Іпатієвому спискові роки 1201–1292), уже переповнений і живими словами, і живими формами. **«Галицька» мова:** 99: Правда, з року 1340-го, коли Галичина була приєднана до Польщі, вона була тим самим відірвана від Волині та Київщини й підпала, разом із північними українськими землями, Холмщиною та Поліссям, більшим мовним польським впливам. Це було перше розірвання соборности нашої мови, і воно й послужило причиною дальшого великого розходження мови східноукраїнської від західної, т. зв. «галицької».

«Галицьке князівство чи Галичина» в Огієнковому наративі фігурує як земля, що «належала до соборного українського об'єднання з Великим Князем Київським на чолі», але, за словами Огієнка, «це князівство завсіди виявляло великі сепаратистичні нахили». Польське захоплення Галичини й окремих статус Галичини в польському королівстві виображаються як наслідок гордості

галицького боярства. Мовляв, «розвій української літературної мови в Галичині йшов уже віддавна іншою дорогою, як в Україні Східній». Огієнко не без слушності хвалить Галицько-Волинський Літопис як «найціннішу пам'ятку цього часу», але він не дискутує, чи галицько-волинський літопис уже віддзеркалює нібито давню «іншу дорогу» Галичини. Деінде Огієнко пише, що, мовляв, лише події 1340 року призвели до «розірвання соборности нашої мови» й «дальшого великого розходження мови східноукраїнської від західної, т. зв. "галицької"». Огієнко замовчує, скільки з найважливіших джерел для історії української мови надалі походили саме з Галичини або принаймні тісно пов'язані з нею.

3.2. Галичина за ранньомодерної доби:

Галичина: 174: Поміж Україною й Галичиною цілими віками творився штучний неперехідний мур, головно духовний. Велася завжди сильна й уперта агітація проти православ'я, а тому й українці були «схизматиками». 174: Наслідки духового відчуження Галичини від своєї Матері-України через її православність були страшні для Галичини — вона національно сильно відстала. 110: Польське урядове насильство в запровадженні унії змушувало кращі сили втікати з Галичини й інших західних земель на схід, головно до Києва. 170: В Галичині не було таких нівеляційних народних рухів, як то було на Правобережжі та Лівобережжі за час татарщини, Хмельниччини (1648–1657) та Руїни (роки 1663–1687), коли східноукраїнські говірки сильно позатиралися в своїх різницях. 115–116: Оце й є причина, чому в Укра-[116:] іні так мало разячих говірок: вони пообтиралося під час тих довгих мандрівок [...]. Цього не було, скажемо, в Галичині, чому тут і позосталося чимало різних говірок, і то часом таких разячих, як лемківська чи гуцульська, бо людність жила тут споконвіку беззмінне на своїх усе одних місцях. 116: Правобережжя рано ввійшло в близькі й постійні зносини з Україною Західною, головно з Галичиною, а це впливало й на її мову [...]. **Галичани:** 170: Та ще й у другій половині віку XVII-го в усіх історичних рухах Хмельниччини й далі Руїни галичани брали малий уділ, а це дало змогу їхнім говіркам належно розвиватися та закорінятися. 110: В другому десятилітті XVII віку це втікання сильно збільшилося, й у Києві, при Печерській Лаврі зібрався великий гурт учених діячів, головно галичан. 113–114: [...] в цій канцелярійній мові завжди чимало західноукраїнських ознак, що пояснюються не тільки тим, що в Східній Україні було тоді багато галичан, які втікали від польського релігійного гніту (унія довго [114:] була тут без народу), але й тим, що основою української, т. зв. *актової мови* здавна була в нас мова західноукраїнська, що мала деякі ознаки, спільні з мовою білоруською.

Щодо ранньомодерної доби, Огієнко чомусь конструює якийсь «штучний неперехідний мур, головно духовний» «поміж Україною й Галичиною». Те, що той мур навряд чи існував, навіть видно з Огієнкового наративу, бо якщо «наслідки духового відчуження Галичини від своєї Матері-України через її православність» дійсно «були страшні для Галичини» і якщо вона дійсно «національно сильно відстала», то цілком незрозуміло, чому в «канцелярійній мові» (чиє величезне значення для постання так званої «(простої) руської мови» безсумнівне) «завжди чимало західноукраїнських ознак» і чому «кращі сили» Галичини, що «втікали» «на схід, головно до Києва», мали такий величезний

вплив на культурну й зокрема мовну історію Києв. Зрештою дивує, що Огієнко взагалі не згадує про те, що саме львівська й перемиська єпархії прийняли уніятство найпізніше з українських земель, лише на зламі 18 століття.

Автор слушно аргументує, що саме внаслідок міграцій діалектна розрізненість дуже мала на території південносхідних говорів (вживаю сучасну термінологію) порівняно до південнозахідних говорів Галичини. Не цілком зрозуміло, однак, як Огієнко оцінює цей факт: з одного боку постає образ відсталих південнозахідних земель, з другого Огієнко завважає, що говірки там мали «змогу належно розвиватися та закорінятися». Огієнкове твердження про те, що «Правобережжя рано ввійшло в близькі й постійні зносини з Україною Західною, головню з Галичиною, а це впливало й на її мову» знову ж яскраво суперечить його концепції «неперехідного муру».

3.3. Галичина з / в XIX ст.:

Галичина: 172: Року 1772-го Галичину забрала під себе Австрія. 179: І як це не сумно, але кордон поміж Україною й Галичиною все зростав, бо уніятське духовенство все більше католицилось і тягло за собою й народ, — це т. зв. «святоюрська партія». Був кордон політичний, але виріс ще грізніший духовний кордон від «схизматиків»! 173: Поляки безмірно винародовлювали в Галичині українців, а Рим, завжди опанований поляками, ніколи не заступився за уніятів. 170–171: В Україні, як ми бачили, ніколи не переривалася жива народна течія в розві літературної мови, чого не було в Галичині [...]. 171: І це язичіє, уbrane в форми старого правопису, міцно защепилося в Галичині власне як мова «руська». 176: Москвофільство й полонофільство густою темрявою покривали тоді всю Галичину, і цієї темряви не міг освітити слабенький вогник Шашкевича. І це було тоді, коли в Україні голосно співав уже Т. Шевченко, — але він був «схизматик», тому до його віщої бандури в Галичині не прислухались і він тут якогось ширшого впливу довго не мав. 175: Та нові ідеї таки сунули з наддніпрянської України в Галичину і помалу запалювали окремих одиниць. Три молодих патріотичних священики — Маркіян Шашкевич (1811–1843), Іван Вагилевич (1811–1866) та Яків Головацький (1814–1888) заходилися біля воскресіння живої української мови, як мови літературної, і в Галичині. 173: Помалу поставали в Галичині українські школи, поставала світська інтелігенція, і це власне вона пробудила в Галичині національну свідомість, і поволі потягла за собою й духовенство. Саме духовенство було не в силі відродити Галичину, бо проти цього був Рим, опанований поляками. 180: Високі зразки і літературної мови, і правопису були вже в Україні, але Галичина звичайно на них не погоджувалася й уперто творила своє, хоч і гірше. 159: Але в цей час уже відродилася Галичина, у Львові розпочався національний рух, і наша літературна продукція по цій катастрофі подалася за кордон, і була там аж до 1905-го року. Львів помалу стає осередком українських друків, а разом зі Львовом ще й інші міста в Європі [!!! — *М. М.*], наприклад, Женева, Прага. 180: По катастрофі 1876 року очі всієї Східної України відразу звернулися на Львів, як на можливий осередок культурної української праці в Галичині [не вживається «П'ємонт». — *М. М.*]. 180: До цього часу часописи в Галичині скоро падали, бо не було читачів, тепер же українці зі Сходу стали матеріально підтримувати пресу, науку, громадське й політичне

життя. 236: І з того часу дальший розвиток правопису переноситься до західно-українського народу [! — М. М.], до Галичини. 247: За того часу появилися словники і в Галичині, в більшості як матеріал, наприклад, праці Ів. Верхратського. 168: Власне М. Грушевський з половини 1890-х років був головним зв'язковим між Галичиною та Україною аж до своєї смерті. 183: Переглядаючи літературу Галичини, пересвідчуємось, що тут не було письменника, який глибше зрозумів би вагу соборної літературної мови й закликав би до неї інших. 183: І в Галичині аж до останнього часу (як на Буковині і на Закарпатті) міцно й уперто трималися назви Русь, руський, русин. 183: Та й не було звідки Франкові добре навчатися літературної мови, бо тяжке оточення в Галичині за його часу мовно нікого не окрилювало. 184: Та Франко навбач переконувався, як високо стояла літературна мова в Україні Великій в порівнянні з Галичиною [...]. 185: З такими наголосами говорить у Галичині і селянин, і інтелігент [...]. 186: В Галичині народився цікавий напрям у нашій літературі: писати говірковою місцевою мовою. 187–188: В кінці XIX століття, з 7.IX.1891, й на початку XX сильно зросла еміграція до Канади й Америки з західноукраїнських [188:] земель, а особливо з Галичини, з Буковини та Прикарпаття [...]. **Галичани:** 171: Ще перший губернатор Галичини гр. Перген р. 1773-го писав про галичан: «Вони непевні навіть щодо віри, бо симпатизують з Росією». 183: А Рим ще й досі за три віки ані разу не назвав галичан українцями, але постійно зве їх русинами. 185: Ось чому галичанин звичайно не може правильно читати творів наддніпрянських поетів, а наддніпрянець — галицьких. **Галицькі народні вожді, галицька літературна мова:** 181: Драгоманів з'ясував усю незугарність галицької літературної мови, відсталість мистецьких смаків, усю безпринциповість галицьких народних вождів і їх політики, їх провінціяльну обмеженість у ставленні української справи. **Галицький правопис:** 181: [...] сам Пулюй виправив працю Куліша й Нечуя на галицьке, запровадив також галицький правопис. **Галицька мова:** 181: Але все це нічого не допомгло, як не помогли й писання про галицьку мову й правопис Б. Грінченка, Ів. Стешенка, М. Грушевського й ін. Галичина вперто трималася своєї місцевої мови, думок про всеукраїнську соборну мову розуміти не хотіла, твори Шевченкові особливого поширення тут не мали.

Якщо Польща «захопила» була Галичину після 1340 р., то Австрія 1772 р. «забрала» її «під себе». Згодом Огієнко передусім розповідає традиційні історії про Галичину, що переповнені забобонами, починаючи, принаймні, з праць Бориса Грінченка, Михайла Драгоманова й Івана Нечуя-Левицького¹⁶. Надалі, Огієнко не раз полемізує проти уніатства й католицизму. У контексті протиставлення Галичини й Великої України в XIX ст. взагалі бракує намагання про об'єктивність. Наприклад, Огієнко пише про «москвофільство» й «полонофільство» в Галичині, але майже взагалі не пише про не менш поширене «москвофільство», про «малоросійство» і про «полонофільство» серед підросійських українців. Твердження, нібито «в Україні, як ми бачили, ніколи не переривалася жива народна течія в розвої літературної мови, чого не було в Галичині», можна лише

¹⁶ Див.: Мозер М. Український П'ємонт? Де що про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. — Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2011.

назвати сміливою конструкцією, яка має мало спільного з дійсністю. Про заслуги греко-католицького духовенства в історії української мови в Галичині Огієнко пише вельми мало, при цьому все, окрім «Руської трійці» й «слабенького вогника» Маркіяна Шашкевича — «і це було тоді, коли в Україні голосно співав уже Т. Шевченко» — отримує від нього або двозначну, або однозначно негативну оцінку. «Руська трійця», «три галичани патріоти», що в Огієнка стають впрост «українською трійцею», виображається виключно як результат впливів з підросійської України. Деінде Огієнко пише дещо про заснування шкіл і про постання світської інтелігенції в Галичині, але коли непопереджений читач про це дізнається, має дійти дуже сумнівного висновку, нібито в той час, коли в упертій Галичині йшов лише вельми скромний розвиток, в «Україні Великій» всі процеси постання нової української літературної мови проходили однозначно наперед, підтримувалися всім православним духовенством і гальмувалися лише російською імперською політикою. За словами Огієнка, «високі зразки і літературної мови, і правопису були вже в Україні, але Галичина звичайно на них не погоджувалася й уперто творила своє, хоч і гірше».

На таких вельми сумнівних засадах Огієнко надалі «інакше» Галичину навіть до такої міри, що в його наративі «наша [!] літературна продукція» після заборон української мови в Російській імперії «подалася за кордон», нібито Галичина таки не була «в нас», а в реченні «Львів помалу стає осередком українських друків, а разом зі Львовом ще й інші міста в Європі», Львів знову помітно дистанціюється від Києва й інших українських міст, нібито вони не є «в Європі».

Гасло про «П'ємонт» не виступає в Огієнка, натомість Львів називається лише «можливим осередком культурної української праці в Галичині». Огієнко цілком слушно пише про значення великоукраїнського впливу на Галичину. Проте, історія про Кулішевий переклад Біблії не розповідається до кінця: те, що «в Галичині цього перекладу взагалі не читали, бо зробив його “схизматик”, та й Рим заборонив читати видання Бритійського Біблійного Товариства», є в найкращому випадку лише маленькою частиною правди. Це саме можна сказати про Огієнкові слова про роль Івана Пулюя для цього перекладу¹⁷.

Усі галицькі здобутки надалі з'являються в дуже амбівалентному світлі. Коли йдеться про розвиток правопису, Огієнко навіть вживає вираз «західно-український народ». Галицькі словники для нього не більше, як «матеріал» — на цій підставі слід було очікувати, що словників в «Україні Великій» було обмаль, але це напевно не так¹⁸.

Галичанам робиться закид, що, попри їхню гадану політичну вільність, «ніяк не могли підібрати назви для свого народу й його мови», нібито в підросійській Україні це тоді була вже давно вирішена справа. Лише Іван Франко презентується як виняток, що всупереч своєму оточенню, оскільки «перекону-

¹⁷ Див.: Там само. — С. 84–110.

¹⁸ Див.: Moser M. Die Ukrainer auf dem Weg zur Sprachnation // Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. — Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2011. — S. 97–110. = Мозер М. Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер; перекл. з нім. — Київ: К.І.С., 2011. — С. 111–23. Доступ онлайн: <http://r2u.org.ua/forum/viewtopic.php?f=25&t=1891>.

вався, як високо стояла літературна мова в Україні Великій в порівнянні з Галичиною», нарешті встиг покращити свою мову, хоча з поганими «наголосами говорить у Галичині і селянин, і інтелігент», і тому «галичанин звичайно не може правильно читати творів наддніпрянських поетів, а наддніпрянець — галицьких» (Огієнко тут, звісно, нав'язує до полеміки Бориса Гріченка¹⁹). Про галицьку літературу «говірковою місцевою мовою» Огієнко висловлюється несподівано нейтрально, при цьому називає це явище навіть «цікавим».

Назагал, Огієнко однак повторює традиційні забобони про «відсталість», «впертість» і «провінційальну обмеженість» галичан «у ставленні української справи» й, зокрема, щодо мови.

3.4. Галичина в ХХ ст.:

Галичина: 189: А коли російські війська вдерлися в Галичину, вони почали жорстоко відміцати їй за те, що 30 літ (1876–1905) вона була захистом і для східноукраїнського слова. 251: Зв'язки з Галичиною були тоді слабкі, тому використати її наукову термінологію все не вдавалося. А до того наддністрянська наукова термінологія повставала в зовсім відмінні культурні середовищі, чому в Україні вона часто видавалася штучною і незрозумілою. 261: У Галичині правнича традиція в мові також збереглася, тому й тут слід було добре пошукати правничих термінів. 190: [...] з часу проголошення державної самостійності України року 1918-го до неї відразу потяглися зо всіх сторін її розгублені діти: Галичина, Закарпаття, Буковина, емігрантська Канада й Америка. І трапилося третє найбільше чудо над чудами: в Україні народилася соборна всеукраїнська літературна мова! 195: В Галичині так само трапилося чудо над чудами: вона остаточно порвала зо своєю місцевою рутенщицею й стала на шлях мови соборної. 270: Вплив «Рідної Мови» на літературну мову Галичини й усїєї Західної України був показний і сильний. Найперше відгукнулася молодь, і по цілій Галичині потворила «Гуртки Плекання Рідної Мови» за тим статутом, як подала його «Рідна Мова» 1936 року. Молодь у своїх журналах і писаннях явно й рішуче перейшла на нову літературну мову, а за нею пішли й старші. І трапилося небувале чудо: Галичина таки заламалася й пристала до соборної літературної мови! 241: Але ця Харківська Правописна конференція 1927 р. переступила своє завдання: їй доручено було покласти в основу своєї праці академічний правопис, а конференція в багатьох правилах, а головно в правопису чужих слів, відступила від нього; наприклад, конференція прийняла — як компроміс для Галичини — тяжкі й поплутані правила писання *z* і *r* та *l* і *ль*, тоді як Академія наук постановила була писати тільки *z* і *л*. **Галичанин, «галичанин»:** 195: Молоді поети: Богдан Антонич († 1937), Святослав Гординський, Богдан Кравців і ін. не тільки рішуче стали на шлях соборности літературної мови, але в своїх творах реально показали, що навчитися її не так уже трудно й «галичанинові». 207: Таке саме освідчив і Коник, керівник головнауки НКО, галичанин з походження: «У галузі наукового мовознавства провадилося глибоке шкідництво [...]».

У контексті поведінки царських військ у Галичині Огієнко таки згадує про те, що Галичина, мовляв, між 1876 та 1905 рр. «була захистом і для східно-

¹⁹ Див. Мозер М. Український П'ємонт? — С. 110–135.

українського слова». Він також згадує про те, що «правнича традиція в мові також збереглася», хоча насправді правнича традиція передусім була створена наново. Загалом, щодо «наддністрянської наукової термінології», вона, за словами Огієнка, «часто видавалася штучною і незрозумілою» «в Україні».

«Галичина, Закарпаття, Буковина», а навіть «емігрантська Канада й Америка» виображаються в Огієнковому наративі як «розгублені діти», що таки «з часу проголошення державної самостійності України року 1918-го до неї відразу потяглися зо всіх сторін». Неначе тоді потрапилося «чудо над чудами: в Україні народилася соборна всеукраїнська літературна мова!», хоча з другого боку вона, мовляв, завжди існувала.

За словами Огієнка, постання цієї «соборної всеукраїнської літературної мови» стало можливим лише через те, що Галичина «остаточно порвала зо своєю місцевою рутенщицею й стала на шлях мови соборної». Про величезний вплив галицьких традицій на «соборну мову» нема й мови²⁰.

У контексті постання «соборної всеукраїнської літературної мови», цього чуда над чудами, Огієнко не забуває вказати на (дійсно важливу) роль його «Рідної Мови» «на літературну мову Галичини й усієї Західної України» й на значення «Гуртків Плекання Рідної Мови», що їх організував Огієнко. Коли Огієнко пише, що «молодь», а «за нею й старші» «явно й рішуче перейшли на нову літературну мову», коли він додає, що і молоді галицькі поети «рішуче стали на шлях соборности літературної мови», то це чудово віддзеркалює політичну фразеологію тих часів. Це саме стосується його (вже втретє висловлених) слів про «небувале чудо», що Галичина «таки заламалася й пристала до соборної літературної мови!», з додатком, що «навчитися її не так уже трудно й “галичанинові”». Результати харківської конференції 1927 року не подобалися Огієнкові через «компроміс для Галичини», зокрема щодо *г і ль*.

Коли Огієнко цитує зі сталіністської терористичної пропаганди проти української мови, він чомусь вибирає галичанина Кліма Коника, що був розстріляний 1937 року — мабуть, у відповідь на поширені галицькі закиди у напрямку «більшовицьких великоукраїнців».

Підсумовуючи, можна ствердити, що Галичина й галичани — це в Огієнковому виображенні не «ми». Хоча Огієнко пише про «наші галицькі землі», він знаходить там, починаючи вже з середньовіччя, лише гордих, впертих сепаратистів, які аж ніяк не хотіли розуміти те, що Огієнко виображає як самозрозумілу істину: що має бути одна соборна Україна з однією соборною українською літературною мовою і що ця мова має бути саме такою, якою її уявляє саме Огієнко, так що галичан треба «заламати».

4. Висновки

Внаслідок того, що Іван Огієнко намагався писати «популярно», його «Історія української літературної мови» відзначається дуже сумнівним вжитком першої особи множини. У своїй монографії Огієнко створює спільноту «ми», що

²⁰ Див. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. Онлайн: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/galychyna/index_galychyna.html; Мозер М. Український П'ємонт? — С. 128–130.

нібито долає всі часові й соціальні межі й конструюється як споконвічна українська нація зі споконвічною «соборною літературною мовою». Саме цей наратив призводить до чималих величезних непослідовностей і проблем, зокрема й щодо ролі Галичини, яка фактично фігурує як «не ми».

Огієнкову «Історію української літературної мови», всі її вади, всі її забобони і всю її явну й приховану пропаганду, що була зумовлена обставинами середини ХХ ст., не треба просто засуджувати з безпечної перспективи сьогодні. Єдиним дійсно критичним моментом щодо Огієнкової «Історії української літературної мови» є той, що значно кращої монографії на цю суттєву тему все ще не існує²¹. Будь-яка нова «Історія української літературної мови» має усвідомлювати небезпеку, що походить з сумнівних і критичних моментів Огієнкової праці, зокрема її численними анахронізмами й забобонами.

²¹ Див., між іншим: *Moser M. Die Ukrainer auf dem Weg zur Sprachnation*, з багатьма подібними критичними заувагами щодо «Історії української мови» Віталія Русанівського, що, однак, обмежилися ХІХ ст.

Оксана Юркова

Вшанування Патріарха: Реакція на смерть Михайла Грушевського поза межами радянської України

Конструювання ментальних історіографічних мап надзвичайно захоплююча та амбітна задача, до якої українська історіографія лише приступає. Завдання полягає, насамперед, у збиранні даних (на жаль, із цим також є великі проблеми різного характеру) та в їх подальшій обробці, себто опису — поєднанні — інтерпретації й, кінець кінцем, у вписуванні в загальносвітовий (або, вужче, загальноєвропейський) історіографічний процес.

Загалом уявити Україну на ментальній історіографічній мапі міжвоєнної Європи можливо кількома способами. Можна виокремити міста чи країни, де проживали та працювали українознавці українського та/або іноземного походження. Можна позначити їхні зв'язки. Можна відзначити міста чи країни, де діяли українознавчі осередки та українські навчальні заклади. Можна також географічно зафіксувати місце виходу та зони розповсюдження тих або тих українських періодичних і наукових видань, або ж — навпаки — європейських видань, в яких би йшлося про Україну. Поза сумнівом, унаочнити міжвоєнну європейську україністику в усьому її розмаїтті вдасться лише за поєднання всіх можливих методів, коли якнайбільше даних буде накладено на карту шар за шаром.

Однак наразі, якщо зібрати докупи відомі нам українознавчі матеріали міжвоєнної Європи й замапувати їх, історіографічна карта вийде вкрай неповною. Вона, скоріше, нагадуватиме клаптикову ковдру, справлену із шматочків тканин різної фактури, кольору й розміру, причому подекуди із значними дірками — не вивченими питаннями, в тому числі і в хронологічній площині. Ба більше, професійний швець-історіограф без належних даних, яких реально бракує, не знатиме, куди припасувати той або той клаптик певного коліру або розміру, вагатиметься або ж шитиме навмання, і мапа-ковдра ще довго буде неполагоджена.

Зважаючи на ці методологічні проблеми, спробую підійти до укладання уявної багат шарової історіографічної мапи з іншого боку, а саме через зчленоване тематично-географічно-хронологічне дослідження процесу розповсюдження інформації в Європі про одну важливу, хоча й дуже трагічну подію в українській історіографії, яка відбулась в цей міжвоєнний період, вивчення реакції на неї з боку різних освітніх, наукових, релігійних, громадських та

політичних організацій — як українських, так і неукраїнських, а також відклик на неї українців та не-українців поза межами радянської України, і, зрештою, виокремлення впливу цієї події на європейську україністику.

Йдеться про смерть видатного українського історика та політичного і державного діяча Михайла Грушевського, що сталась у Кисловодську 24 листопада 1934 р. Переконана, ні в кого не викличе заперечення ані величинь самої постаті Грушевського, ані його потужний вплив як на вітчизняну історіографію, так і загалом на зарубіжну україніку, ані значний розмір трагедії для світового українства через його втрату. Тому фіксація на ментальній карті Європи всіх подій і публікацій, пов'язаних із вшануванням пам'яті Патріарха української історичної науки та голови першого українського парламенту, буде досить репрезентативною в плані проявлення образу України на цій уявній історіографічній мапі. Адже на смерть М. Грушевського не могли не відгукнутись — в тій чи іншій формі — всі, хто був зв'язаний з українською тематикою. Одразу зауважу, що оскільки нас цікавить міжвоєнний період, то йтиметься про заходи та публікації від смерті вченого у листопаді 1934 р. до 1939 р.

Треба наголосити, що питання вшанування пам'яті Михайла Грушевського за межами радянської України вже було або предметом спеціальних досліджень (загалом досить тематично та географічно вузьких)¹, або розглядалось в контексті культурно-освітньої діяльності українських діаспор у деяких європейських країнах². Найбільше було в цій царині зроблено українським істориком Віталієм Тельваком. На основі виявлених та зафіксованих публікацій (некрологів, некрологічних заміток, інформаційних повідомлень) у польській, чеській, болгарській, французькій, німецькій, англійській та іншій європейській періодиці, В. Тельвак скрупульозного описав численні жалобні зібрання та панахиди, що відбувались у галицьких містах і селах, основні меморіальні заходи, які мали місце у провідних українських наукових осередках Західної Європи, передусім Польщі, а також дав огляд того, як оцінювали М. Грушевського після смерті його сучасники³. Проте ці розвідки, збагачуючи сучасну історіографію значним мате-

¹ Див., приміром: *Серкіз Я. І.* Вшанування пам'яті М. Грушевського галицькою пресою (1934–1935 рр.) // *Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 21–22 грудня 1994 р.* — Львів, Житомир, 1994. — С. 120–121.

² *Павленко В., Павленко Н.* Межвоенная украинская эмиграция в Болгарии // *Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике.* — Кн. 2. — Прага, 1996. — С. 107–120; *Бублик Т. В.* Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20–30-ті роки ХХ століття. — Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997.

³ *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ — 30-ті роки ХХ століття). — К., Дрогобич, 2008. — С. 356–405; *Його ж.* Чеська грушевська ана першої третини ХХ століття // *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* — Вип. 19. — К., 2008. — С. 240–258; *Його ж.* Смерть Михайла Грушевського очима західного світу // *Бористен.* — 2008. — № 4 (202). — С. 27–29; *Його ж.* Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934–1939 рр.) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* — Вип. 13. — Дрогобич, 2009. — С. 176–183; *Його ж.* Відгомони смерті Михайла Грушевського на сторінках львівських видань (1934–1935 рр.) // *Kraków-Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku. Jubileuszowa X Międzynarod-*

ріалом, на мій погляд, далеко не вичерпують проблеми, причому і у фактографічному плані, і у тематично-хронологічній площині, а, отже, тема потребує подальшого дослідження, зокрема через призму ментального історіографічного мапування.

По суті, вшанування пам'яті М. Грушевського в Європі відбувалось на кількох умовних рівнях, що мали досить чітку хронологічну складову, вирізнялись масовістю тих або тих подій / заходів та складом учасників.

До першого рівня я пропоную зарахувати газетні повідомлення про смерть М. Грушевського та газетні некрологи (кінець листопада — початок грудня 1934 р.).

Вшановування видатного українського історика та політичного діяча українськими громадами як на західноукраїнських землях, що тоді перебували у складі Польщі, так і в інших країнах (жалобні зібрання та панахиди) у перші місяці після його смерті можна вважати другим рівнем (грудень 1934 р. — літо 1935 р.).

За певний час з'явилися професійно написані некрологи в українських часописах (грудень 1934 р. — березень 1935 р.), а в українських наукових та просвітніх осередках на еміграції відбувались пропам'ятні Академії, де зачитувалися наукові доповіді про життя та діяльність М. Грушевського; згодом ці доповіді публікувались у вигляді окремих журнальних статей або як спеціальні збірники — і це можна розглядати як третій рівень вшановування (грудень 1934 р. — 1939 р.).

До четвертого я б віднесла відгуки (інформаційні повідомлення, некрологи та статті про М. Грушевського) в іншомовних газетах та часописах (грудень 1934 р. — 1935 р.).

Досить специфічним, але вартим окремого виокремлення є п'ятий рівень — це відзначення дня смерті М. Грушевського у різних календарях та календарях-альманахах (1935–1939 рр.).

Отже, об'єднання всіх цих ментально вибудованих рівнів вшановування пам'яті визначного українського діяча (кожний із яких, між іншим, заслуговує на окреме дослідження), накладання шар за шаром на одну карту й узагальнення всіх набутих даних допоможе нам на виході сконструювати уявлення про Україну на міжвоєнній історіографічній мапі Європи у другій половині 1930-х років. Спеціально зауважую конкретно на даному хронологічному відтинку, бо думаю, що ця уявна історіографічна модель через різноманітні чинники приречена мати свої особливості не лише у межах десятиліть (1920-ті та 1930-ті роки), але й у значно менших хронологічних відрізках.

Про смерть Михайла Грушевського в СРСР оголосили вранці 26-го листопада 1934 р. Тоді в усіх українських газетах, які виходили того дня, та центральних союзних газетах «Правда» та «Известия» були оприлюднені два ідентичні повідомлення. Перше — коротке сповіщення про смерть вченого у Кисловод-

dowa Konferencja Naukowa (20–22 października 2009 roku). Streszczenia referatów. — Kraków, 2009. — S. 16–17; *Його ж.* Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934–1935 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. 14–15. — Дрогобич, 2011. — С. 286–294; *Тельвак В., Яценюк Т.* Смерть Михайла Грушевського на сторінках української закордонної періодики // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Історичні науки». — Вип. 21. — Острог, 2013. — С. 182–188 та ін.

ську (без зазначення дати смерті) від імені Раднаркому УСРР та надзвичайно цинічна постанова того ж таки РНК УСРР про похорон вченого. Ці замітки були набрані дрібним шрифтом та розташовані у «Правді» та «Известиях» на третій сторінці, українські газети знайшли місце цій сумній новині на другій чи четвертій сторінках. Заголовку ці новини не мали, лише «Правда» більшим шрифтом сповіщала: «Помер академік М. С. Грушевський».

Наступного дня, 27 листопада 1934 р. одночасно у центральних радянських газетах — тих самих «Правде» та «Известиях» (на 3-й сторінці) та у київських «Комуністі» та «Вістях ВУЦВК» (на другій сторінці) був надрукований ідентичний (слово у слово!) некролог на смерть М. Грушевського — відповідно російською та українською мовами та без підписів; всюди заголовком слугувало прізвище вченого із ініціалами у траурній рамці. Дрібніші українські газети цей офіційний некролог здебільшого оминули.

У некролозі, хоча й було позначено, що М. Грушевський *«належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України»*, а *«Історія України-Руси»* та *«Історія української літератури»* називались його *«найголовнішими трудами»*, все ж увага переводилась на політичну сторону діяльності вченого. На тлі майстерно закамуюльованого фактичного викладу тогочасної радянської схеми історії України (відповідно до викладеної там концепції, Центральна Рада прийшла до влади за допомогою німецьких багнетів, потім вона була замінена відверто-реакційним монархістським урядом гетьмана Скоропадського, у 1920 р. радянська влада цілковито перемогла, натомість українська контрреволюція зазнала цілковитого краху, а радянська влада розгорнула величезну роботу по відновленню виробничих сил і розвитку української культури) практично половина некрологу була присвячена тому, як історик, який спочатку *«належав до лібералів»*, а потім *«увійшов у партію українських соціалістів-революціонерів і став головою Центральної Ради»*, з часом *«безвідмовно визнав радянський уряд України»*.

Завершувався некролог повідомленням, що М. Грушевський помер в санаторії Всесоюзного комітету сприяння вченим у Кисловодську, що мало б показати, як радянська влада піклувалась про вченого. Останньою стояла помилкова дата смерті — 25 листопада 1934 року (насправді він помер 24 листопада)⁴.

Поза межами радянської України про смерть вченого дізнались також 26 листопада⁵, проте вже ополудні, коли європейські телеграфні агентства, ґрунтуючись на повідомленнях радянських газет, поширили цю сумну звістку. Однак до чисел газет від 27 листопада інформація не потрапила — очевидно, що редакції просто не встигли її розмістити. Натомість 28 листопада перші шпальта всіх українських щоденників поза межами радянської України (у переважній своїй масі вони друкувались у Галичині) були віддані великим редакційним некрологам М. Грушевського, що займали більшу частину або навіть всю сторінку; часто

⁴ Детальніше про це див.: Юркова О. Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 2013. — Вип. 22. — С. 31–54. Режим доступу: http://histans.com/JournALL/pro/pro_2013_22/4.pdf

⁵ На це чітко вказує дата, що стоїть на початку некрологу історика у газеті «Новий час»: «Львів, 26 листопада. Сьогодні в полудне ПАТ [Polska Agencja Telegraficzna, ПАТ. — О.Ю.] принесла з Москви трагічну вістку...». Див.: Проф. Михайло Грушевський: [Некролог] // Новий час. — Львів, 1934. — 28 листопада. — С. 1.

до них додавались портрети померлого. У наступні кілька днів некрологи Грушевського опублікували всі нерадянські українські щоденники та щотижневики, які виходили в Європі.

Ці некрологи, що побачили світ у перший тиждень після звістки про смерть історика, відзначались кількома характеристичними рисами, на яких варто окремо наголосити.

Насамперед, на відміну від сухого офіційного політичного радянського некрологу, численні некрологи на смерть М. Грушевського у нерадянських газетах були написані надзвичайно патетично, із великим емоційним навантаженням. «Вістку цю з великим смутком прийме кожний українець», «велика, незамінна втрата», — писала львівська газета «Діло»⁶. «З безчисленних ударів, що їх завдала доля українській землі в останніх роках, [це] — найтяжчий», — оксентував львівський «Новий час»⁷.

Жаль за померлим підкреслювалась пунктуаційно трьома крапками, знаками оклику та знаками питання у найбільш розпучливих реченнях: «Мимохіть у кожного вирветься з душі тяжке зітхання: адже серед інших умовин Він міг був прожити ще довгі роки й дати нації ще багато-багато. Не дали... Навіть «Історії України» не дали довести поза смерть Богдана Хмельницького. Хто її доведе до наших днів?...»⁸, або ж: «наспіла найболючіша вістка: проф. Грушевського немає в живих!»⁹.

По-друге, для характеристики померлого вживались означення вищого та найвищого ступенів, що посилювались написанням окремих слів з великої літери. Так, газета «Діло» називала М. Грушевського «одним із найвизначніших синів українського народу», «найбільшим сучасним істориком українського народу», «батьком нової української історіографії», «великим Сином Землі Української»¹⁰, а газета «Новий час» — «духовним батьком покоління Українського Зриву», «найбільшим істориком України», «геніальним організатором духовного життя нації», «живим символом єднання українських земель», і навіть «генієм трудящости». Щобільше, в останньому некролозі було двічі застосовано словосполучення «Великий Всеукраїнець», до того ж обидва слова написані були з великої літери¹¹.

Третью ознакою цих некрологів є підкреслення передусім заслуг М. Грушевського як історика та організатора наукового процесу як в Галичині, так і на Наддніпрянщині. Що ж до його політичної діяльності, то зазначалось, що покійний був «відомим політичним і громадським українським діячем», «головою Української Центральної Ради» (звертаю увагу на вживання в цьому конкретному тексті¹² правильної назви посади М. Грушевського, а не романтизованого, проте помилкового означення «перший президент Української Народньої Респуб-

⁶ Михайло Грушевський: [Некролог] // Діло. — Львів, 1934. — 28 листопада. — С. 1.

⁷ Проф. Михайло Грушевський: [Некролог] // Новий час. — 1934. — 28 листопада. — С. 1.

⁸ Михайло Грушевський: [Некролог] // Діло. — 1934. — 28 листопада. — С. 1

⁹ Проф. Михайло Грушевський: [Некролог] // Новий час. — 1934. — 28 листопада. — С. 1.

¹⁰ Див. Михайло Грушевський [Некролог] // Діло. — 1934. — 28 листопада. — С. 1.

¹¹ Проф. Михайло Грушевський: [Некролог] // Новий час. — 1934. — 28 листопада. — С. 1.

¹² Михайло Грушевський [Некролог] // Діло. — 1934. — 28 листопада. — С. 1.

ліки»¹³ чи «голова одновленої Держави Української»¹⁴, чим грішили, приміром, інші). Разом з тим автори некрологів не приховували, що політичну діяльність сучасники «незабутнього вченого і патріота» оцінюють по-різному — подекуди поміж рядків читалося: «не схвалюють», а подекуди й чітко було заявлено про розходження у поглядах і навіть засудження вимушеного покаяння Грушевського та повернення його до радянської України. «Великі його заслуги перед рідним краєм, та є й хиби, — писав паризький щотижневик «Тризуб» на початку грудня 1934 р. — Ми, непримиренні до кінця, ніяк не могли погодитися з тим, що перший голова держави нашої пішов у Канос[с]у... Розійшлися шляхи наші. Та розходження наші судитиме історія. Перед величчу смерти схиляємо низько голови над свіжою могилою найвизначнішої постаті нашого часу»¹⁵.

Четверте, що кидається в очі, це непогане, як для 1934 року, хоча й з покликом на «глухі чутки», ознайомлення із правдивими умовами життя академіка у Москві у засланні та про стан його здоров'я: мешкання у «вогких сутерінах», матеріальні злидні, хвороба очей, допомога в роботі доньки Катерини, яка «доглядає його, читає йому, пише з диктованого»¹⁶.

Нарешті, ці перші некрологи грішили і деякими фактографічними помилками. Услід за офіційним радянським некрологом датою смерті М. Грушевського було вказано 25 листопада. Справді, у чому-чому, а у даті сумніватись якась не випадало: виглядало абсолютно нереальним, що в офіційному некролозі в центральних газетах може бути наведена помилкова дата смерті, а інформація із радянської України від рідних Михайла Сергійовича із позначенням справжньої дати відходу його у Вічність ще за кордон не потрапила. Також у деяких газетах спочатку стверджувалось, що вчений помер у Москві. Вірогідно, це сталось через банальне хибне тлумачення фрази про те, що «із Москви надійшла сумна вістка про смерть Грушевського»: місто, з якого була поширена новина, столиця СРСР і центр розповсюдження всіх новин, було ототожене із місцем смерті. Зрештою, ця помилка була швидко виправлена.

Крім некрологів редакції газет також вважали за необхідне розмістити й інший, досить різноманітний, матеріал, присвячений Грушевському. Тобто тексти та відповідні повідомлення, з'являючись у щоденниках та щотижневиках у кількох номерах поспіль, створювали великий тематичний траурний цикл. Приміром, вже згадувана газета «Діло» одночасно із некрологом у рубриці «Відгуки дня» опублікувала нотатку Галактіона Чіпки (Романа Купчинського) «Грушевський», що також відзначалась високою емоційною напругою:

«Ех, не здаємо собі навіть справи, до чого ми вже докотилися. Голови нашої держави то коротаять на чужині вік у нужді, то падають від замовлених куль на париськім бруку, то чахнуть повільною смертю на далекім засланні.

... Помер у Москві...

¹³ Померла людина — не померла ідея!... Памяті Михайла Грушевського: Промова голови УНДО д-ра Дмитра Левицького на жалібному засіданні членів УНДО у Львові 28 ц[ього] м[ісяця] // Діло. — 1934. — 30 листопада. — С. 1.

¹⁴ [Редакційна стаття] // Тризуб. — Париж, 1934. — 2 грудня. Число 44 (450). — С. 2.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Діло. — 1934. — 28 листопада. — С. 1; Новий час. — 1934. — 28 листопада. — С. 1.

Не було для нього місця в Світській Україні, як не було колись у царській: Дорошенкові, Кальнишевському, Шевченкові, Кулішеві, Костомарову... Боялися великого сліпого старця ті, які його край довели над беріг пропасти, найглибшої, яку знає історія. Та сама історія, яку цей Нестор II списав для свого народу»¹⁷.

Загалом ця надмірна емоційність була відображенням загального пригніченого стану, в якому перебували українські інтелектуальні сили після отримання повідомлення про смерть М. Грушевського. Ось, приміром, як згадував про враження тих днів український історик Олександр Домбровський, тоді студент Львівського університету:

«У зв'язку з особою М. Грушевського в моїй пам'яті залишився на ціле життя один пройнятий чуттєвими рефлексіями спомин. Була половина грудня 1934 р. (тут, вірогідно, автор помилився із датою. — О.Ю.), похмурий день, припорошений міріадами сніжних метеликів. [...] Я ішов до Бібліотеки НТШ [...]. Минаючи Руську вулицю, я завважив чорну хоругов на будинку НТШ. [...] Прийшовши до будинку, я зайшов до кімнати директора Бібліотеки, Володимира Дорошенка, зі запитом: "Володимире Вікторовичу, що сталося... я бачу чорну хоругов на нашому будинку?". Дорошенко глянув на мене і після доброї хвилини відізався гробовим голосом: "Грушевський помер...". Дальші слова немов застигли на його устах. З осіб, які находилися тоді в читальняній залі, пригадую собі Осипа Назарука, редактора "Нової зорі", католицького часопису так званих "западників" [...]. Під стіною недалеко дверей до кімнати директора Дорошенка сидів за столом Михайло Степанович Возняк [...]. По якомусь часі прийшов Іван Крип'якевич [...]. Між присутніми панувала атмосфера суму й пригноблення. Вертаючись з Бібліотеки я [...] снував рефлексії над сумною вісткою про смерть великого історика й думав розгублено над тим, хто докінчить "Історію України-Руси", від доби Хмельниччини до наших часів»¹⁸.

Вже 29 листопада редакція «Діла» розпочала передрук дотичних місць із книги О. Лотоцького «Сторінки минулого», що вийшла за два роки перед тим у Варшаві. Для цих спогадів, названих «Про діяльність Грушевського», редакція не пошкодувала сторінок у трьох числах газети¹⁹.

Продовжували некролігану публікації біографічних нарисів про вченого²⁰; промов або їх переказів на жалобних мітингах, що відбулися у перші дні після смерті М. Грушевського. Наприклад, та ж газета «Діло» 30 листопада 1934 р. опублікувала (знову на першій сторінці) промову голови Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Дмитра Левицького на жалібному засіданні членів УНДО у Львові 28 листопада²¹, а з наступного числа запровадила спеціальну рубрику «По смерті Михайла Грушевського», де впродовж досить довгого часу оприлюднювала інформацію про різні меморіальні заходи

¹⁷ Галактіон Чіпка [Роман Купчинський]. Грушевський // Діло. — 1934. — 28 листопада. — С. 7.

¹⁸ Домбровський О. Спомини. — Нью-Йорк, Львів, Острог, 2009. — С. 41—42.

¹⁹ Лотоцький О. Діяльність М. Грушевського // Діло. — 1934. — 29 листопада. — С. 3; 30 листопада. — С. 3; 1 грудня. — С. 3—4.

²⁰ Михайло Грушевський (Біографічний нарис) // Новий час. — 1934. — 30 листопада. — С. 4; 1 грудня. — С. 4; 2 грудня. — С. 4.

²¹ Див.: Померла людина — не померла ідея!... // Діло. — 1934. — 30 листопада. — С. 1.

пам'яті вченого. Подібну за наповненням хронікальну рубрику «Після смерти професора Михайла Грушевського» мала газета «Новий час», інші видання.

В цих сповіщеннях, властиво, відображений другий рівень вшановування вченого та політичного діяча, виражений у різнопланових громадських та наукових заходах. Завдяки їх ретельній фіксації у пресі можемо скласти на сьогодні доволі повне уявлення про події, що мали місце в Європі у зв'язку із смертю М. Грушевського.

Як видно із звідомлень, пошановування відбувалось у досить традиційних формах: на будинках різних українських установ та організацій вивішувалися жалобні чорні хоругви, від імені цих інституцій розклеювалися клепсидри (оголошення у траурній рамці), мали місце панахиди, траурні сходи, жалобні засідання, Академії пам'яті, бесіди у школах, що часто поєднувались в одній акції.

Ці заходи були досить масовими; вони відбулись практично у всіх містах та більшості сіл Західної України, а також у всіх містах Європи, де більш-менш компактно жили українці. Звісно, масштаб заходів різнився в залежності від кількості населення там або там, проте це не змінювало загального їх настрою. Вшановування почались практично одразу після отримання сумної вістки і продовжувались до літа 1935 року. Звісно, найбільше акцій припадає на перші місяці по смерті М. Грушевського, себто на грудень 1934 р. — січень 1935 р.

Організаторами вшанування виступали передовсім провідні наукові осередки (Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), Український вільний університет у Празі, Український науковий інститут у Берліні, Український науковий інститут у Варшаві), редакції українських газет та часописів, українські політичні партії (УНДО, Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП)), Українська парламентарна репрезентація, українські освітні, громадські та кооперативні організації («Просвіта», «Народна торгівля», «Рідна школа», «Дністер», «Центросоюз», «Маслосоюз», «Карпатія» та багато інших), Союз українок.

На західноукраїнських землях збори відбувались у залах різноманітних українських установ, зокрема у Народних Домах, залах товариства «Просвіти», школах тощо. Зазвичай захід починався із панахиди у церкві, після якої переходили до жалобної Академії, на якій зачитувався реферат (реферати) про життя та діяльність М. Грушевського, потім переходили до жалобної музичної частини і закінчували загальним співом національного гімну. Із рефератами виступали політичні діячі, науковці (історики, літературознавці, етнологи), дуже часто — учні та колеги М. Грушевського, очільники місцевих «Просвіт», вчителі, адвокати, священники.

Одними з перших зібрались на жалобне засідання львівські історики, філософи та правники. У бібліотеці НТШ 30 листопада 1934 р. відбулось спільне засідання Історично-філософської та правничої комісії Товариства. Присутні стоячи (!) прослухали промову заступника керівничого Історичної секції проф. М. Чубатого, який виокремив заслуги М. Грушевського *«як творця новочасної української історіографії, виховника цілої історичної школи та основника Історично-філософської секції»*. Потім вчені обговорювали заходи, які їм варто було би

провести для вшанування пам'яті померлого²² — багато чого надалі було зроблено саме як результат цієї траурної наради.

29 листопада 1934 р. у Сколе з ініціативи філії «Просвіти» був скликаний жалобний мітинг всіх українських товариств (було коло 30 представників від десяти товариств) для вшанування пам'яті проф. М. Грушевського. Чорні прапори на знак жалоби були вивішені на будинку, де містились всі українські установи, та на парохіальній церкві, і провисіли 3 дні. По місту також були розвішані численні клепсидри про смерть *«найбільшого нашого ученого та визначного діяча»*²³.

У Старому Самборі жалобне засідання, на якому були присутні близько ста працівників всіх місцевих культурно-освітніх та економічних установ, відбулось 4 грудня 1934 р. заходом філії «Просвіти». Реферат зачитав адвокат Іван Максимчук. Засідання завершилось співом гімну «Ще не вмерла» та підписанням всіма старосамбірськими товариствами жалобної адреси на адресу НТШ²⁴.

Надзвичайні сходи усіх трьох читалень «Просвіти», що були *«виповнені по береги»*, відбулись у Комарно 9 грудня, присутні заслухали реферати *«про творчість і заслуги помершого проф. М. Грушевського для українського народу»*²⁵.

У Станиславові 9 грудня 1934 р. була проведена жалобна Академія в залі «Народної торгівлі», а 23 грудня відбулась велика повітова Академія, організована «Просвітою». За повідомленням газети «Діло», у театральній залі товариства «Сокіл» того дня зібралось коло 1300 осіб (здається, це перебільшення, але зрозуміло, що людей було дуже багато), ще *«стільки ж пішло додому, бо не могли вміститись»*. Були *«всі бувші старшини, ... представники всіх місцевих товариств, ... виділи всіх 50 читалень з повіту»*. Відкривав Академію голова філії «Просвіти» адвокат Юлій Олесницький, далі читали поезію О. Олеся. Основний реферат про життя, наукову діяльність і значення Михайла Грушевського як державного діяча виголосив член Історичної секції НТШ проф. Олег Целевич. Закінчилась Академія музичною частиною: хор «Думка» під орудою Л. Крушельницького відспівав «У дві пари несуть мари...» і «Журавлі». Академія закінчилась загальним співом «Ще не вмерла»²⁶.

У Радехові 23 грудня 1934 р. жалобний захід розпочався у церкві багатолюдною (*«було приявне все громадянство й інтелігенція»*) панахидою *«за спокій душі блаженної пам'яті академіка Михайла Грушевського»*. Після панахиди відбулось жалобне засідання у великій залі Народного Дому, відкрите головою то-

²² Засідання Історичної секції Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка // Діло. — 1934. — 3 грудня. — С. 2. Розділ «По смерті Михайла Грушевського».

²³ Діло. — 1935. — 4 січня. — С. 7. Розділ «Дописи», повідомлення «По смерті М. Грушевського».

²⁴ Там само. — 2 січня. — С. 8. Розділ «Дописи», повідомлення «Відгомін смерті проф. М. Грушевського».

²⁵ Там само. — 17 січня. — С. 7. Розділ «Дописи», повідомлення «По смерті М. Грушевського».

²⁶ Там само. — 1 січня. — С. 7–8. Розділ «Дописи», повідомлення «Величава академія в пам'ять бл. п. Михайла Грушевського».

вариства «Української Бесіди» у Радехові М. Панасюком, громада заслухала реферат про заслуги та значення акад. М. Грушевського для українського народу²⁷.

В Європі поза західноукраїнськими землями жалобні засідання відбувались здебільшого при українських наукових інституціях та навчальних закладах, через що мали більш академічний характер. Так, 6 грудня у Варшаві в Українському науковому інституті на Академії пам'яті М. Грушевського виголосили промови О. Лотоцький та М. Кордуба.

7 грудня 1934 р. відбулась Академія у Берліні, організували її Український науковий інститут у Берліні та українська громада Німеччини. Вступне слово виголосив проф. І. Мірчук, про М. Грушевського як історика України доповідав Б. Крупницький, про М. Грушевського і його наукову діяльність у Львові розказував З. Кузеля, М. Антонович говорив про М. Грушевського як історика культури. Спогадами про М. Грушевського поділився В. Леонтович²⁸.

Через півтора місяці збори, присвячені М. Грушевському, відбулись у Берлінському університеті. 16 січня 1935 р. їх відвідала численна публіка, в тому числі представники німецького наукового світу, міністерств і преси. Доповіді виголосили проф. А. Пальме та проф. Б. Крупницький, які говорили про науковий доробок історика та значення його праць для німецької науки. Обидва доповідачі звернули увагу на важливість запропонованої М. Грушевським схеми історії східної Європи, яка ще не найшла на заході відповідного признання й оцінки²⁹.

У Празі Український вільний університет провів жалобні збори 22 грудня. Відкривав їх промовою І. Горбачевський, далі виголосили реферати Д. Дорошенко («Грушевський як історик України») та Л. Білецький («Грушевський як історик української літератури»)³⁰. У тій же Празі при практично тому ж складі промовців та тем доповідей (крім Д. Дорошенка та Л. Білецького, що повторили свої попередні доповіді, із спогадами про М. Грушевського виступив чеський вчений Я. Бідло) 27 січня 1935 р. Український академічний комітет при міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці Ліги Націй влаштував жалобну академію у Карловому університеті.

А 14 грудня 1934 р. у Ржевницях біля Праги в українській гімназії була проведена жалобна академія в пам'ять М. Грушевського. Після прочитаного проф. К. Подільським реферату, із спогадами виступив проф. Іван Паливода. Закінчилась акція так само, як і на інших подібних заходах — загальним співом «Вічної пам'яті», «Журавлів» та національного гімну³¹. Таких фактів можна навести десятки.

Велику роль у вшануванні померлого грала Церква; священники (причому як православні, так і греко-католицькі) служили поминальні богослужіння та відправляли панахиди впродовж досить довгого часу. Детальні відомості про ці

²⁷ Там само. — С. 7. Розділ «Дописи», повідомлення «По смерті М. Грушевського».

²⁸ Діло. — 1934. — 11 грудня.

²⁹ Кузеля З. Академія Грушевського в Берлінському університеті // Діло. — 1935. — 30 січня. — С. 3.

³⁰ Див.: Діло. — 1934. — 25 грудня. — С. 6.

³¹ Діло. — 1935. — 22 січня. С. 2. Розділ «З українського життя в Чехословаччині», повідомлення «Академія в пам'ять М. Грушевського у Ржевницях».

численні поминальні відправи на західноукраїнських теренах (на Львівщині, Волині, Тернопільщині, Теребовльщині, Дрогобиччині, Перемишльщині, Прикарпатті, Холмщині тощо) перераховані у вже згаданій студії В. Тельвака³², а ж тут зверну увагу на більш символічні.

2 грудня 1934 р., тобто у першу ж неділю після отримання сумної вістки і фактично на 9-й день по смерті історика з ініціативи Української парламентарної репрезентації у греко-католицькому Архикатедральному соборі св. Юра у Львові було відправлено жалобне Богослужіння з панахидою «за душу першого Голови Української Держави Михайла Грушевського» (назва посади М. Грушевського — за газетою «Діло», де було вміщено повідомлення про панахиду). Незважаючи на те, що рішення про проведення відправи по померлому було прийнято напередодні, собор був вщент заповнений. Попереду сиділи члени Української парламентарної репрезентації на чолі з головою Д. Левицьким, очільники «Просвіти», «Рідної школи», інших українських установ, організацій та товариств. Службу разом з численним духовенством правив о. мітрат Олекса Базюк, а о. Гавриїл Костельник виголосив «високопатріотичну» доповідь, яку закінчив «молитвою за тих усіх українських діячів та рядових членів українського народу, що мусять під большецьким режимом умирати мученицькою смертю, та які навіть не можуть мати християнського похорону»³³.

4 грудня у присутності численної української громади Холма о. мітрат Стефан Грушко відслужив панахиду «за душу бл[аженої] п[ам'яті] Мих. Грушевського» у єдиній у місті церкві св. Івана Богослова³⁴. Ця відправа у рідному місті Грушевського, до того ж проведена українською мовою, варта окремої згадки й через те, що саме у цій православній церкві 16 (28) жовтня 1866 р. Михайло Грушевський був охрещений. Кореспондент газети «Діло» описував панахиду дуже емоційно: «Присутні при запалених братчиками свічках молились зі сльозами в очах за спокій душі Великого Покійника, відчуваючи всією душею, що Холмська земля стратила в особі М. Грушевського свого найбільшого опікуна й покровителя»³⁵.

А 29 січня 1935 р. у Чернівцях поминальні богослужіння за М. Грушевським пройшли одночасно у двох церквах — греко-католицькій і православній³⁶.

Втім, інколи наміри української громади провести панахиди пам'яті М. Грушевського наштовхувались на опір, замаскований притягнутими за вуха причинами. Приміром, коли у лютому 1935 р. філія товариства «Просвіта» у Сяноку на Лемківщині задумала вшанувати пам'ять історика панахидою у парохіяльній греко-католицькій церкві, місцевий парох о. Омелян Константинович відмовився сам і заборонив іншому священику відправляти її через те, що М. Грушев-

³² Тельвак В. Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934–1935 рр. — С. 286–294.

³³ Богослужіння у св. Юрі за душу Михайла Грушевського // Діло. — 1934. — 4 грудня. — С. 1.

³⁴ Холмщина в жалобі // Діло. — 1934. — 15 грудня. — С. 3. Розділ «По смерті Михайла Грушевського».

³⁵ Там само.

³⁶ Діло. — 1935. — 1 лютого. — С. 6. Розділ «Новинки», повідомлення «В пам'ять М. Грушевського».

ський був православним³⁷. Подібну ж відмовку використав у січні 1935 р. і настоятель греко-католицької церкви у Кракові³⁸.

Українські газети, постійно друкуючи повідомлення про різні меморіальні заходи пам'яті вченого, що планувались або вже відбулись, свідомо закликали громадськість наслідувати, і це сприяло поширенню акцій вшанування М. Грушевського та масовості цього руху. До того ж багаті на емоційні метафори та епітети описи вже проведених Академії та жалобних зібрань підказували іншим, яким чином ці заходи проводити. Інколи це проявлялось у досить дотепний спосіб, зокрема через рекламу.

Наприклад, газета «Діло» у своєму рекламному блоці «Новинки» кілька разів повторювала таке оголошення: *«Всі без виїмку. Всі свідомі українці, громадою й одинцем, вшановують тепер, а грядущі покоління завжди згадуватимуть пам'ять Михайла Грушевського, найбільшого нашого історика і творця найновішої історії, першого президента Української Держави, виразника визвольницької й поборницької української ідей. І для того саме всі українці повинні купити собі книжечку про М. Грушевського (коштує лише 50 г. [грошей]) та його портрет (по 70 г. [грошей]), що їх видала тепер наша "Просвіта". Видаток скромний, а пам'ятка прекрасна й цінна та найголовніше змістом своїм дуже виховна»*³⁹. Мало хто міг опиратись таким рекомендаціям.

Поява наприкінці 1934 р. — першій половині 1935 р. в українських тижневиках та часописах авторських професійно написаних некрологів, статей у спеціальних збірниках та брошур із висвітленням різних граней життя та діяльності М. Грушевського свідчила про перехід до умовно третього рівня вшанування вченого. В цих текстах емоційна сторона відходила вже на другий план, натомість чіткіше стало видно автора некролога / статті із його політичними уподобаннями та фаховими зацікавленнями, а також ту джерельну базу, якою той або той автор послуговувався (газети, особисті спогади, тощо).

Так, перше число львівського ілюстрованого журналу історії та побуту «Літопис Червоної Калини» за 1935 р. відкривалось портретом М. Грушевського та нарисом Миколи Андрусяка під промовистою назвою «Михайло Грушевський: Перший Президент Відродженої Української Держави, історик — політик — культурний діяч».

Задекларувавши вже у титулі напрями свого викладу (Грушевський як історик, Грушевський як політик та Грушевський як культурний діяч), М. Андрусяк все-таки найбільше місця віддав власне висвітленню діяльності Грушевського-історика. І це зрозуміло, зважаючи на те, що сам Андрусяк учився у двох найбільш талановитих учнів М. Грушевського — Івана Крип'якевича та Мирона Кордуби. Дещо патетично, але — разом з тим доволі обґрунтовано, перераховуючи основні зацікавлення вченого та його головні праці, — Андрусяк писав: «Як

³⁷ Заборонили вшанувати пам'ять Михайла Грушевського // Діло. — 1935. — 28 лютого. — С. 1.

³⁸ Див.: Тельвак В. Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934—1935 рр. — С. 292.

³⁹ Діло. — 1935. — 3 лютого. — С. 6. Розділ «Новинки», повідомлення «Вже появилася очікувана книжечка»; 15 лютого. — С. 7. Розділ «Новинки».

історик не має Грушевський під оглядом великої ерудиції собі рівного навіть серед чужих... він опрацював історію українського народу на цілому просторі його історичного існування на основі джерел починаючи першими вітками про територію нинішньої України та доповоджуючи її до початків II половини XVII, себто до смерти Богдана Хмельницького»⁴⁰. Заслуги Грушевського-культурного діяча М. Андрусак бачив знов-таки у його науковій діяльності — як визначного багаторічного організатора та керівничого численних українських наукових інституцій та літературно-наукових видавництв.

Доводячи, що Грушевський був послідовний у своєму радикальному народницькому світогляді й, начебто, вважав, що «провідник народу мусить іти за його масами», Андрусак у цьому нарисі пояснював, чи, радше, виправдовував невдачі Грушевського-політика: «Не Грушевський одинокий відповідає за занедбання Центральної Ради в організуванні українського війська, за несправність державного апарату в її часах, за упадок української державності [...]. Грушевський] як політик стояв без сумніву вище від короткозорих галицько-українських політиків, вибивався понад голови придніпрянських політиків, однак в політиці був він радше теоретик, до того народницький принципіаліст. Але в 1917 р. не було нікого, хто б його заступив [...]»⁴¹.

Деякі фактографічні особливості тексту, зокрема наведена неправильна дата смерті М. Грушевського (25 листопада замість 24-го), поєднання грамотного опису посади історика у тексті («в березні 1917 р. обіймає провід першого парламенту відновленої української держави — Української Центральної Ради») із звеличуванням його у титулі («Перший Президент Відродженої Української Держави») дає підстави стверджувати, що при написанні цього тексту М. Андрусак, вірогідно, спирався на дані радянських газет, спогади своїх вчителів та колег, власні враження від прочитаних як історичних, так і публіцистичних праць вченого різних років та опублікованих у Галичині некрологів М. Грушевського.

Водночас не можемо не зазначити надзвичайно цікаве порівняння, вжите М. Андрусак, яке не знаходимо більше в жодному із відомих нам текстів некрологів: це співставлення смерті Михайла Грушевського та гетьмана Петра Дорошенка, чю (Дорошенка) діяльність М. Андрусак, серед іншого, досліджував. Висловлюючи жаль через смерть М. Грушевського, М. Андрусак, завершуючи нарис, зазначив: «Помер цей перший голова відновленої української держави і невсипучий робітник української науки [...] поза її [України. — О.Ю.] межами подібно як колись козацький речник незалежності України гетьман Петро Дорошенко. Помер як страждалець разом із своїм народом за Україну і за свободу слова науки»⁴².

Того ж таки січня 1935 р. у іншому львівському часописі — місячнику літератури, мистецтва, науки й громадського життя «Вістник» опублікував

⁴⁰ Андрусак М. Михайло Грушевський: Перший Президент Відродженої Української Держави, історик — політик — культурний діяч // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1935. — Число 1. — С. 2–3.

⁴¹ Там само. — С. 4.

⁴² Там само. — С. 4.

некролог Володимир Дорошенко. Починаючи його, добрий приятель М. Грушевського перерахував всі значущі іпостасі покійного, наголошуючи, що той був *«виїмково визначна індивідуальність: історик, історик літератури, етнограф, соціолог, публіцист і навіть белетрист, громадський діяч і політик, талановитий організатор, людина незвичайно працьовита»*⁴³. Структурно некролог являв собою короткий нарис життя та діяльності М. Грушевського. Текст свідчив, що автор некрологу був добре обізнаний як із покійним, так і з його працями, зокрема «Автобіографією» 1926 р. та автобіографічним нарисом «Як я був колись белетристом», що з'явився у Києві як передмова до збірки оповідань М. Грушевського «Під зорями» (1928). Цитати з них та виклад основних фактів В. Дорошенко чергував із власними спогадами про зустрічі із М. Грушевським, виявляючи добре ознайомлення не лише із життям вченого на еміграції, а й вже у радянській Україні (тут треба згадати, що М. Грушевський у середині 1920-х років залучив В. Дорошенка до співробітництва у журналі «Україна» та Історичних установах при ВУАН).

Щобільше, текст некрологу дає нам також підстави твердити, що навіть під час перебування у Москві у так званому «вимушеному засланні» у 1931–1934 рр. М. Грушевський та його родина знаходила можливість контактувати із В. Дорошенком та деякими галичанами — приятелями В. Дорошенка. Лише цим можна пояснити добре ознайомлення автора із московськими обставинами життя вченого. Цей зв'язок між В. Дорошенком та родиною М. Грушевського далі існував і після смерті останнього — це доводять добре відомі львів'янину обставини хвороби М. Грушевського у Кисловодську та намагання йому допомогти ліками (*«в Кисловодську, де робили хорому операцію (у нього був карбункул на лопатці), не було навіть примітивних лічних засобів, потрібних при операції, а висланий із Галичини лік ледві чи дійшов на час»*⁴⁴), а також наведена у цьому некролозі правильна дата смерті визначного історика (24 листопада).

Велике значення для поширення інформації про М. Грушевського мала і вже згадувана вище «книжечка за 50 грошів» — в тій рекламі «Діла» йшлося про брошуру Івана Крип'якевича «Михайло Грушевський. Життя і діяльність»⁴⁵. Написана дуже швидко у грудні 1934 р. і надрукована у Львові, брошура розповідала про *«великого історика й першого Президента української держави»*; в ній, крім фальшивого титулу, також повторювалась помилка із датою смерті вченого. Очевидно, І. Крип'якевич тоді послуговувався радянськими газетами як джерелом, проте вже при підготовці некрологу для «Хроніки НТШ» ця помилка із датою смерті була ним виправлена. Однак фактографічно неправильне титулування М. Грушевського «президентом» і далі мало місце, хоча і в дещо «пом'якшеному» стані: *«З вибухом революції 1917 р., — писав І. Крип'якевич, —*

⁴³ *Дорошенко В.* Михайло Грушевський // Вістник: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. — Львів, 1935. — Січень. — С. 44.

⁴⁴ Там само. — С. 49.

⁴⁵ *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський — життя і діяльність. — Львів: Видання товариства «Просвіта», 1935. — 63 с.

[М. Грушевський] переїхав до Києва, став головою Української Центральної Ради й фактичним президентом Української Народньої Республіки...»⁴⁶.

Надалі в україномовних журналах почали з'являтися спеціальні публікації, присвячені вже окремим сторонам діяльності М. Грушевського (Грушевський — літературознавець, Грушевський — політичний діяч, або ж Грушевський про політику, про армію, і т.п.); некрологи та біографічні нариси довідкового плану поступово змінювались тематичними розвідками, чимдалі частіше друкувались різнопланові спогади про вченого і політичного діяча, а також уривки з його праць⁴⁷.

Достеменним свідченням масштабу М. Грушевського як вченого та політичного діяча є непоодинокі публікації некрологів та статей про нього в іноземних іншомовних газетах та журналах, проведення різних заходів із його вшанування в європейських наукових інституціях та навчальних закладах, і це є умовним четвертим рівнем його вшанування. Звісно, найбільшу частину статей у пресі писали українці, і саме ці повідомлення після відповідних перекладів поширювались Європою. Однак не можемо не відзначити певну кількість оригінальних некрологів та студій, підготовлених іноземними вченими і публіцистами, що або безпосередньо контактували із М. Грушевським, або ж були знайомі із його творами та розумілись на його здобутках.

Цьому обзнайомленню іноземних дослідників із доробком науковця сприяла й велика робота, проведена самим М. Грушевським у попередні роки. Навіть після повернення в Україну з еміграції у 1924 р., незважаючи на геть несприятливі обставини, він намагався поширювати свої праці та видання своїх установ далеко за межі радянської України; ще до кінця 1920-х активно листувався із європейськими провідними науковцями, науковими інституціями та бібліотеками; публікував свої огляди та рецензії на праці європейських вчених у підрадянських виданнях і, навпаки, друкував свої студії у збірниках на пошану тих або тих вчених за кордоном. Крім того, окремої згадки варте й обрання М. Грушевського у 1895 р. — членом-кореспондентом Академії наук у Кракові, у 1914 р. — закордонним членом Королівського чеського наукового товариства, а 1919 р. — членом Чеської академії наук і мистецтв, що свідчило про визнання його наукового добутку ще за його життя.

Тож не дивно, що вістка про смерть М. Грушевського пройшла через практично всю європейську періодику. Звісно, що найбільше некрологічних заміток та повідомлень про жалобні засідання українських громад опублікувала польська преса. Більші за розміром та розгорнутіші за викладом дописи належали українським інтелектуалам, зокрема Олександру Лотоцькому (газета «Czas»), Мирону Кордубі (газета «Pion», часописи «Przegląd Historyczny», «Biuletyn Polsko-Ukraiński»), Василю Біднову (часопис «Przegląd Współczesny»), Адріану Копилянському (журнал «Ziemia Czerwieńska»). Про М. Грушевського як про найбільшого сучасного українського історика, видатного наукового і політичного

⁴⁶ Крип'якевич І. Михайло Грушевський (Некролог) // Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1.X.1932 — 21.XII.1934. — Ч.72. — Львів, 1935. — С. 6.

⁴⁷ Огляд бібліографії див.: Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — С. 361–369.

діяча писали й питомо польські дослідники, зокрема Теофіл Еміль Модельський (часопис «Kwartalnik Historyczny»), Пшемислав Домбковський («Przewodnik historyczno-prawny»). А газети «Gazeta Poranna» (Львів — Краків — Рівне) та «Wiek Nowy» (Львів) просто передрукували некрологи з українських газет. Водночас був і нетолерантний щодо пам'яті М. Грушевського відгук у польській пресі, який, за твердженням В. Тельвака, все-таки був самотнім. Анонімний автор газети «Kurjer Lwowski», серед іншого, звинуватив померлого вченого у вживанні в історичних студіях слів «Україна» та «український», що, начебто, сприяло розпалюванню міжнаціональної ворожнечі на сторінках наукових праць, та вказував на нібито фальшування істориком історичних джерел для обґрунтування ненаукових концепцій⁴⁸.

В Чехословаччині про смерть М. Грушевського перші інформації подало празьке радіо 26 листопада 1934 р., а коротку інформацію вже вечірні газети. Наступного дня з'явилися некрологи у впливовій празькій газеті «Lidové noviny», інших щоденниках. На смерть М. Грушевського відреагували і часописи «Český Časopis Historický», «Slovanský Přehled» та «Slavische Rundschau», де у написаних чеськими вченими нарисах історик вшановувався як видатний український науковий і громадський діяч. Писали про наукову працю славного вченого, його заслуги у визвольній боротьбі, порівнювали з «батьком чеської історіографії» «великим чехом» Франтішком Палацьким. Найбільшим був некролог пера проф. Ярослава Бідло у «Slavische Rundschau». Я. Бідло добре знав покійного та був чудово ознайомлений з його науковою спадщиною. Пізніше він розширив свою студію до розміру брошури; ця робота стала першою узагальнюючою працею, написаною про М. Грушевського неукраїнським автором⁴⁹. Ілюстрований чеський тижневик «Pestrý týden» (ч.1 від 5 січня 1935 р.) вмістив фотографію з академії в пам'ять М. Грушевського.

Певного розголосу серед чехословацького громадянства набули й влаштовані місцевими українськими громадами жалобні акції. Про деякі з них йшлося вище, тут же хотілось згадати про ще одну, яка певною мірою виділялась складом учасників. 20 січня 1935 р. у Брно у концертній великій залі Масарикового студійного дому Чехословацьке українське об'єднання при співучасті українських товариств відзначило пам'ять академіка М. Грушевського акцією, що була названа тризною. На заході було багато не-українців, зокрема урядовців з краєвого уряду та найвищого суду, управи міста Брна, ректори Масарикового університету та Господарської лісової академії, представники чехословацько-російського та чехословацько-болгарського об'єднань тощо. Показово, що портрет покійного, виставлений у залі, був покритий терновим вінком та прикрашений тризубом, вишивками і національними прапорами — українським та чехословацьким. Знаменно також, що у виголошеному проф. Антоном Грузою рефераті (чеською мовою) традиційне звеличання М. Грушевського було продовжено:

⁴⁸ Детальніше див.: *Тельвак В.* Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934–1939 рр.). — С. 176–183; *Його ж.* Смерть Михайла Грушевського очима західного світу. — С. 27–29.

⁴⁹ Детальніше див.: *Тельвак В.* Чеська грушевськіана першої третини ХХ століття. — С. 252–254, 258.

покійний був названий «українським велетнем» та порівняний із першим президентом Чехословаччини Томашем Масариком. Завершилась тризна традиційним співом українських пісень⁵⁰.

Численні більші або менші посмертні згадки про М. Грушевського поміщені були в німецькій пресі⁵¹. А присвячена вченому редакційна стаття у «*Völkischer Beobachter*» (10 березня 1935 р.), як писав паризький «Тризуб», «*викликала сильне враження в наукових і політичних колах Німеччини*»⁵². Доклався до меморіалізації пам'яті про М. Грушевського і Український науковий інститут у Берліні, що присвятив 3-й зшиток своїх «Праць» життю та діяльності вченого. Поруч із опублікованими в ньому ґрунтованими на раніше виголошених доповідях статтями Антона Пальме, Бориса Крупницького та Зенона Кузелі, збірка була цінна перекладом на німецьку праці М. Грушевського 1904 р. про схему «російської історії»⁵³.

У Великій Британії багато доклало праці до поширення інформації про смерть М. Грушевського Українське бюро у Лондоні. Саме з його подачі 8 грудня 1934 р. відповідне повідомлення опублікувала газета «*The Times*», де М. Грушевський був схарактеризований як «найбільший і найвизначніший український історик».

Впливовий щоденник російської еміграції — паризька газета «*Последние новости*» 29 листопада 1934 р. вмістила широку згадку про М. Грушевського на літературній сторінці. Прикметно, що Грушевського було названо «людиною, глибоко ворожою Росії», а його «Історію України-Руси» — спробою переглянути всю історію київської та південної Росії з вузько-націоналістичного українського погляду та відокремити її від історії Московщини, що автору згадки видавалось абсолютно неприпустимим. Там же була й цікава інформація про те, що Грушевському радянська влада «за старі заслуги призначили державну пенсію», яку годі знайти в інших тогочасних текстах. Російський тижневик «*Новое слово*», що виходив у Берліні, помістив 2 грудня на першій сторінці замітку про смерть Грушевського під промовистою назвою «Ще одна жертва», через тиждень у тому ж виданні була оприлюднена велика стаття «*Большевики и Грушевский*»⁵⁴.

Були ще неодноразові згадки та статті про М. Грушевського у болгарській, французькій та шведській періодиці, в тому числі науковій — якщо говорити про те, що ми на цей час знаємо. Подальше дослідження європейської періодици цього часу, впевнена, принесе не одне відкриття.

Нарешті, як п'ятий рівень вшанування М. Грушевського можна означити звістки про його дні народження та смерті у досить специфічних періодичних довідково-популяризаторських виданнях — календарях. На західноукраїнських

⁵⁰ Діло. — 1935. — 25 січня. — С. 4–5. Розділ «3 життя українців у Чехословаччині», допис «Свято в пам'ять акад. Михайла Грушевського у Брні».

⁵¹ Див. Діло. — 1934. — 5 грудня. — С. 2.

⁵² Смерть М. Грушевського в німецькій пресі // Тризуб. — 1935. — 24 березня. Число 12 (466). — С. 14–15.

⁵³ Див. Діло. — 1935. — 30 січня. — С. 3

⁵⁴ Див. Відгук у російській емігрантській пресі // Діло. — 1934. — 15 грудня. — С. 5. Розділ «По смерті Михайла Грушевського».

землях календарі та календарі-альманахи були досить поширеними, їх друкували редакції газет, журналів, різні товариства, зокрема «Просвіта». Вони мали вигляд грубих книжкових ілюстрованих томів і зазвичай складались із кількох частин (рубрик) — показника свят (українських, римо-католицьких, греко-католицьких); загальної частини із розповідями про найважливіші в українській історії події й особи; етнографічного блоку із викладом українських народних звичаїв та повір'їв; порад різного характеру — згідно тематичної спрямованості календаря. Всі ці відомості викладались у хронологічному порядку, за місяцями. Звісно, увага спрямовувалась на відзначення роковин тих або тих подій. У будь-якому разі включення до календаря відомостей про народження або смерть певної особи було визнанням її непересічності та залученням до певного історіографічного канону.

Приміром, у виданому у Львові у 1934 р. «Календарі для всіх на 1935 рік» в рубриці «Історичний календар» на вересень лапідарно були позначені такі дати: похорони Б. Хмельницького; обрання гетьманом І. Виговського; смерть гетьмана І. Мазепи, поета С. Воробкевича, драматурга І. Карпенка-Карого; зайняття російськими військами Львова у 1914 р.; перший бій Українських Січових Стрільців із російськими військами, тощо. Також тут було вказано, що 29 вересня 1866 р. «уродився історик Мих. Грушевський». Зауважу, що календар безперечно був надрукований ще за життя вченого, бо серед листопадових подій дати смерті М. Грушевського не було (а там були позначені дні смерті І. Котляревського, М. Лисенка, М. Федюшка (М. Євшана) і день народження О. Кобилянської, дати «більшовицького перевороту в Росії» та «проголошення України республікою» та ін.).

Натомість вже наступного року «Календар для всіх на переступний 1936 рік» дав велику рубрику «Ті, що від нас відійшли...», де найбільше місця було присвячено саме М. Грушевському. У поданій в календарі некрологічній замітці чітко прослідковується вплив опублікованого у газеті «Діло» некрологу (можливо, писав його той самий автор) і звертається увага на всі іпостасі померлого. Наукові заслуги М. Грушевського маркувались означеннями «професор», «член ВУАН», «найбільший історик українського народу», «історик українського письменства», «організатор української науки в Галичині й на Придніпрянській Україні», нарешті вченого називали батьком «нової української історіографії, що виховав цілу плеяду учених і істориків». Політичну діяльність М. Грушевського описували позиції «голова Української Центральної Ради» та «перший президент УНР», і насамкінець узагальнено — «великий політичний і громадський діяч»⁵⁵.

Чернівецький «Календар-альманах “Самостійність”» на 1937 рік, акцентуючи на науковій праці вченого, позначив обидві дати життя М. Грушевського. Календар нагадував, що 29 вересня 1866 р. у Холмі уродився «найбільший український історик, член Української Академії Наук у Києві Михайло Грушевський», а подаючи правдиву дату його смерті (24 листопада 1934 р.), вказував не лише на факт покійного, але й чітко визначав причину його смерті: «*помер у Кисловодську*

⁵⁵ Календар для всіх на переступний 1936 рік. — Львів: Накладом Івана Тиктора. — Львів, 1935. — С. 146–147.

на Кавказі від большевицького знуцання у 68-м році життя український історик Михайло Грушевський»⁵⁶. Подібні згадки дат народження та смерті науковця можемо зафіксувати і в інших календарях, надрукованих в ці кілька передвоєнних років.

Загалом всі ці виділені нами досить умовні рівні вшанування М. Грушевського — як історика у першу чергу, а вже потім як політика і державного діяча — у перші роки після його смерті, масовість та широка географічна складова відповідних публікацій та заходів безсумнівно свідчили про його великий авторитет не лише серед української громади та українських вчених, а й серед європейських дослідників. Гадаю, що деталізоване вивчення практики вшанування у міжвоєнній Європі одного із лідерів українства кінця XIX — першої третини XX ст. має бути продовжене. Фіксація та скрупульозний аналіз всього, що тоді було сказано і написано про М. Грушевського, студіювання складу учасників різних типів вшановувань, їх мотивацій, сценаріїв проведених акцій та їх натхненників, джерел поширення інформації (зокрема, щодо правильної дати смерті М. Грушевського та ґлоریفікованого, але помилкового означення його як «першого президента»), вивчення сутності порівнянь М. Грушевського із іншими політичними, державними та культурними діячами (П. Дорошенком, Т. Масариком, Т. Шевченком, І. Франком тощо) сприятиме розширенню горизонтів нашого уявлення як про українську міжвоєнну історіографію, так і в цілому про історіографію міжвоєнної Європи.

⁵⁶ Календар-альманах «Самостійність». — 1937. — Чернівці, 1936. — С. 216, 219.

Діалог через кордони: українські історики у пошуках автора «Історії русів»¹

За кілька хвилин до полудня 3 жовтня 1926 року під Червоним корпусом Київського університету зупинилося авто з урядовими номерами. З машини вийшов осадкуватий літній чоловік з довгою сивою бородою і відкрив двері жінці. Він помахав рукою натовпу, що зібрався його привітати. Цей жест зустріли оплесками: глядачі, здебільшого студенти, кілька годин чекали на появу старого. В натовпі панувала святкова, радісна атмосфера. «Такий же, старий, енергійний, як і 1917 року. На нього ані час, ані події, ані обставини не впливають», — сказав середніх років чоловік сусіду-студенту. «А ви що, колись його знали?» — спитав студент. «Та... було, молодий чоловіче, все було...» — встиг відповісти чоловік до того, як натовп підхопив їх і поніс до дверей університету. Цим студентом був Григорій Костюк, майбутній літератор і редактор, після Другої світової війни він емігрував у Сполучені Штати і описав цю сцену у спогадах. Його випадковий співбесідник — Володимир Чехівський, прем'єр-міністр уряду незалежної України в 1918–1919 році, один з лідерів Української автокефальної православної церкви в двадцятих роках. А людина, яку так гаряче вітали київські студенти, — Михайло Грушевський, найвидатніший український історик ХХ століття і перший голова незалежної української держави в часи революції 1917 року².

Востаннє київський натовп вітав Грушевського дев'ять років тому, в революційному сімнадцятому. Тоді 51-річний професор Львівського університету, щойно повернувшись з Росії, куди його заслали під час війни, очолив групу молодших послідовників — українська справа перемагала. В березні 1917-го Грушевський став на чолі Центральної Ради. Головування Грушевського припало на дуже оптимістичний і натхненний період української революції, її парламентський етап. Рік 1918-й приніс проголошення української незалежності, але також більшовицьку інтервенцію, німецьку окупацію, громадянську війну, різню і погроми. Парламентський етап закінчився, людям типу Грушевського на

¹ Ця стаття є скороченою та дещо переробленою версією одного з розділів моєї книги «*The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*» (Cambridge, 2012). Я висловлюю щире подяку Миколі Климчукові за її переклад та надану можливість опублікувати його у цій збірці.

² Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. — Едмонтон: КІУС, 1987. — Кн. 1. — С. 186–189.

українській політичній сцені місця більше не було. Йому нічого не лишалось, як виїхати з країни. На еміграції у Відні Грушевський повернувся до своїх академічних занять, перерваних Першою світовою війною і революцією 1917-го.

Часті «зустрічі і прощання» були до певної міри нормою існування і самого Грушевського і української історіографії, яка у перші десятиліття ХХ століття розвивалася «понад кордонами», одночасно і в Російській імперії, і в Австро-Угорщині, а потім у Радянській Україні та Польщі. Грушевський, який народився у Холмі, студював у Тбілісі та закінчив Київський університет, двадцять років викладав історію України у Львівському університеті в Австро-Угорщині. Саме тут він заклав фундамент модерної української ідентичності, створивши для розділеної між двома імперіями країни новий наратив: у 1896–1917 роках вийшли вісім томів його монументальної «Історії України-Руси».

У Відні Грушевський хотів продовжити роботу над своїм центральним твором, який йому вдалося довести до середини ХVІІ століття, але для цього він потребував архівних джерел. Грушевський був не проти повернутися в Радянську Україну, йому здавалося, що там виникли нові можливості для наукової і культурної роботи. Купуючи лояльність місцевого населення, більшовицький уряд оголосив політику українізації. Влада запрошувала Грушевського повернутися при умові, що він не займатиметься політикою. Колишній лідер незалежної України погодився. Він повернувся в Київ навесні 1924 року, його вибрали академіком і доручили створити історичні інституції ВУАН³.

Публічний захід у Київському університеті, який викликав у жовтні 1926-го такий ентузіазм у місцевої інтелігенції і студентства, — це офіційне святкування 60-річчя Грушевського. Багато людей хотіли віддати шану Грушевському як історика і політику, що звільнив українську історію і спробував звільнити українську політику від російського домінування. Багатотомна «Історія України-Руси», головне наукове досягнення Грушевського, стала кульмінацією довгої епохи в українській історіографії, яка почалася «Історією русів». Різниця між цими двома творами не обмежувалася словом «Україна» у заголовку головної праці Грушевського. На концептуальному рівні Грушевський відмовлявся розглядати історію України як частину великоруського історичного наративу, що було кардинальним розривом з підходом, який принесла в модерну українську історіографію «Історія русів». На урочистому засіданні з нагоди ювілею Грушевського, його давній колега і колишній ректор Харківського університету Дмитро Багалій відзначив досягнення Грушевського так: «...Ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії... дивимось на вашу “Історію України”, як на першу монументальну синтетичну працю, що [...] відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усїєї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів...»⁴.

³ Про Грушевського див.: *Прумак Т. М.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. — Toronto, 1987; *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М. Климчука. — К.: Критика, 2011.

⁴ Цит. за: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Едмонтон: КІУС, 1987. — Кн. 1. — С. 190; пор.: *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко.* — К., 1992. — С. 308–425.

Дмитро Багалій та інші українські науковці вшанували Грушевського ювілейним збірником статей у двох томах. Автори фестшрифта писали на теми, якими цікавився або досліджував Грушевський. У двох статтях йшлося про «Історію русів»: Грушевський дуже високо оцінював історіографічне значення цієї пам'ятки і заохочував інших її досліджувати. 1894 року, невдовзі по виході статей Олександра Лазаревського і Василя Горленка про авторство Григорія і Василя Полетик, Грушевський висловив свої погляди на це дискусійне питання. Він не пристав на жоден бік і підтримав компромісну гіпотезу Леоніда Майкова, який доводив, що «Історію русів» міг почати Григорій Полетика, а закінчити його син Василь. «Гадка ця і нам здається взагалі подібною до правди, — писав Грушевський, — хоча для остаточного в'яснення справи треба більш детального студювання «Історії русів»». Серед тих, хто взявся за цю роботу, був Олександр Грушевський, молодший брат Михайла. В 1906–1098 роках він опублікував дві статті про погляди анонімного автора і писав, що головна тема твору — історія народу чи то пак нації. Він добре помічав маркери національних історій: історія народу / нації була лейтмотивом братової «Історії України-Руси»⁵.

Два автори, які подали у фестшрифт Грушевського 1926 року статті про «Історію русів», — Анатолій Єршов і Павло Клепацький. Єршов, співробітник Грушевського по дослідницьких експедиціях в московські архіви, надрукував дуже цікавий темпоральний аналіз термінології і покликань «Історії русів», з якого зробив висновок, що цей твір найімовірніше написано після 1815 року. Саме тоді закінчився Віденський конгрес, після якого в тогочасній європейській політичній думці утвердилося поняття «балансу сил» — цю концепцію постійно згадує анонімний автор. Згідно з Єршовим, найпізніша можлива дата написання «Історії русів» — 1818 рік, який фігурує на титульній сторінці першого відомого списку твору. Висновки Єршова мали дуже велике значення для дискусії про авторство твору. З усіх можливих кандидатів у цю хронологію вписувався тільки Василь Полетика. Але часи, коли кандидатури автора обмежувалися Кониським і двома Полетиками, швидко минули⁶.

Павло Клепацький не погоджувався з Єршовим ні про час написання «Історії русів», ні про її потенційного автора. Клепацький вважав, що пора відійти від старої звички шукати авторів трактату серед людей, згаданих у передмові. Його кандидат на авторство «Історії русів» в тексті не фігурував взагалі, але був добре відомий будь-якому досліднику історії України і Росії XVIII століття. Клепацький назвав нікого іншого, як князя Олександра Безбородька (1747–1799), канцлера Катерини II, найвпливовішого українця при імператорському дворі з часів Теофана Прокоповича, головного ідеолога Петра I. В полтавських

⁵ Грушевський М. Рец.: Леонид Майков. «К вопросу об Истории Русов» // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Том 6. — 1894. — С. 190; Грушевський О. К судьбе «Истории Русов». Эпизод из украинской историографии XIX века // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Т. 19. — № 4. — 1906. — С. 51–70; Грушевський О. К характеристике взглядов «Истории Русов» // Известия отделения русского языка и словесности. — 1908. — С. 396–427.

⁶ Єршов А. До питання про час написання «Історії Русов», а по часті і про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського / Ред. П. А. Тутківський. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 286–291.

архівах Клепацький знайшов листування Олександра Безбородька зі своїм батьком Андрієм, яке переконало його, що молодший Безбородько працював над історією України. Це й була, на думку Клепацького, «Історія русів». Гіпотеза Клепацького прямо суперечила текстуальним знахідкам Єршова, але редактори фестшифта не намагалися узгодити їхні погляди і просто надрукували обидві статті. Розплутувати клубок довелося майбутнім ученим⁷.

Теорія Клепацького, що автором «Історії русів» був Олександр Безбородько, князь та колишній козацький старшина на службі Російської імперії, радикально поривала з попередньою історіографічною традицією. Але з нею виникало дві проблеми. По-перше, Клепацький не знав, що частину матеріалів, які він знайшов у полтавських архівах, вже було опубліковано в середині XIX століття. По-друге, версія Клепацького не була абсолютно новою: цю саму гіпотезу роком раніше висловив Михайло Слабченко, історик права й економіки з Одеси. Клепацький знав про роботу Слабченка на цю тему, але волів його у своїй статті не згадувати. Згодом Клепацький мусив сказати Слабченку, що він якось забув про його попередню роботу. В наступній історіографії безбородьківську гіпотезу справедливо пов'язували передусім з ім'ям Слабченка⁸.

Михайло Слабченко сформулював гіпотезу про авторство Олександра Безбородька в першому томі своїх «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX століття» (1925). У розділі «Шляхетська історіографія» він писав про «Історію русів» як історіографічний інструмент української шляхти в боротьбі за рівні права з російським дворянством. Він скептично ставився до версії, що «Історію русів» могли написати Григорій або Василь Полетики, і завважував, що наявні джерела про це жодним чином не свідчать. Полетики справді збирали історичні матеріали, але це не те саме, що написати історичний наратив, не кажучи вже про твір масштабу «Історії русів». Той факт, що Яків Полетика, онук Григорія, зробив для себе копію «Історії русів» зі списку, відкритого наприкінці 1820-х років, на думку Слабченка, явно свідчив про те, що Полетики не мали нічого спільного з написанням цього твору⁹.

Якщо не Полетики, то хто? Слабченко вважав, що сліди ведуть до Олександра Безбородька. Його гіпотеза спиралася на текстуальні паралелі між «Історією русів» і деякими текстами самого Безбородька. Твір, який привернув увагу Слабченка, вийшов друком у Петербурзі 1777 року. Він називався «Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов». Книжку опублікував Василь Рубан, випускник Київської академії, колишній секретар князя Григорія Потьомкіна

⁷ Клепацький П. Листування Олександра Андрійовича Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — С. 280–285.

⁸ Див.: Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / За ред. В. Заруби. — Дніпропетровськ, 2004 — С. 140. Про Слабченка і його роботи див.: Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882–1952). — Дніпропетровськ, 2004. — С. 47–232.

⁹ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Одеса: ДВУ, 1925. — Т. 1. — С. 103–105.

і видавець деяких перших російських журналів. У вступі було сказано, що завершальний розділ «летописи», який охоплює період з 1734 по 1776 рік, а також опис форм урядування і список посадовців Гетьманату, уклав київський полковник і статс-секретар імператриці Катерини II Олександр Безбородько¹⁰.

Роль самого Рубана у цьому проєкті — упорядник, редактор і публікатор. Він додав географічний опис України і список церковних ієрархів, отриманий від українських друзів. Рубан заявляв, що дістав текст «Краткой летописи», яка закінчувалася подіями 1734 року і була доведена Безбородьком до 1776-го, від свого колишнього викладача по Київській академії архієпископа Георгія Кониського. На цьому дивні паралелі між виданням Рубана та «Історією русів» тільки починалися. Далі Рубан заявив, що текст, який йому передав Кониський, укладали писарі при різних козацьких гетьманах, починаючи від Богдана Хмельницького і закінчуючи Данилом Апостолом. Це твердження явно вплинуло на автора «Історії русів», який зазначив не тільки те, що його текст походить від Кониського, а й те, що серед його джерел — «журналы достопамятностей и деяний национальных» з часів Богдана Хмельницького. «Не нужно здесь писать о тех приключениях, которые малороссийский народ имел прежде четырнадцатого века, — написал Рубан у своїй передмові. — Дела его соединены с прочими российского народа, которого история многими писателями в свет издана и издается». Автор «Історії русів» мав ту саму думку: «История Малой России до времен нашествия на нее татар, с ханом их Батыем, соединена с историею всея России, или она-то и есть единственная история российская»¹¹.

Підстав не вірити, що Рубан отримав літопис від Кониського, немає. Він справді підтримував зв'язок з моголизовським архієпископом і навіть надрукував дві його промови в журналах, якими енергійно займався в 1770-х роках. Одну промову Кониський виголосив в Москві 1762 року під час вінчання Катерини II на царство, другу — перед польським королем Станіславом Понятовським у 1765-му. Кониського знали і поважали в Петербурзі, згадка про нього в першій книжці з української історії, надрукованій в Російській імперії з часів київського «Синописа» 1674 року, жодним чином не могла підірвати репутацію видавця. Однак літопис, опублікований Рубаном і ймовірно отриманий від Кониського, був далеко не оригінальним. Це варіант рукопису, відомого під назвою «Краткое описание Малороссии», який почав циркулювати в Україні у 1740-х роках; на момент публікації Рубана він став найпопулярнішою синтезою української історії в Гетьманаті¹².

¹⁰ Краткая лѣтопись Малыя Россіи с 1506 по 1776 годъ, съ изъявленіемъ настоящаго образа тамошняго правленія и съ приобщеніемъ списка прежде бывшихъ гетмановъ, генеральныхъ старшинъ, полковниковъ и ієрарховъ. — СПб., 1777.

¹¹ Цит. за: Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів, К., 1939. — С. 148–149. Історія Русовъ. — С. I, II, IV.

¹² Див.: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII століття. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 121–147. Про Василя Рубана див.: Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. — Edmonton, 1985. — С. 119–126 [рос. вид.: Сондерс Д. Украинское влияние на русскую культуру (1750–1850). — К.: Laurus, 2013. — (сер. «Золотые ворота», вып. 4)].

Досліджуючи в двадцятих роках ці два видання, Михайло Слабченко вбачав у покликаннях рубанівської «Краткой летописи» та «Історії русів» на Кониського не просто збіг і не просто вживання авторитетного імені суто заради історичної і політичної легітимності. Слабченко вважав, що обидві історії насправді пов'язані і написані, принаймні почасти, одним і тим самим автором — Олександром Безбородьком. На підкріплення своєї думки він вказував, що один з перших відомих списків «Історії русів» було знайдено в маєтку родини Безбородьків у 1828 році. Ще один аргумент Слабченка: закінчення «Історії русів» 1768 роком має прекрасне пояснення, якщо припустити, що її автор Безбородько. Саме того року майбутній канцлер імперії поїхав на турецьку війну. Але головний аргумент Слабченка на користь Безбородька іншого характеру: він спирається на текстуальні паралелі між «Історією русів» і «Краткой летописью Малой России» Рубана. Це був поворотний момент у столітній дискусії. Аналіз тексту «Історії русів» та її можливих джерел було вперше запропоновано як засіб встановити авторство.

Слабченко не перший науковець, який вказав на текстуальні паралелі між «Краткой летописью» та «Історією русів» — це зробив київський історик Володимир Іконніков в 1908 році. Але Слабченко першим припустив, що ці два тексти написав один автор. Виявлені Слабченком текстуальні паралелі справді вражали. «Гетман Граф Разумовский, получа жалованную грамоту на чин свой в тех точно выражениях, какова дана была Гетману Скоропадскому...» — пасаж із безбородьківського фрагмента «Краткой летописи». «Гетман граф Разумовский в 1751 году получил на достоинство свое высочайшую грамоту в тех точно выражениях, какова была дана Скоропадскому», — віддзеркалював Безбородька автор «Історії русів». Слабченко навів багато інших текстуальних збігів у двох творах. Висновки Слабченка спиралися на іншого роду докази, що їх пропоненти Кониського чи Полетик запропонувати не могли, і їх було важко заперечити. Клепацький же доповнив текстуальні знахідки Слабченка власними архівними даними, тому заявка Олександра Безбородька, козацького полковника і канцлера імперії, на авторство загадкової «Історії русів» стала вагомішою за решту гіпотез¹³.

Звісно, питання лишилися. Одне з них, найнезручніше для Слабченка, стосувалося висновків Анатолія Єршова про час написання «Історії русів». На жаль, Слабченко не зміг відповісти Єршову і розвинути свої ідеї до кінця. В січні 1930 року Слабченка заарештували на одеському вокзалі, коли він повертався з Києва, де клопотав за долю свого сина Тараса, заарештованого кількома тижнями раніше. Батько з сином, а також багато інших діячів української культури, проходили по процесу «Спілки визволення України». Їх звинуватили у змові з метою насильницького повалення радянської влади і встановлення незалежної української держави, яку Захід збирався використати як плацдарм для нападу на Радянську Росію. Процес було сфабриковано. Такої організації 1929 року в Україні не існувало, і все, що об'єднувало обвинувачених, це їхня активна роль у розвитку української культури і науки.

¹³ Краткая летопись. — С. 211. Пор.: История Русовъ. — С. 246; Иконников В. Опыт русской историографии. — Т. 2 — Кн. 2. — К., 1908. — С. 1648.

Арешт «членів» «Спілки визволення України» наприкінці 1929 — на початку 1930 року був сигналом українській інтелігенції про зміну партійної лінії: з погляду Кремля, головною загрозою був уже не великоруський шовінізм, як заявляли на початку двадцятих, а місцевий націоналізм. Суворе покарання вказувало на глибину політичного злочину. Михайла Слабченка засудили до шести років ув'язнення, яке він відбував у сумнозвісному Соловецькому таборі на півночі Росії. Його синові Тарасу дали спершу три роки таборів, а 1937-го розстріляли. Михайло Слабченко вижив. Відбувши шість років у ГУЛАГу, він вийшов на волю, але не мав права повертатися в Одесу і влаштувався шкільним вчителем у провінційному містечку¹⁴.

Радянська влада цілком спокійно могла заарештувати науковця і покласти край його роботі. Але перервати розвиток наукових ідей набагато важче. 1933 року, коли Слабченко сидів на Соловках за «участь» у «Спілці визволення України», Андрій Яковлів, правознавець і чільний український активіст у Празі, написав статтю на підтримку гіпотези Слабченка. Стаття називалася «До питання про автора «Історії Русів»» і вийшла 1937 року, в апогей сталінських репресій. Її надрукували львівські «Записки наукового товариства ім. Шевченка»¹⁵.

Стаття Яковліва, в якій той не тільки розвивав гіпотезу Слабченка, а й критикував Єршова та інших науковців, які віддавали перевагу Полетикам, відкрила епоху активного зацікавлення загадковим козацьким текстом за межами Радянської України. Бурхливого 1939 року Яковлів, а він був ще й секретарем Української Могиллянсько-Мазепинської академії наук, затвердив до друку цілу книжку про «Історію русів» — «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці)». Її написав Михайло Возняк, львівський літературознавець. Возняк вігався «Честь праці!», був класичним книжним хробаком, не мав сім'ї і мало чим цікавився, крім щоденного копирсання в рукописах. «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика» — один з численних плодів його впертої праці. Ця книжка стала найґрунтовнішим дослідженням про походження і роль «Історії русів» з усіх виданих до 1939 року¹⁶.

Михайло Возняк у роки своєї молодості був членом не віртуального, а цілком реального «Союзу визволення України», політичної організації українців-емігрантів з Російської імперії, яка базувалася у роки Першої світової війни у Львові і Відні. Члени Союзу прагнули створити незалежну українську державу; під егідою Центральних держав вони вели політичну і культурну роботу через українських військовополонених в Німеччині і Габсбурзькій монархії. Саме ця організація надихнула чекістів придумати «Спілку визволення України» наприкінці двадцятих років. Возняк написав багато брошурок для поширення через Союз, зокрема «Нашу рідну мову», вперше опубліковану 1916 року. 1918-го, в

¹⁴ Заруба В. Історик держави і права... — С. 233–277; про політику українізації див.: Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, N.Y., 2001. — P. 75–124.

¹⁵ Яковлів А. До питання про автора «Історії Русів» // Записки НТШ. — Т. 154. — 1937. — С. 71–113; Zhukovsky A. Andrii Yakovliv // Encyclopedia of Ukraine. — 5 vols. — Toronto, 1984–1993. — Vol. 1. — P. 373.

¹⁶ Див.: Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів, К., 1939. — 159 с.

останній рік діяльності Союзу, він надрукував у Відні брошуру про українську державність.

Авторитет молодого науковця утвердився після виходу у Львові тритомної «Історії української літератури» (1920–1924). Після того, як Австро-Угорщина розпалася і Галичиною оволоділа Польща, Возняк і багато інших українських науковців лишилися без роботи, але й далі друкували свої праці в Науковому товаристві ім. Шевченка, яке пережило і Першу світову війну, і крах дуалістичної монархії у 1918-му. Михайло Грушевський 1924 року очолив історичні інституції ВУАН у Києві і підтримував Возняка гонорарами за статті в радянських наукових журналах. 1929-го Возняк, лишаючись у Львові, прийняв пропозицію стати академіком ВУАН. Щедра пропозиція для науковця, який не мав академічної посади, але довго це не протривало. На початку тридцятих років в УРСР почалися чистки українських кадрів і членство Возняка в Академії наук скасували. Вознякові пощастило жити поза сферою досяжності радянської влади — багато його колег по академії, зокрема Михайло Слабченко, опинилися у сталінських таборах. У Львові він мав свободу, але геть не мав грошей — українських науковців не пускали на посади в польських університетах. У міжвоєнний період Возняк сидів без роботи¹⁷.

Михайло Возняк не приховував свого незадоволення. Наприкінці тридцятих років жителі Львова часто бачили, як невисокий пан під шістдесят років, крокуючи вулицями міста, голосно і поіменно проклинає своїх ворогів, а заодно і польську владу. Злість на польську владу була нерозривно пов'язана з етнічним антагонізмом, який спалахнув з новою силою у східних воєводствах Польщі між двома війнами. Возняк у своїй науковій роботі ігнорував політичні кордони, які ділили Україну в першій половині ХХ століття. Зміст монографії «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика» (1939), в якій ідеться про історію «російської України», найкращий доказ цього¹⁸.

Назва Вознякової книжки одразу показує, що він відкидав обидві попередні гіпотези про Кониського і Полетик. Возняк був абсолютно переконаний і зробив усе можливе, аби переконати читачів, що справжнім автором «Історії русів» був ні хто інший, як канцлер Російської імперії Олександр Безбородько. Возняк, за його словами, відштовхувався не від книжки Слабченка 1925-го року чи статті Яковліва 1937-го, а від розвідки Владіміра Іконнікова про російську історіографію. Він прочитав її 1920 року, коли готував «Історію української літератури», і був вражений ремаркою Іконнікова про текстуальні паралелі між «Краткой летописью Малой России», яку 1777 року видав в Петербурзі Василь Рубан, та «Історією русів». Возняк подумав про можливий зв'язок Безбородька з «Історією русів», але не зміг тоді знайти тексту «Краткой летописи» — в польських бібліотеках її не було. Він кинув свої здогадки і переключився на інші теми. Книжка Слабченка 1925 року спонукала Возняка повернутися до пошуків «Крат-

¹⁷ *Возняк М.* Історія української літератури: У 3-х т. — Львів, 1920–1924; про життя і діяльність Возняка див.: *Нечиталюк М. та ін.* «Честь праці!» Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. — Львів, 2000. — С. 9–178.

¹⁸ *Дорошенко В.* Академік Михайло Возняк // *Нечиталюк М. та ін.* «Честь праці!» Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. — С. 365.

кой летописи». Нарешті, в кінці тридцятих років йому вдалося випозичити текст через бібліотеку Академії наук у Ленінграді¹⁹.

Суттєва частина книжки Возняка присвячена критиці гіпотези про Полетик. Але ядро його аргументації — порівняння «Історії русів» з «Краткой летописью» Рубана. Возняк наводить багато структурних паралелей між «Історією русів» і частиною рубанівського літопису, надісланою Кониським. В повідомленні літопису, що польський король Казимир IV «...урядников и дворян всех, из того малороссийского народа честию и вольностию, с польскими чиновными людьми и шляхтою сравнил, что хранить и наследникам присягою утвердил», Возняк побачив коріння головної, на його думку, ідеї «Історії русів» — рівноправність руської і козацької еліти з польською шляхтою і російським дворянством. Але насамперед Возняк зосереджувався на частинах літопису, написаних Безбородьком, які охоплювали трохи більше сорока років історії козацьких земель — від 1734 до 1776 року. Тут Возняк знайшов не лише структурні, а й текстуальні запозичення, кількість паралелей суттєво зросла, порівняно з тим, що знав Слабченко. У тих, хто прочитав книжку Возняка, не лишалося сумніву, що ці два тексти справді пов'язані. Було також ясно, що частини літопису, написані Безбородьком, ближчі до «Історії русів», ніж порція літопису, надіслана Рубану Кониським. Але чи означало все це, що саме Безбородько написав «Історію русів»²⁰?

Михайло Возняк вважав, що так. На підкріплення своїх аргументів учений наводив листи Безбородька батькові. Перший лист було датовано серпнем 1776 року. Молодий Безбородько писав з Царського Села і просив батька надіслати йому два літописи, гетьманські універсали і магдебурзький статут. Він сповіщав, що є люди у столиці, що хотіли б видати історію Малої Росії та переклад статуту. Другий лист, датований 31 березня 1778 року, докладався до примірника «Краткой летописи» Рубана, який Безбородько надсилав батькові. У ньому молодий Безбородько згадував, що причетний до видання і написання останньої частини літопису та завважував, що в першій частині (ймовірно малася на увазі «Краткая летопись Малой России», яка закінчувалася 1734 роком і була надіслана Кониським) повно неточностей. «Малое сие сочинение — писав Безбородько про видання Рубана, — служит теперь руководством к намереваемому нами изданию полной малороссийской истории, в которой, конечно, все погрешности летописи исправлены будут, коль только успеем собрать все потребные нам известия». «Упражняясь в свободное от других дел время сим приятным [...] трудом», Безбородько дякував батькові за те, що його навчали історії рідного і бачив у своїй роботі «изъявление моего нелицемерного к согражданам моим усердия»²¹.

Возняк вважав ці листи — першим увагу дослідників «Історії русів» на них звернув Павло Клепацький — важливим доказовим матеріалом, про який не знав Слабченко. Він вважав, що на момент написання другого листа Безбородь-

¹⁹ *Возняк Михайло*. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — С. 137.

²⁰ Там само. — С. 141.

²¹ Там само. — С. 137–138.

ко працював над «Історією русів». Розвиваючи безбородьківську теорію, Возняк встановив текстуальний зв'язок між «Історією русів» і політичними вимогами чернігівської старшини в другій половині XVIII століття. Додаткові свідчення на підтримку своєї гіпотези він побачив в певних епізодах життя і кар'єри Безбородька. Анонімний автор «Історії русів» виказував прихильне ставлення до графа Петра Румянцева, патрона Безбородька — один біографічний аргумент на користь гіпотези Возняка. Інший — негативне ставлення автора трактату до високопосадовця Григорія Теплова, якого не любив і Безбородько. Нарешті, анонімний автор дуже добре знав Чернігівщину, батьківщину Безбородька, і Возняк вважав це додатковим аргументом за Олександра Безбородька і проти Полетик, уродженців Полтавщини. Возняк також вказував, що після скасування автономії Гетьманату Безбородько виступав за відновлення козацьких військових формувань і до кінця життя був патріотом своєї батьківщини²².

Згідно з Возняком, Олександр Безбородько написав «Історію русів», можливо при допомозі Рубана, в 1778 році. Блискуча придворна кар'єра Безбородька накладала певні політичні рамки, тому його твір не міг вийти у світ. Текст нібито зберігався в родинних паперах Безбородьків і його врешті-решт знайшли в бібліотеці Іллі Безбородька, Олександрового брата. Той помер 1816 року, за два роки до того, як з'явився перший відомий датований список «Історії русів». Саме в колишньому маєтку Іллі Безбородька Гринів під Стародубом 1828 року знайшли один з найраніших відомих списків. Знайдений список передали генералу Степану Шираю, родичу дружини Іллі Безбородька, який і почав поширювати рукопис. Всі ці факти добре вписувалися у схему Возняка, і це переконувало його, що саме Безбородько написав загадковий твір. Козацький князь виявився справжнім козаком²³.

Аргументація Возняка підсилювала домінуючу течію в тогочасній українській історіографії. Андрій Яковлів, колега і однодумець Возняка стосовно авторства Безбородька, а також чимало учнів Михайла Грушевського у Львові, належали до «державницької» течії української історіографії. Вона виникла на руїнах народницької школи одразу після поразки української революції. «Державники» відкидали народницькі погляди попереднього покоління українських інтелектуалів і закидали йому поразку української справи; вони вважали своєю метою реабілітацію держави і суспільних еліт в українській історії. Книжка Возняка повертала Україні забутого сина, якого історики-народники вважали черговим зрадником батьківщини. Тепер виявлялося, принаймні так здавалося у той час, що Безбородько не тільки український патріот, а й чільна фігура нового національного відродження. Еліту повернули на провідні ролі в історії України²⁴.

Михайло Возняк встиг надрукувати монографію про «Історію русів» до того, як у вересні 1939 року почалася Друга світова війна і польська держава зникла. Місцем видання книжки значився не тільки Львів, де вона власне

²² Там само. — С. 146–152.

²³ Там само. — С. 152–159.

²⁴ Про «державницьку школу» в українській історіографії див.: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn's'kyj / Ed. Jaroslaw Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. Vol. 9. — Nos. 3/4.

вийшла, а й Київ, відділений польсько-радянським кордоном. В цьому моменті проявлялася віра українських інтелектуалів в соборність українських земель. Звісно, ніхто не вірив у те, що об'єднання настане так скоро, чи в те, що його здійснить саме Йосиф Сталін. 17 вересня 1939 року дві армійські групи загальною чисельністю понад півмільйона солдат перейшли східний кордон Польської держави і почали просуватися вглиб її території. Радянська пропаганда подавала цю акцію як «визволення» Західної України з-під чужинської влади та відновлення вистражданої єдності і територіальної цілісності українського народу. Проголошуючи возз'єднання українських земель, радянська влада по суті втілювала одну з заповітних мрій українського національного руху²⁵.

Як і багатьом українським інтелектуалам, Михайлові Возняку не було чого втрачати від краху польської влади. З приходом «визволителів» він зав'язав приятельські стосунки з червоним ректором Львівського університету Михайлом Марченком. Його призначили завідувачем кафедри української літератури у Львівському університеті. Його також поновили в Академії наук і «вибрали» депутатом Верховної Ради Української РСР. Нова влада якось випустила з уваги або забула про участь Возняка у проавстрійському Союзі визволення України під час Першої світової війни. Іронія полягала в тому, що Слабченко якраз відбував покарання за «участь» у фіктивній спілці, назву якої чекісти запозичили у справжньої організації, до якої належав Возняк. Слабченка репресували, а Возняка возвели на вершину радянської академічної науки. Наскільки різною виявилася доля двох учених, котрі однаково дивилися на «Історію русів» і проблему її авторства²⁶!

Упривілейований статус Михайла Возняка урвався в червні 1941 року, коли Німеччина напала на Радянський Союз і окупувала Львів. Тепер Возняк нарікав на політику нацистів. Він дивом пережив роки німецької окупації. Коли влітку 1944 року повернулася Червона Армія, Возняк, на відміну від багатьох колег-українців, не емігрував на Захід і лишився у Львові. Під час окупації він сидів без роботи і вважав, що нема чого боятися повернення Червоної Армії. Він помилявся. Війна закінчилася, і сталінський режим прагнув встановити повний ідеологічний контроль на західному прикордонні, здобутому зовсім недавно. Возняк та інші українські науковці стали мішенями кампанії боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Його звинуватили в поширенні націоналістичних поглядів Михайла Грушевського. В листопаді 1946 року Микола Бажан, один з чільних українських поетів тієї епохи, надрукував в газеті «Радянська Україна» статтю з нападками на львівських істориків і літературознавців. Бажан звинуватив їх у тому, що вони продовжують традиції Грушевського. За його словами, тритомна історія української літератури повторювала історичну схему Грушевського²⁷.

²⁵ Про анексію Західної України Радянським Союзом див.: *Gross Jan T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia.* — Princeton, N.J., 2002.

²⁶ Див. про акад. Михайла Возняка: Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали, 1936–1991. — Київ, 2011. — Кн. 1. — С. 379.

²⁷ *Нечиталюк М. та ін. «Честь праці!»... — С. 54–63.*

Михайло Возняк пережив ідеологічні нападки майже без втрат. Він продовжував бути мішенню багатьох ідеологічних кампаній (у 1952 році Возняка звинуватили в тому, що він заперечує учення самого Сталіна), але зберіг посаду, статус академіка і право навчати нові покоління істориків. В листопаді 1954 року Возняк помер, і влада влаштувала колишньому співробітнику Союзу визволення України королівські похорони. Рух в центрі міста зупинили, сотні людей, з них чимало студентів університету, йшли за труною вулицями міста, яке за життя Михайла Возняка побувало під австрійською, німецькою, польською, українською і російською владою та кілька разів міняло назви — Lemberg, Lwów, Львів, Львов. Двадцять років тому, восени 1934-го, радянська влада з почестями ховала свого головного ідеологічного й інтелектуального опонента — Михайла Грушевського. Його поховали на урядовому Байковому цвинтарі в Києві в присутності вищого партійного керівництва і академіків²⁸.

Після смерті Сталіна у березні 1953-го в Радянському Союзі попервах мало що змінилося: ученим, яких переслідувала держава, все ще влаштовували державні похорони. Але після похорон праці покійних науковців вилучали з книгарень і бібліотек. Така доля спіткала всі роботи Грушевського і твори Возняка, написані до приходу радянської влади в Західну Україну. Їх оголосили націоналістичними і сховали в спецхрани, доступні тільки обмеженому колу дослідників. Серед заборонених книжок опинилися і довоєнна робота Возняка про «Історію русів», на титулі якої значився і польський Львів, і радянський Київ. Колишнього кордону вже не існувало.

Здобуток для майбутньої незалежної Україна, зникнення кордонів з її території стало втратою для її історіографії. Як доводить приклад Михайла Грушевського, імперські кордони перед Першою світовою війною дозволяли вільний обмін ідей і надавали можливості для розвитку української історіографії поза межами контролю однієї держави. Міжвоєнні кордони, як видно з цього нариса, хоча і уповільнювали обмін текстів та ідей, дозволяли продовжувати історичні дослідження в одній частині України, якщо вони ставали неможливими в іншій. Після Другої світової війни ситуація змінилася. Ціла Україна опинилася під контролем однієї заідеологізованої імперії.

Історіографічний кордон, однак, не зник вповні — він просто посунувся на Захід. У роки Холодної війни він пройшов по лінії Залізної завіси. Співпраця через цей кордон, як показують дослідження українських істориків про «Історію русів», стала практично неможливою. Олександр Оглоблін, який захворів на вірус «Історії русів» після «возз'єднання» двох українських історіографій у «золотому вересні» 1939 року, зміг продовжити свої дослідження тільки на Заході — у Сполучених Штатах. У Радянській Україні, незважаючи на зусилля колишнього товариша Оглоблина та приятеля Возняка Михайла Марченка, тема «Історії русів», як і багато інших тем української історії, залишилася практично під забороною²⁹.

²⁸ Нечиталюк М. та ін. «Честь праці!»... — С. 9–90; Дорошенко В. Академік Михайло Возняк // Там само. — С. 362–371.

²⁹ Plochy S. The Cossack Myth. — P. 108–130.

Наукове видання

**Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи /
Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe:**

Матеріали міжнародної наукової конференції
(Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.)

Редакційна рада:

*Ярослава Мельник, Сергій Плохій, Франк Е. Сисин, Валерій Смолій,
Оксана Юркова (відповідальний секретар)*

Авторський колектив:

*Вадим Ададуров, Тетяна Боряк, Владислав Верстюк, Марк фон Гаген,
Ярослав Грицак, Леонід Зашкільняк, Зенон Е. Козут, Міхаель Мозер,
Олег Павлишин, Сергій Плохій, Андрій Портнов,
Франк Е. Сисин, Оксана Юркова*